

anadolum
e K a m p ü s
ve
anadolu mobil
dilediğin yerden,
dilediğin zaman,
öğrenme fırsatı!

(ekampus.anadolu.edu.tr)

(mobil.anadolu.edu.tr)

ekampus.anadolu.edu.tr

Takvim

Duyurular

Ders
Kitabı (PDF)

Epub

Html5

Mobi
Kitap

Sesli Kitap

Canlı Ders

Video

Ünite
Özeti

Sesli Özet

Sorularla
Öğrenelim

Alıştırma

Çözümlü
Sorular

Deneme
Sınavı

Tartışma
Forumu

Çıkmış Sınav
Soruları

Sınav Giriş
Bilgisi

Sınav
Sonuçları

Öğrenci
Toplulukları

AOS DESTEK
AÇIKÖĞRETİM DESTEK SİSTEMİ

Açıköğretim Sistemi ile ilgili
merak ettiğiniz her şey AOS Destek Sisteminde...

- Kolay Soru Sorma ve Soru-Yanıt Takibi
- Sıkça Sorulan Sorular ve Yanıtları
- Canlı Destek (Hafta İçi Her Gün)
- Telefonla Destek

aosdestek.anadolu.edu.tr

AOS DESTEK Sistemi İletişim ve Çözüm Masası

0850 200 46 10

www.anadolu.edu.tr

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2362
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1359

TÜRKÇE SES BİLGİSİ

Yazarlar

Prof.Dr. Nurettin DEMİR (Ünite 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8)

Prof.Dr. Emine YILMAZ (Ünite 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8)

Editör

Doç.Dr. Hülya PİLANCI

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2011 by Anadolu University
All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

ÖĞRENME TEKNOLOJİLERİ AR-GE BİRİMİ

Birim Yöneticisi

Doç.Dr. Alper Tolga Kumtepe

Kitap Hazırlama Grubu Sorumlusu

Öğr.Gör. Erdem Erdoğdu

Öğretim Tasarımcısı

Prof.Dr. Cemil Ulukan

Grafik Tasarım Yönetmenleri

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Doç.Dr. Nilgün Salur

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Dil ve Yazım Danışmanları

Öğr.Gör.Dr. Olcay Saltık

Öğr.Gör. Nurdan Söker

Öğr.Gör.Dr. Sevgi Çalışır Zenci

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu

Öğr.Gör. Fatma Şennur Arslan

Kapak Düzeni

Doç.Dr. Halit Turgay Ünal

Dizgi

Kitap Hazırlama Grubu

Türkçe Ses Bilgisi

E - ISBN
978-975-06-2379-0

Bu kitabın tüm hakları Anadolu Üniversitesi'ne aittir.
ESKİŞEHİR, Ağustos 2018
2284-0-0-0-1409-V01

İçindekiler

Önsöz viii

Temel Kavramlar..... 2

1. ÜNİTE

GİRİŞ	3
Seslerin ve Eklerin Yazımı	3
Eklerin Önünde ve Eylemlerin Sonundaki Tire: -	5
Yıldız İşareti: *	5
Gelişme İşaretleri: < >	5
Eğik Çizgiler: //	6
Ana Türkçe ve Eski Türkçe Terimleri	6
Alternasyon İşareti: ~	6
Büyük Harfli Heceler	6
Uzunluk İşar eti: ˘	6
Sıfır İşareti: ø	6
DİL NEDİR?	7
Gösterge	8
SES BİLİMİ VE SES BİLGİSİNİN İNCELEME ALANLARI	10
SES BİLİM VE SES BİLGİSİNİN ALT ALANLARI	10
Ses Bilimi	11
Ses Bilgisi	12
Ses Aygıtı	12
Ses	12
Sesbirim	12
Harf	14
Alfabe	15
Transkripsiyon	16
Transliterasyon	16
Özet	17
Kendimizi Sınayalım	19
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	20
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	20
Yararlanılan Kaynaklar.....	21

Ses Bilgisi I: Parçalı Sesbirimler..... 22

2. ÜNİTE

GİRİŞ	23
ÜNLÜLER	23
Ünlülerin Sınıflandırılması	24
ÜNSÜZLER	25
Ünsüzlerin Sınıflandırılması	25
Oluşum Yerlerine Göre Ünsüzler	25
Çift Dudak Ünsüzleri	25
Diş-Dudak Ünsüzleri	25
Dil Ucu-Diş Ünsüzleri	25
Diş Eti-Damak Ünsüzleri	25
Ön Damak Ünsüzleri	26
Art Damak Ünsüzleri	26
Gırtlak Ünsüzleri	26

Ötümlülük-Ötümsüzlük Açısından Ünsüzler	26
Süreklilik-Süreksizlik Açısından Ünsüzler	26
Ağız ya da Genizde Oluşmalarına Göre Ünsüzler	27
TÜRKÇENİN ÜNSÜZLERİ	27
Türkçe Kökenli Sözcüklerde Bulunmayan Ünsüzler	27
/j/ Ünsüzü	28
/h/, /f/, /c/ Ünsüzleri	28
Söz Başında Bulunmayan Ünsüzler	28
Yazı Dilinde Gösterilmeyen Ünsüzler	29
Söz Sonundaki Ünsüzlerin Durumu	29
Türkçe Sözcüklerde	29
Yabancı Kökenli Sözcüklerde	30
Özet	32
Kendimizi Sınayalım	35
Yaşamın İçinden	36
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	38
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	38
Yararlanılan Kaynaklar	38

3. ÜNİTE**Ses Bilgisi II: Parçalarüstü Sesbirimler..... 40**

GİRİŞ	41
UZUNLUK	42
VURGU	43
Sözcük Vurgusu	44
Vurgunun Yeri	44
Eklenmede Vurgu	47
Vurgulanamayan Ekler ve Enklitikler	47
Vurgu ve Yazı Dili	48
DURAK	49
TON	49
EZGİ	49
Özet	51
Kendimizi Sınayalım	53
Yaşamın İçinden	54
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	55
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	55
Yararlanılan Kaynaklar	55

4. ÜNİTE**Ses Dizimi..... 56**

GİRİŞ	57
SES UYUMLARI	57
Ünlü Uyumları	57
Önlük-Artlık Uyumu	57
Uyum Dışı Durumlar	59
Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu	60
Ünsüz Uyumları	61
Ötümlülük-Ötümsüzlük Uyumu	61
HECE VE SES İLİŞKİSİ	62
Heceleme	62

TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ	64
Tipik Olmayan Sesler	64
İkiz Ünlülerden Kaçınma	64
Uzun Ünlülerin Olmayışı	64
Söz Başında Akıcı Ünsüzlerin Bulunmayışı	64
Ses Uyumlarının Varlığı	64
Ünsüzlerin Yan Yana Gelmesi	65
Söz Sonunda Sınırlı Sayıda Ünsüz Çifti	65
Söz Sonunda Kimi Ünsüzlerin Bulunamayışı	66
İlk Hece Dışında Bulunamayan Ünlüler	66
YARDIMCI SESLER	66
Bağlama ünlüsü	66
Bağlama Ünsüzü	67
Özet	69
Kendimizi Sınayalım	72
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	73
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	73
Yararlanılan Kaynaklar	73

Ses Olayları I..... 74

5. ÜNİTE

GİRİŞ	75
Ses Değişmelerinin Nedenleri	75
Dildeki Eğilimler	75
Eklenme	75
Tarihsel Süreç	76
Dil İlişkileri	77
Yazı Dili - Konuşma Dili Arasındaki Farklar	77
Standart Dil ve Ağız İlişkisi	78
Dil Planlaması	78
KAYNAKLARDA SES OLAYLARI	78
YÖNTEM	79
Ses Olaylarının Sistemi	80
TAMAMLANMIŞ SES OLAYLARI	80
Ünlülerde	80
Ünsüzlerde	88
Ünsüz Düşmesi	89
Ünlülerde ve Ünsüzlerde	97
Özet	103
Kendimizi Sınayalım	104
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	105
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	105
Yararlanılan Kaynaklar	105

Ses Olayları II: Biçimsel Ses Bilgisi..... 106

6. ÜNİTE

GİRİŞ	107
NÖBETLEŞMELER	107
Açık Ünlü ~ Kapalı Ünlü Nöbetleşmesi	107
Geniş Ünlü ~ Dar Ünlü Nöbetleşmesi	107
Yuvarlak Ünlü ~ Düz Ünlü Nöbetleşmesi	108

Ön Ünlü ~ Art Ünlü Nöbetleşmesi	109
Ünlülerin Sıfırla Nöbetleşmesi	109
Uzunluk-Kısalık Nöbetleşmesi	116
Ötümlülük-Ötümsüzlük Nöbetleşmesi	117
Söz Sonunda Tek Ünsüz ~ İkiz Ünsüz Nöbetleşmesi	121
Ünsüzlerin Sıfırla Nöbetleşmesi	122
Özet	125
Kendimizi Sınayalım	126
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	127
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	127
Yararlanılan Kaynaklar	127

7. ÜNİTE**Çağdaş Türkçede Eğilimler I: Yabancı Dillerin Etkisi128**

GİRİŞ	129
HARFLERİN OKUNUŞU	129
STANDART ALFABEDE BULUNMAYAN HARFLER VE SES DEĞERLERİ	130
TÜRKÇE SÖZCÜKLERDE BULUNMAYAN SES BİRİMLER	132
ÜNLÜ UZUNLUĞUNUN ANLAM FARKI YARATTIĞI DURUMLAR	133
AYIN VE HEMZE	134
YAZIM VE SÖYLEYİŞİ SORUNLU SÖZCÜKLER	136
ÖDÜNÇ SÖZCÜKLERİN TÜRKÇEDE YAZIMI SORUNLARI.....	138
Özet	139
Kendimizi Sınayalım	141
Yaşamın İçinden	142
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	143
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	143
Yararlanılan Kaynaklar	143

8. ÜNİTE**Çağdaş Türkçede Eğilimler II 144**

GİRİŞ	145
Standart Hakkında	145
YAZIM VE SÖYLEYİŞ İLİŞKİSİ	146
YAZIMIN SES BİLGİSİNE ETKİSİ	147
SÖYLEYİŞTEKİ DEĞİŞMELER	147
/ç/>/ş/	148
/z/>/s/	148
/s/>/z/	148
/a/>/ı/, /e/>/i/	149
/r/>/ø/	149
Öndamak /l/ Sesinin Durumu	149
KISA MESAJ VE İNTERNET	150
VURGU SAPMALARI	150
AĞIZLARIN STANDART DİLE ETKİSİ	150
Kapalı /e/ - Açık /e/	151
Artdamaksıl /k/ Yerine Hırıltılı Gırtlak Sızıcısı /ħ/	152
/j/ Yerine /c/	152
Ünlü Kısalması	153
Ünlü Uzaması	153

YAZILI METİNLER	153
TELEVİZYON	154
Özet	155
Kendimizi Sınavalım	158
Yaşamın İçinden	159
Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı	160
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	160
Yararlanılan Kaynaklar	160

Önsöz

Sevgili öğrenciler,

Sekiz üiteden oluşan Ses Bilgisi kitabımız, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde okuyan öğrenciler için hazırlanmıştır. Ancak kitap benzer bölümlerde okuyan öğrenciler ve Türkçenin ses bilgisine ilgi duyanların da yararlanabileceği bilgiler içermektedir. Ayrıca kitapta alan uzmanlarının da yeni bir şeyler bulacağını umuyoruz.

Kitap, alanda yaygın olarak kullanılan özel işaretlerin açıklandığı ön bilgilerle başlar. Daha sonra dille ilgili temel kavramların açıklandığı, dil biliminin seslerle ilgilenen kollarının ve ilgi alanlarının tanıtıldığı birinci ünite ile devam eder. İkinci ünite ses bilgisinin temelini oluşturan sesler ve özellikleri üzerinedir. Ancak bu üniteye ele alınan sesler, diğerlerinden bağımsız olarak incelenebilen, başka bir ifade ile parçalanabilen seslerdir. Bu üniteyi parçalanabilen seslerden ayrı düşünilemeyen ama ses bilgisinin ilgi alanına giren vurgu, ezgi gibi parçalarüstü sesbirimlerin tanıtıldığı üçüncü ünite izler. Dördüncü ünite ise ses uyumları, hece, Türkçenin ses özellikleri, yardımcı sesler gibi konular ele alınmıştır. Kaynaklarda tamamlanmış olan ses olaylarıyla eklenme sırasında ortaya çıkanlar karışık olarak verilir. Bu kitapta ise tamamlanmış ses olayları ve günümüz Türkçesinde eklenme sırasında ortaya çıkan ses olayları ayrı bölümlerde verilmiştir. Son iki ünite günümüz Türkçesindeki eğilimlere ayrılmıştır. Bu eğilimler sadece alan uzmanlarının değil dil meraklılarının da çok ilgisini çeken konuları kapsar. Bu bölümlerden ilkinde yabancı dillerin etkisiyle ortaya çıkan ses olayları, sonuncusunda ise Türkçenin kendi içindeki gelişmeler ele alınmıştır.

Kitabın geneli kural koyucu bir anlayışla “doğru” olanı göstermek amacıyla değil, betimlemeli-işlevsel bir yaklaşımla var olanın anlaşılmasını sağlamak üzere kurgulanmıştır. Kitabın bütününde gözetilen amaç, öğrencinin her gün kullandığı ve işittiği dili kavramasına yardımcı olmaktır. Yazım kurallarını üniversiteye kadar öğrenmiş olan okuyucular için ne, hangi şartlar altında, nasıl olmaktadır sorularına cevap aramak, kuralcı yaklaşımla doğrusunu göstermeye çalışmaktan daha ilgi çekici olmalıdır. Dilde değişmeyen tek kural olan “dilin sürekli değişkenliği” kitap hazırlanırken göz önünde bulundurulmuş; bu, kitabın içine de yansıtılmaya çalışılmıştır.

Kitap yazılırken hedef okuyucu kitlesi göz önünde bulundurularak, dilinin anlaşılır olmasına dikkat edilmiş, karmaşık bir üsluptan, aşırı soyut tanımlardan veya aşırı terim kullanımından kaçınılmıştır. Ancak ses bilgisi dersi almış olan birinin bilmesi gereken terimlere metinde yer verilmiştir.

Açıklamaların anlaşılır olması amacıyla verilen örneklerde aşırıya gidilmemesine, dil çalışmalarında sıkça rastlandığı biçimde kitabın bir örnekler yığına dönüşmemesine dikkat edilmiştir. Örneklendirmedeki amaç bir konuyla ilgili bütün örnekleri listelemek değil, ele alınan konunun anlaşılır olmasına katkı sağlamaktır.

Bu kitabın hazırlanmasının değişik aşamalarına bazı meslektaşlarımızın ve asistanlarımızın katkısı olmuştur.

Dr. Cem Keskin'e ilk üç bölümü okuduğu ve önerilerde bulunduğu için teşekkür ederiz. Başkent Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü araştırma görevlileri Bilge Gökter ve Melike Üzüm ile Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü araştırma görevlileri Elçin Eliaçık, Işıl Aydın, İsa Sarı ve Sıdıka Kurtoğlu'na kitaba katkıları için ayrı ayrı teşekkür ederiz.

Kitabın bitirilmesi için bizi dolaylı yoldan da olsa düzenli olarak uyaran Prof. Dr. Muhsin Macit'e de teşekkür ederiz. Kitabın düzenleme ve düzeltmelerinde bize büyük destek veren Açıköğretim Fakültesi Dizgi Birimine çok teşekkür ederiz.

Bu kitap sayesinde ses bilgisi konularını nasıl daha açık biçimde tanımlayabilir, konuları öğrenciye nasıl daha anlaşılır biçimde sunabiliriz soruları başta olmak üzere ses bilgisinin pek çok sorunu üzerinde yeniden kazandığı ortak çalışma kültürüne kendi deneyimlerini de katan editörümüz Doç. Dr. Hülya Pilancı çok özel bir teşekkürü hak ediyor. Düzenli olarak bize kitabı hatırlatarak kitabın sonuçlandırılmasına en önemli katkıyı o sağladı. Ona gönderdiğimiz metin gerçek bir editörlükten geçti ve elinizdeki haliyle kitaba dönüştü.

Ankara, 10.08.2011

Prof. Dr. Nurettin DEMİR – Prof. Dr. Emine YILMAZ

1

Amaçlarımız

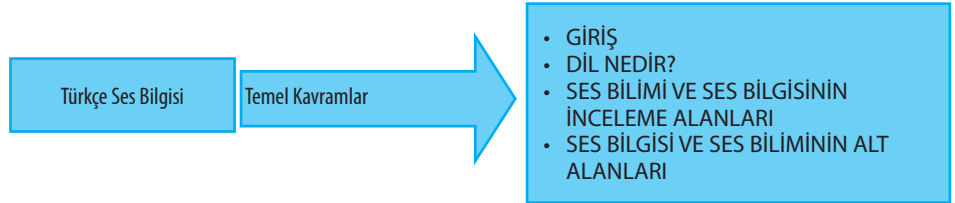
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Ses bilgisi ile ilgili önbilgileri kazanabilecek,
- Dil-ses ilişkisini kurabilecek,
- Ses bilimi ve ses bilgisinin inceleme alanlarını ve alt alanlarını açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Ses
- Ses Bilimi
- Ses Bilgisi

İçindekiler

Temel Kavramlar

GİRİŞ

Ses bilgisi ile ilgili önbilgileri kazanmak.

İlk ünitemize, dersimiz boyunca göreceğimiz konuları daha iyi anlamamızı sağlayacak olan bazı önbilgilerle başlamak yararlı olacaktır.

Seslerin ve Eklerin Yazımı

Eklerdeki çeşitlenmenin nedeni ünlü ve ünsüz uyumlarıdır. Tek biçimli az sayıda örnek dışında ekler ünlü ve ünsüz uyumlarına göre çeşitlenirler. Değişken sesleri göstermenin bilimsel çalışmalarda iki yolu vardır. Birinci yol bütün değişkeleri ayrı ayrı yazmaktır. Bu yapılırken ekin sahip olduğu ünlü ve ünsüzlere göre farklı alternatifler ortaya çıkar. Örnek olarak sadece düz geniş bir ünlüye veya düz geniş bir ünlü ve başta değişken olmayan bir ünsüze sahip olan ekler, art ve ön ünlülü olmak üzere iki farklı biçimde karşımıza çıkabilir:

-a, -e

-lar, -ler-

Eğer ek düz geniş bir ünlüye ve başta ünsüz uyumuna giren bir ünsüze sahip ise bu defa ikisi ünlüden ikisi de ünsüzden kaynaklanan dört farklı biçimde karşımıza çıkar:

-da, -de, -ta, -te

Ek, dar bir ünlüden ibaretse veya bir dar ünlüsü varsa ve ünsüz uyumuna girmeyen bir ünsüzle başlıyorsa dört farklı biçimde karşımıza çıkar:

-(y)ı, -(y)i, -(y)u, -(y)ü

-miş -miş, -muş, -müş

Ek dar bir ünlüye ve ünsüz uyumuna giren bir ünsüze sahipse dördü ünlüden ve ikisi ünsüzden kaynaklanmak üzere sekiz farklı biçimde kullanılır:

-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü

Geniş yuvarlak ünlüleri olan /o/ ve /ö/ ilk hece dışında bulunamaz. Şimdiki zaman eki *-(X)yor*, bağımsız bir eylem iken sonradan ekleşmiş olduğu için istisnadır:

gel-e yorı-r>gel-e yorur>geleyor>geliyor

Eklerin bilimsel çalışmalarda gösterilmesinin ikinci yolu ise eklerin bütün varyantlarını yazmak yerine hepsini temsilen semboller kullanmaktır. Burada alışılmış uygulamada, değişken seslerin temsilen büyük harfle verilmesidir. Buna göre yukarıda verilen ekler şöyle gösterilebilir:

Tablo 1.1
Ekleri Gösteren Semboller

Sembol	Açılımı
-A	a, -e
-lAr	-lar, -ler
-DA	-da, -de, -ta, -te
-(y)X	(y)i, -(y)i, -(y)u, -(y)ü
-mXş	-miş -miş, -muş, -müş
-DX	-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü

Birinci sütunda yazıldığı gibi ses grubunu temsilen kullanılan işaretler ve açılımları şöyledir:

A: a, e

I: ı, i

U: u, ü

X= ı, i, u, ü

C = c, ç

D = d, t

K = k ve k (art damak ve ön damak k sesleri)

G = ğ ve g (art damak ve ön damak g sesleri)

Kaynaklarda bazen dar ünlüyü temsilen *I* işaretinin kullanıldığı da olur. Ama bu kitapta, yukarıda belirtilen sisteme uyulacak, gerekmedikçe eklerin veya seslerin değişken biçimleri ayrı ayrı yazılmayacak, sembollerle gösterilecektir.

Pratik bir bilgi olarak, ekin bünyesine dâhil olmayan yardımcı seslerin gösterimi üzerinde kısaca durmakta yarar vardır. Türkçede eklerin bir kısmı ünlüden ibarettir veya ünlüyle başlar; bir kısmı ise ünsüzden ibarettir veya ünsüzle başlar. Bu nedenle eklenme sırasında Türkçenin ses yapısıyla çelişen durumlar ortaya çıkabilir. Örnek olarak; ünlüyle biten bir sözcüğe tek ünsüzden ibaret olan birinci kişi iyelik ekinin eklenmesi durumunda bir sorun yoktur:

kapı-m

Ancak aynı eki ünsüzle biten bir sözcüğe eklediğimizde Türkçede sonda bulunamayan ünsüz çiftleri oluşur:

**evm*

Bu çakışmanın önüne geçmek için sözcükle ek arasına yardımcı ses veya bağlama ünlüsü dediğimiz bir dar ünlü girer ve eklenmede ortaya çıkan, Türkçenin yapısıyla ilgili çakışma giderilmiş olur:

ev-i-m

Benzer şekilde ünsüzle biten bir sözcüğe ünlüyle başlayan bir ek eklendiğinde, Türkçenin yapısı açısından bir sorun yoktur.

ev-e

Ancak ünlüyle biten bir sözcüğe ünlüden ibaret olan veya ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde yine Türkçenin, "Türkçede ikiz ünlü yoktur." biçiminde özetleyebileceğimiz kuralla bir çakışma ortaya çıkar:

**kapıa*

Bu çakışma, araya yardımcı ses veya bağlama ünsüzü denilen /y/ sesinin girmesiyle giderilir:

kapı-y-a

Ekler gösterilirken, ekin bünyesine dâhil olmayan bu sesler parantez içinde verilir. Sözcüklerin ekleri ayrıştırılırken de asıl ekten araya konan tire ile ayrılır:

-(X)m: *ev-i-m*

-(y)A: *kapı-y-a*

Eklerin Önünde ve Eylemlerin Sonundaki Tire: -

Eklerin bağımsız olarak kullanılmadıklarını, ancak bir sözcüğe eklenmek suretiyle kullanılabileceğini göstermek için bitişme yerine bir çizgi konur. Ek, eğer isim türeten bir ek ise isimler cümlede yalın olarak da kullanılabilirler için çizgi sadece ekin başına getirilir. Eylemden eylem türeten bir ek ise hem başına hem de sonuna tire konur. Bunun nedeni emir 2. tekil kişi dışında, eylemlerin de ancak bir çekim eki olarak kullanılabilmesidir. Bunu göstermek için akademik çalışmalarda eylem köklerinin sonuna da tire konur:

Eylem	Eylem türeten ek	İsim türeten ek
<i>al-</i>	<i>al-dir-</i>	<i>al-ım</i>
<i>gör-</i>	<i>gör-üş-</i>	<i>gör-gü</i>
<i>ver-</i>	<i>ver-il-</i>	<i>ver-im</i>

Tablo 1.2
Tire İşaretinin Kullanışı

Bazı çalışmalarda eylem ve isim gövdelerini ayırmak için isme gelen eklerin önüne “+”, eylem türeten eklerin önüne ise “-” işaretinin konulduğu da görülmektedir. Bu çalışmada böyle bir ayırım yapılmamış, bütün ekler önlerine konan bir tire ile gösterilmiştir.

Yıldız İşareti: *

Sözcüklerin başına konan yıldız işaretinin iki temel işlevi vardır. Eğer etimoloji yapıyorsa önüne yıldız konan sözcük, tarihi kaynaklarda belgelenmemiş ama öyle olması gerektiği varsayılan biçimi gösterir. Örnek olarak kaynaklarda **kök* diye bir sözcük yoktur. Ancak günümüz Türkçesinde sözcüğün sonundaki /k/ sesinin eklenmede ötümlüleşmesi veya /v/’ye dönüşmesinden (*gövel* "yeşil"), Türk dillerinden Çuvaşçada aynı sözcüğün *kivak*, Yakutçada *küöḥ*, Halaççada *ki^ek* biçimlerinde bulunmasından hareketle, bunların hepsine kaynaklık eden kökün uzun ünlülü olduğunu anlarız. Bu nedenle eski yazılı belgelerde geçmediğini, ama öyle olması gerektiğini göstermek için **kök* sözcüğünün önüne bir yıldız koyarız.

Yıldız işaretinin ikinci işlevi de kabul edilemez biçimleri göstermektir. Örnek olarak iyelik 1. tekil kişi eki, *-m*’dir. Ancak eklenme sırasında **evm* biçimi Türkçenin yapısı gereği kabul edilemez durumdadır. Burada yıldız işaretinin anlamı, “Böyle olması beklenirdi, ama böyle olamaz.”dır.

Gelişme İşaretleri: < >

Bu işaretler dil incelemelerinde ele alınan ögenin eski ve yeni biçimlerini, bir başka ifade ile gelişimini gösterir. Okun açık tarafı eski biçimi, yeni olana kaynaklık eden; uç kısmı ise gelişme sonucu ortaya çıkan daha yeni biçimi gösterir.

Eski Türkçe *kel*->günümüz Türkçesi *gel*-

Farsça *câmeşüy*>Türkçe *çamaşır*

Verilen örneklerde eski biçimden hareket edilmiştir. Aynı gelişmeyi yeni biçimden hareketle de göstermek mümkündür. Ancak bu durumda okların yönü ve sözcüklerin yeri değişecektir:

günümüz Türkçesi *gel*-<Eski Türkçe *kel*-

Türkçe *çamaşır*<Farsça *câmeşüy*

Okunurken, eskiden yeniye doğru bir gelişme söz konusu ise *gelişir*, yeniden eskiye doğru bir işaretleme söz konusu ise *gelir* diye okunur.

Eğik Çizgiler: //

Ses bilgisi araştırmalarında dillerden bağımsız olarak, seslerin köşeli parantez içinde, bir dilin sesbirim olan seslerinin ise iki eğik çizgi arasında verilmesi alışılmış bir durumdur. Bu çalışmada kitabın okuyucu kitlesi de göz önünde bulundurularak, ses ve sesbirimler için sadece eğik çizgiler kullanılmıştır:

/a/, /y/ vb.

Ana Türkçe ve Eski Türkçe Terimleri

Ana Türkçe terimi, Türkçenin henüz yazılı metnlerinin olmadığı, ancak karşılaştırmalar yoluyla varsayılan dönemi için kullanılmıştır. Tarihi metinlerde uzun ünlüler gösterilmediği için, uzun ünlülü biçimler Ana Türkçeye gönderilmiştir. Ana Türkçe döneminin milat sıralarında var olduğu düşünülmektedir.

Eski Türkçe terimi ise 8. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar olan dönemi kapsar. Bu dönem Türkçenin ilk yazılı belgelerinin ortaya çıktığı, dil açısından kendi içinde bir birlik oluşturduğu dönemdir.

Alternasyon İşareti: ~

Alternasyon işareti, eş zamanlı kullanımları olan dil öğelerini, yani dilde aynı anda var olan biçimleri göstermek için kullanılır.

omuza ~ omza

evrak-ı ~ evrağ-ı

Büyük Harfli Heceler

Kaynaklarda vurgu, vurgulu hecenin başına, sonuna, ünlüsünün üstüne konan işaretlerle veya vurgulu hecenin büyük harfle yazılması gibi farklı biçimlerde gösterilebilmektedir. Bu çalışmada didaktik amaçlarla vurgu, vurgulu hece büyük harflerle ve koyu yazılarak gösterilmiştir:

boYUN, MAsa vb.

Uzunluk İşareti: ˘

Ünlünün üzerine konan yatay çizgi ünlünün uzun olduğunu gösterir. Uzunluğu gösteren ve “şapka” olarak da bilinen düzeltme işareti, yazım veya düzeltme işaretinden söz edilirken kullanılmış, diğer durumlarda kullanılmamıştır:

ā, ū vb.

Sıfır İşareti: ø

Ortası eğik çizgili sıfır işareti, düşmüş veya artık kullanılmayan ses ve biçimleri göstermek için kullanılır.

Kısaltmalar:

Alm.: Almanca

Ar.: Arapça

AT: Ana Türkçe

ET: Eski Türkçe

Far.: Farsça

Fr.: Fransızca

İt.: İtalyanca

TDK: Türk Dil Kurumu

Yun.: Yunanca

DİL NEDİR?

Dil-Ses ilişkisini kurmak.

İnsanı diğer canlılardan ayıran dil hakkında herkesin bir fikri vardır. Her konuşur anadilinde neyin doğru veya kabul edilebilir, neyin yanlış ya da kabul edilemez olduğu konusunda bir fikre sahiptir.

Akademik çalışmalarda dil farklı ölçütler kullanılarak tanımlanmaya çalışılır. Bunların en önemlilerini özetlemek gerekirse dil, her şeyden önce *insana özgü*'dür. Başka canlı türleri arasında da belli oranda bir iletişim olduğu bilinmektedir. Fakat bunlardan hiçbiri insan dili gibi, örneğin soyut kavramlar geliştirecek biçimde, karmaşık bir yapıya sahip değildir.

Ayrıca dil, bir *iletişim aracı*'dır. Dilin işlev açısından en önemli yönü budur. İnsanlar arasında deneyim, bilgi, fikir vb. aktarımları dil aracılığıyla sağlanır. Sınırlı amaçları yerine getirmek üzere başka iletişim araçları da, örnek olarak mimikler, jestler, anlamsız gibi görünen belli sesler, trafik işaretleri de kullanılabilir. Ama bunların hiçbiri, doğal dilin yerine getirdiği işlevleri bütün olarak karşılayacak zenginlikte değildir. İnsan dili, konuşurlarının bütün dilsel ihtiyaçlarını karşılayabilir. Ancak sağlıklı bir iletişim için konuşur ve dinleyicinin aynı dili biliyor olması, söylenenlerin konuşulan bağlama uyması, dinleyicinin önbilgileriyle örtüşmesi gibi koşulların gerçekleşmesi gerekir.

İşitme engellilerce kullanılan, kendine özgü yapıya sahip görsel diller olduğu gerçeğini bir tarafa bırakmamak kaydıyla dil, her şeyden önce *seslerden oluşur*. Ancak insan çok daha fazla ses çıkarabilecekken, gerçek diller sınırlı sayıda sesle yetinir. Her doğal dilin kendine özgü bir ses dağarcığı vardır. Diller, diğer yönleri gibi, sesleri açısından da üstünlük veya zayıflık anlamında karşılaştırılmaz. Örnek olarak bir Kafkas dili olan Ubihçada 81 ünsüz, 3 ünlü, Papua-Yeni Gine'de, Bougainville adasında konuşulan bir dilde 5 ünlü, 6 ünsüz vardır. Ama bu sayılar birinin diğerinden üstün veya zayıf olduğunu göstermez.

Dilcilik açısından *sözlü dil* önceliklidir. İnsan önce sözlü dili edinir; yazı dili daha sonra eğitimle kazanılan bir beceridir. Yazılmayan dillerin konuşurları, okul öncesi çocuklar, okuryazar olmayan insanlar da ana dillerini, iletişimin aksamaması anlamında "doğru" biçimde kullanırlar. Yazının olmadığı zamanlarda veya günümüzde okuryazar olmayan insanlar için dili sonraki kuşaklara aktarmanın tek yolu sözlü aktarmadır.

İnsan doğarken belli bir dil donanımını birlikte getirir. Sağlıklı çocuklar, zekâlarından bağımsız olarak bir gün mutlaka konuşurlar. Ancak insan doğuştan bir dil donanımıyla gelse de bu donanımın belli bir dile dönüşmesi için bir sosyal çevreye ihtiyaç vardır. Ayrıca dillerdeki değişme ve gelişmeler de dili konuşan topluluğun az veya çok oranda katılımıyla gerçekleşebilir. Herhangi bir topluluktan bir kişi dili tek başına dönüştüremez. Bu nedenle dil *toplumsal* bir olgudur.

İnsan dili, aynı zamanda yeni ihtiyaçlara cevap verebilmek için gerektiğinde bir dilde yeni ifade biçimleri, yeni anlamlar türetilmesi anlamında *üretkendir*. Üretkenlik sanıldığı gibi sadece sözcüklerle sınırlı değildir. Diller ihtiyaç hâlinde, bir kısmını bu kitapta göreceğimiz yeni ses, biçim, söz dizimi kalıpları da geliştirebilmektedirler. Bir ana dili konuşurunun, kendi ana dilinde daha önce hiç kimsenin kullanmadığı bir sözcüğü türetebilmesi, hiç kurulmamış bir cümleyi kurabilmesi mümkündür.

Dil *değişkendir*; bütün doğal diller çeşitli nedenlere bağlı olarak sürekli bir değişim içindedir. İlerleyen bölümlerde açıklanacağı üzere, Türkçe bütün doğal diller gibi sürekli biçimde değişmekte, gelişmektedir. Türkçenin bilinen ilk metinleri bugün ancak belli bir eğitim sonucu anlaşılabilir durumdadır. Ancak değişkenlik sadece tarihsel değildir. Günümüzde de Türkçede çok sayıda çeşitlenme vardır. Dilin farklı gerçekleşme biçimlerinin her biri dilcilikte *varyant* olarak görülür. Varyant yerine *değişke* terimi de kullanılır.

Dildeki değişme konuşma dilinde yazı diline oranla daha hızlı olur. Yazı dillerinde “görece doğru” biçimleri bir kere belirlendikten sonra, bu “doğru” biçimlerle eğitimi alan nesiller, yazı dilinde değişiklik olmasından hoşlanmazlar. Oysa konuşma dili sürekli bir değişim içindedir. Yazı dilinin durağan, konuşma dilinin ise dinamik olması nedeniyle zamanla yazımla söyleyiş arasındaki uçurum büyür ve yazı dilinde reform yapma ihtiyacı ortaya çıkar.

Günümüzdeki biçimde yazım 1928 yılında Latin alfabesine geçilmesinden sonra geliştiği için Türkçenin yazımı oldukça yeni sayılır. Buna rağmen söyleyişle yazım arasında, bir kısmını ilerleyen bölümlerde ele alacağımız önemli farklar ortaya çıkmıştır. Bu farklar, zaman zaman bozulma olarak da algılanabilmektedir. Ancak bu, her dilde görülen bir gelişmedir ve değişkenliği, popüler dilcilikte olduğu gibi, bozulma olarak adlandırmak yanlıştır. Dildeki değişme nedenlerinden bazılarını aşağıda değinilecektir.

Dilin ne olduğu konusunda sorulara verilen yanıtların bir kısmı dilin ne işe yaradığını belirtmek yönünde olur. İnsanların anlaşmalarına yarayan..., duygu ve düşünceleri ifade etmeye yarayan ...vb. Ancak bu tip tanımlar doğal olarak, dilin ne olduğunu değil, işlevini gösteren tanımlardır. Çağdaş dil bilimi araştırmaları ışığında dil, bir topluluk içinde doğal olarak gelişen, zaman içinde değişen göstergeler dizgesidir, (bk. Huber 2008: 45) biçiminde tanımlanabilir.

Gösterge

Aralarında *gösteren-gösterilen* ilişkisi bulunan her nesne ya da durum bir *göstergedir*. Bu tanımdan anlaşılacağı üzere, *gösterge* ilişkisinin oluşabilmesi için bir *gösteren* ve bir *gösterilen* gereklidir. Göstergeler kendiliğinden oluşabileceği gibi üzerinde anlaşmaya varılarak da oluşturulabilir. Örneğin gökte siyah yağmur bulutlarının oluşması bir *gösterendir*. Gösterdiği, yani *gösterilen* ise yağmur yağacağıdır. Bu durumda aradaki *gösterge* ilişkisi doğaldır, yani insan tarafından belirlenmemiştir. Trafik lambaları ise üzerinde anlaşmaya varılmış bir *göstergedir*. Hangi renk ışık yandığında sürücü ve yayaların nasıl davranacağı üzerinde daha önceden anlaşmaya varılmıştır.

Söylenenlerden anlaşılacağı üzere, insan dili de bir *göstergedir*; ancak doğal değil üzerinde anlaşmaya varılmış bir *dizgedir*. Dil göstergelerinin gösteren işlevini sesler üstlenir. Her dil topluluğu kendi dilinde hangi seslerin yan yana gelerek hangi nesne ya da kavramı göstereceği üzerinde anlaşmıştır. Doğal olarak bu ilişki her dilde farklı seslerle gerçekleşir. Buradan dil göstergelerinin, gösterilenle gösteren arasındaki ilişkinin *nedensiz* olduğu da ortaya çıkar. Çünkü arada bir nedenlilik ilişkisi olsaydı, bütün dillerde aynı sesler yan yana gelerek aynı kavram ya da nesneyi gösteriyor olacaktı. Oysa, örneğin Türkçedeki *su* göstergesi İngilizcede *water*, Arapçada *âb*, Rusçada *voda*, Macarcada *víz* ile karşılanmaktadır. *Gösterenin nedensizliği* denilen bu durum, dil bilimsel araştırmalarda en önemli ilkelere biridir.

Kimi dilsel göstergelerde sınırlı da olsa bir nedenlilikten söz edilebilir. Bu durumlar şöyle sıralanabilir:

Yansıma (onomatope) denilen sözcüklerde bir nedenlilik ilişkisinden söz edilebilir. Örneğin yavaş konuşma için *fısır fısır*, gürültü için *gümbür gümbür*, tavuk sesi için *gıgıdak*, inek sesi için *möö* göstergeleri gibi. Ancak dünya dillerine bakıldığında, yansıma sözcükler arasında bile örtüşme olmadığını, sözcüklerin ortaya çıkmasının nedeni değişmediği hâlde her dilin konuşurlarının yansıma sözcükleri farklı biçimde oluşturduğunu görebiliriz: Örneğin İngilizcede kedi için *miaow* /miyaw/, inek için *moo* /muu/ vb. Ama çoğu durumda aynı yansıma sesi göstermek için diller arasında birebir karşılıklar yoktur. Sözlükler bu açıdan gözden geçirildiğinde, yansıma sözcüklerin sözlüğe düzenli alınmadığı da görülür. Her ne olursa olsun yansıma sözcükler de ait oldukları dillerin ses yasalarına

uyarlar. Türkçe yansıma sözcüklere baktığımızda tümünde ünlü uyumu olduğunu, iki ünsüzle başlayan bir hece ve ilk hece dışında /o/, /ö/ ünlülerinin bulunmadığını vb. görebiliriz.

Bir başka nedenlilik durumu birbiriyle bağlantılı olan sözcüklerde görülür. Bunun tipik örnekleri arasında sayı adları verilebilir. Örnek olarak Türkçede ilk sayısı büyük, ikinci sayısı küçük olan sayı öbeklerinde toplama söz konusudur. Bu nedenle örneğin, *yirmi* sayı adı nedensizken *on dokuz* sayı adının bir nedeni vardır: *on* ve *dokuz* sözcüklerinin toplanmasıyla oluşmuştur. Aynı şekilde Türkçede ilk sayısı küçük, ikinci sayısı büyük sayı sıfatlarında ise çarpma söz konusudur. Bu nedenle *beş yüz* sözcüğü beş tane yüzden meydana gelmiş bir sayıyı gösterir.

Bir tür nedenlilik durumunu başka birleşik sözcüklerde veya türemelerde de görmek mümkündür. Örnek olarak *hanımeli*, *sütlaç* gibi birleşik sözcüklerde *hanım*, *el*, *süt* ve *aş* sözcükleri nedensizdir. Buna karşılık birleşik sözcüklerin ortaya çıkışında bir neden olduğu söylenebilir. Çiçek, görüntüsünden hareketle *hanımeli* olarak adlandırılırken, *sütlaç*, sütle yapılan bir tatlı türü; yani sütlü bir aştır: *sütlaç* < *sütlü* *aş*.

Çalışmalarda, dil göstergesinin nedeni olduğu görüşünün ileri sürüldüğü *ses sembolizmi* adı altında toplanan başka durumlar da vardır. Ses sembolizmine göre, örneğin, *i* sesi yakını, *a* sesi uzağı gösterir. Ayrıca *anne*, *baba* gibi akrabalık adları da ses sembolizmi içinde değerlendirilir. (Ruhlen 2006: 18).

Sesle anlam arasında bir nedenlilik ilişkisi bulunduğu, belli seslerin belli nesne ve kavramları gösterdiği görüşü dil bilimi araştırmalarının tarihi kadar eskidir. Bugün de hâlâ geleneksel dil bilgisi çalışmalarında nedenliliğin savunulduğu görülebilir. Örneğin Coşkun 2010'da "*taş* sözcüğünü oluşturan seslerin tesadüfen bir araya getirilmedikleri ve nesne ile sesler arasında doğru bir anlam bağlantısı olduğu rahatlıkla anlaşılabilir. Böyle olmasaydı, yani seslerin anlamları algılanmamış olsaydı, *taş* sözcüğündeki seslerin yerine, rastgele tonlu ve akıcı sesler de kullanılabilirdi." (s. 29) ifadesi yer alır. Ancak *taş* sözcüğü sadece Türkçede kullanılır. Aynı kavram için diğer dillerde *hacer* (Arapça), *stone* (İngilizce), *Stein* (Almanca), *kő* (Macarca), *pierre* (Fransızca), *kamen'* (Rusça) vb. gibi ötümlü ve akıcı sesler de taşıyan biçimler bulunur.

Dil göstergeleri aynı zamanda soyutturlar; yani dil, nesne ve kavramları genel olarak adlandırır. Örneğin *elma* denildiğinde özel bir rengi, kokusu, büyüklüğü olan elma değil, bütün elma türlerini içine alan genel bir adlandırma söz konusudur. Eğer dil göstergeleri soyut olmasaydı tek tek her elma için ayrı bir ad verilmesi gerekirdi.

Çizgisellik de dil göstergesi için ayırt edici ilkelerden biridir. Fiziksel seslerin çıkarılış özelliğinden ötürü gösterenler ancak art arda sıralanabilir. Yani sesler bir çizgi üzerinde dizilerek anlamlı birimleri oluştururlar. Bu bağlamda bakılınca dil sistemi tümüyle çizgiseldir, yani sadece sesler yan yana dizilmez; sözcükler de yan yana dizilerek cümleleri, cümleler yan yana dizilerek metinleri oluştururlar.

Dil incelemelerinde dilin en küçük birimi olarak sesler görülür. Seslerin çok az bir bölümü tek başlarına anlamlı sözcükler oluşturabilirler. Ama genel olarak dilin hece yapısının verdiği imkânlar dâhilinde ve her dilin kendi kurallarına göre seslerin art arda gelmesi sonucunda anlamlı sözcükler, anlamlı sözcüklere Türkçede yapım eki dediğimiz, tek başlarına kullanılmayan, ancak belli işlevleri olan birliklerin gelmesi sonucu yeni sözcükler, sözcüklerin ilgili bağlama öğelerini almasıyla sözcük öbekleri ve/veya cümleler, cümlelerin belli bir sırayla art arda dizilmesiyle metin oluşur.

Sesler teorik olarak sonsuz sayıda olmakla birlikte anlam ayıran sesler, yani sesbirimlerin sayısı sınırlıdır. Bu konuya aşağıda yeniden döneceğiz.

SES BİLİMİ VE SES BİLGİSİNİN İNCELEME ALANLARI

Ses bilimi ve ses bilgisinin inceleme alanlarını, alt alanlarını açıklamak.

Türkçe dil bilgisi çalışmalarının genelinde karşılaşılan terim ve adlandırma sorunu ses bilgisi alanı için de geçerlidir. Uluslararası yayınlarda kullanılan *fonetik* ve *fonoloji* terimleri Türkçede de alışılmıştır. Ama bunların yanında bu terimleri karşılamak için sırasıyla *ses bilgisi/ses bilimi* yanında *ses bilimi/ses bilgisi* de kullanılabilir.

Dil biliminin insan dilinin sesleriyle ilgilenen iki farklı kolu vardır: *fonetik* ve *fonoloji*. Her iki alan arasındaki ilişki *kimya/fizik* veya *antropoloji/sosyoloji* ilişkisi gibi ayrılması güç bir ilişkidir. İki alan arasındaki farklar hakkında ana hatlarıyla kısaca şunlar söylenebilir.

Fonetik insan dilindeki tanımlanabilen gerçek sesleri inceler. Bunu yaparken, herhangi bir dile bağlı kalmaz. Genel olarak sesler nasıl çıkarılmaktadır, nasıl oluşmaktadır, boğumlanma özellikleri nelerdir; ölçülebilir akustik dalgalar olarak fiziki özellikleri nelerdir, üretilmelerindeki fiziksel ilkeler ve sesletim süreleri nedir, kulaktan başlayıp beyindeki işlenmelerine kadar olan işitme organlarında nasıl algılanmaktadır, gibi sorulara cevap arar. Seslerin bu özellikler açısından nasıl tanımlanabileceği, nasıl yazılabileceği veya yazılı olarak nasıl gösterilebileceği de fonetiğin konusudur (Kortmann 1999: 19). İnsan konuşmasındaki gerçek fiziksel seslerle ilgilendiği için *fonetik* terimi karşılığında Türkçede *ses bilimi* teriminin kullanılması uygundur.

Fonoloji ise zihinsel dil bilgisindeki kurallarla ilgilenir, seslerin bir dilin ses sistemi içindeki işlevlerine odaklanır. Fonolojinin temel sorusu, bir sesin belli bir dilin ses sisteminde anlam ayırıcı işlevinin olup olmadığı, bir dildeki iki ses arasındaki farkın anlamı ayırıp ayırmadığıdır. *Fonetiğin* aksine belli bir dildeki seslerin o dildeki işlevlerini, birbirleriyle etkileşimlerini, diziliş ve değişim kurallarını inceler. Fonolojinin konusu gerçek sesler değil, soyut seslerdir. Örnek olarak alfabe de /a/ işareti, gerçek bir sesi değil farklı biçimlerde çıkarılan ses grubunu gösterir. *Kapı* sözcüğünün ilk hecesindeki ses, *av* sözcüğünün başındakinden daha dardır, ancak fonolojik incelemeler açısından her ikisi de tek bir işaretle gösterilir. Yine /v/ harfiyle gösterilen ses *var* ve *tavuk* sözcüklerinde /var/ ve /tavuk/ biçiminde farklı söylendiği hâlde Türkçede her ikisi de aynı sesbirimin farklı gerçekleşme biçimleridir. Fonoloji iki farklı söyleyişin dilde anlam ayırıcı olup olmadığını göstermek için çeşitli karşılaştırmalar yapar. Bu yönüyle *görevsel ses bilgisi* olarak da adlandırılır ve Türkçede *ses bilgisi* terimi ile karşılanması uygundur (krş. Topbaş-Kopkallı 1994, Odden 2005). Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, Türkçe kaynaklarda *ses bilim*, *fonoloji* karşılığında, *ses bilgisi* de *fonetik* karşılığında kullanılabilir.

İnsan dili bir *sistem*dir. Bu sistem yukarıda da işaret edildiği gibi en küçük biçimiyse seslerden, seslerin belli bir düzen içerisinde bir araya gelmesiyle oluşan morfemlerden, sözcüklerden ve sözcüklerin belli kurallar içinde bir araya gelmesiyle oluşan cümlelerden meydana gelir. Doğal dillerde var olan sesler her dille dile özgü kurallar çerçevesinde bir araya gelerek anlamlı sözcükler oluşturabilir. Bu anlamlı sözcükler ancak o dile özgü kurallara bağlı olarak "doğru" cümleler ortaya çıkarabilirler. Demek ki var olan malzeme insan dilinin oluşabilmesi için belli bir düzene göre bir araya gelmekte, ancak dile özgü düzene uyulduğu zaman anlamlı olabilmektedir. Buna Türkçe kaynaklarda *dizge* de denilmektedir.

SES BİLİM VE SES BİLGİSİNİN ALT ALANLARI

Ses bilim genel olarak sesleri inceler. Bu yapılırken herhangi bir dil göz önünde bulundurulmaz. Burada gerçek anlamda ölçülebilir fiziksel sesler vardır. Seslerin gösterilmesi için

uluslararası fonetik alfabe geliştirilmiştir. Bu alfabedeki işaretler ve seslerin söylenişini internette <http://en.wikipedia.org/wiki/IPA> adresinden görmek ve dinlemek mümkündür.

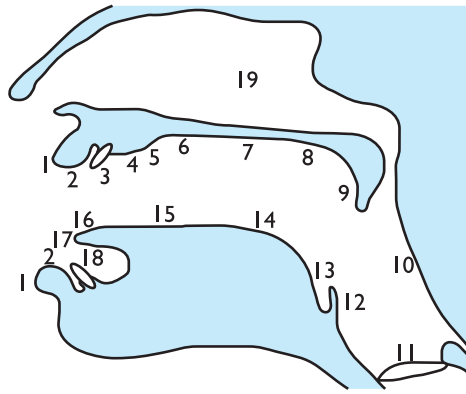
Ses Bilimi

Ses biliminin, diller üzeri bir yaklaşımla insan dilindeki seslerin fiziksel özelliklerini incelediği belirtilmiştir. Ses bilim bunu 3 ayrı alanda gerçekleştirir: *Söyleyiş Ses Bilimi*, *Titreşim (Akustik) Ses Bilimi* ve *İşitsel Ses Bilimi*.

Söyleyiş Ses Bilimi, seslerin çıkarılışı sırasında konuşma organlarının durumunu, seslerin boğumlanma biçimlerini inceler ve sesleri bu açıdan sınıflandırır. Örneğin, seslerin çıkarılışı sırasında solukun, ses aygıtının herhangi bir yerinde bir engelle karşılaşp karşılaşmamasına göre bütün dillerdeki sesler önce *ünlüler* ve *ünsüzler* olarak ikiye ayrılır. Daha sonra konuşma organlarının pozisyonlarına bağlı olarak *dar*, *geniş*, *düz*, *yuvarlak*, *akıcı*, *patlamalı* vb. sınıflandırmalar yapılır. Ünlülerle ünsüzler arasındaki en önemli fark, ünlülerin tek başlarına hece oluşturabilmesi, buna karşılık ünsüzlerin ancak bir ünlü ile hece kurabilmeleridir. Kaynaklarda yarı ünlü denen /y/ sesi bile hece kurabilmek için mutlaka bir ünlüye ihtiyaç duyar.

Şekil 1.1

Kaynak:
Ekleme Yerleri

EKLEMLEME YERLERİ (etken ve edilgen)

1. Dış Dudak	11. Gırtlak
2. İç Dudak	12. Gırtlak Kapağı
3. Diş	13. Dil Kökü
4. Diş Yuvası	14. Dil Üstü Arkası
5. Art Diş Yuvası	15. Dil Üstü Önü
6. Ön Damak	16. Dil Palası
7. Damak (sert damak)	17. Dil Ucu
8. Art Damak (yumuşak damak)	18. Dil Ucu Altı
9. Küçük Dil	19. Geniz Boşluğu (kaynak sitede yer almıyor.)
10. Yutak	

Titreşim Ses Bilimi ise seslerin süre, titreşim, sıklık, yükseklik gibi ölçülebilen fiziksel değerleriyle ilgilenir. Örneğin, erkek ses tellerinin saniyedeki titreşim sayısı 65-262 arasında iken bu sayı kadınlarda 128-523 arasındadır. Bu özellik kişiden kişiye değişebildiği için, belli bir sesin kime ait olduğu belirlenebilmektedir.

İşitsel Ses Bilimi işitme organları üzerinde yoğunlaşır. İşitmeyi gerçekleştiren kulak ve beynin işitmeyle ilgili bölümünü, seslerin insan kulağı tarafından nasıl işitildiğini, farklı ana dillere sahip dinleyicilerin sesleri nasıl algıladıklarını vb. inceler. Örneğin ana dili Ko-

rece olan bir dinleyici /r/ ve /l/ seslerini aynı şekilde işitir veya ana dili İngilizce olan biri söz sonundaki /r/ sesini duyamaz vb. (ayrıntılı bilgi için bk. Aksan 2000: 9-77, Hatiboğlu 2006). Yine Trakya ağızlarında söz başındaki /h/ sesi, Fransızcada olduğu gibi kaybolur: *Hasan>Asan, hem>em*. Başta /h/ sesini söylemeyenlerin işitmede bu sese karşı duyarlılıkları daha azdır.

Ses Bilgisi

Ses bilgisinin inceleme alanları ses, harf, seslerin anlam ayırıcı özelliği, sesbirim, ünlüler, ünsüzler, sesdizimi, ünlü ve ünsüzlerle ilgili kurallar, sesler arasındaki etkileşimler, ses değişimleri, ses olaylarıdır.

Ses Aygıtı

Bir sesin oluşması sürecine herhangi bir şekilde katılan organlara *ses aygıtı* denir. Bunlar akciğerler, diyafram, nefes borusu, ses telleri, küçük dil, burun, damak, dil, diş, dudak vb.dir.

Ses

Konuşma dilinin söylenip işitilebilen en küçük parçasına *ses* denir. Ama ses bilgisindeki bu en küçük parça anlayışı bir varsayımdır. Çünkü konuşma sırasında sesler gerçekte birbirinden ayrı söylenmezler, aralarında herhangi bir doğal kesinti yoktur. Tersine konuşma, devamlılık gösteren bir süreçtir. Ancak belli ses bilgisel incelemeler sonucu soyut sesler, yani dilin ayrılabilen parçaları ortaya çıkarılabilir (Bussmann 2002: 392-393). İnsanın ses aygıtı aslında herhangi bir doğal dilde bulunandan çok daha fazla sesi çıkarabilecek niteliktedir. Ancak diller sınırlı sayıda sesle yetinirler. Her dilin kendine göre bir ses dağarcığı vardır.

Dünyadaki tüm bebekler ilk aylarda benzer sesleri çıkarırlar ve teorik olarak çıkarabilecekleri farklı ses sayısı sonsuzdur. Ancak zamanla ana dillerindeki sesleri, yani ana dillerinin sesbirim olarak seçmiş olduğu, anlam ayıran sesleri çıkarmaya başlarlar ve sesbirim olmayan seslere karşı duyarlılıkları azalır. Bu nedenle de belli bir yaştan sonra yabancı dil öğrenilirken yabancı seslerin fark edilmesinde güçlük yaşanır (Huber 2008: 129).

Sesbirim

Çağdaş dil incelemelerinde seslerin anlam ayırıcı olup olmaması önemlidir. Dilde anlam ayırıcı en küçük ögeye *sesbirim* (fonem) denir (sesbirim teorisi hakkında genel bilgi için bk. Demirci 2011). Mesela *al* ile *el* sözcüklerinin anlamlarını birbirinden ayıran özellik, /a/ ve /e/ ünlülerinin her ikisi de açık, düz ünlüler oldukları için, önlük-artlıktır. Aynı şekilde *uç* ve *uç* sözcükleri arasındaki anlam ayırıcı özellik, her iki ünlü de yuvarlak ve dar olduğu için yine önlük-artlıktır. Dil incelemelerinde, buradaki gibi tek bir özellikle anlamca birbirinden ayrılan sözcüklere *en küçük karşıt çift* (minimal pairs) denir. Bu tanıma göre şu örnekler birer *en küçük karşıt çift*dir:

al - el - ol - öl - il

al - ar

bol - kol

gül - kül

Buna karşılık mesela *al* ve *kadın* sözcüklerindeki /a/ seslerinin söyleniş farklıdır. Birinci sözcükteki /a/ ikinci sözcüktekenden daha açıktır. Ancak bu söyleyiş farkı anlam ayırıcı bir özellik taşımaz. Bir sesin farklı söyleniş biçimlerine dil biliminde *alt sesbirim* (alofon) denir.

Bir dilin alfabesinde her harfin gösterdiği ses, *sesbirim* olmayabilir. Örneğin /ğ/ sesi Türkçede anlam ayırıcı bir öge, yani bir sesbirim olmadığı hâlde alfabede bir harfle karşılır:

Yazılış	Okunuş
<i>dağ</i>	<i>dā</i>
<i>doğ</i>	<i>dō</i>
<i>soğuk</i>	<i>souk</i>
<i>ağır</i>	<i>ār</i>

Tablo 1.3
"ğ" Sesi

Buna karşılık *ön a* sesi anlam ayırıcı olduğu hâlde alfabede ayrı bir harfle gösterilmez:

Normal a ile	Ön a ile
<i>yar</i> "uçurum"	<i>yar</i> "sevgili"
<i>harp</i> "müzik aleti"	<i>harp</i> "savaş"

Tablo 1.4
"a" Sesi

Bu iki sözcük çiftindeki /a/ seslerinin farklı nitelikte olduğunu çekim sırasında da gözleyebiliriz:

yardan düş- fakat *yare git-*
harpın teli fakat *harbe git-*

Görüldüğü gibi ilk sözcükler art ünlülü, ikinciler ön ünlülü ekler almaktadır. Ancak Latin kökenli Türk alfabesinde *ön a* sesi için ayrı bir harf belirlenmemiştir. Bunun nedeni *ön a* sesinin Türkçe kökenli sözcüklerde bulunmayışıdır.

Standart dil ile ağızlar arasında da sesbirimler açısından farklar olabilir: Örnek olarak *kapalı e* adıyla bilinen /è/ sesi standart dilde sesbirim değildir, yani anlam farkı yaratmaz. Bunun için alfabede ayrı bir işaret de bulunmaz. /e/ sesinin /i/-/e/ arasında yer alan bütün alt sesbirimleri aynı harfle (/e/ ile) gösterilir. Standart dilde *el* "organ" ve *el* "yabancı" sözcükleri aynı biçimde yazılır ve farklı söylemler de eşsesli kabul edilirler. Standart Türkçe konuşuru için iki ses aynıdır. Ağızlarda ise ilki *açık e* dediğimiz /a/ sesine daha yakın bir sesle, ikincisi de *kapalı e* dediğimiz /i/ sesine daha yakın bir sesle söylenir. Azeri Türkçesinde bu iki ses anlam ayırıcıdır, sesbirimdir ve alfabede iki ayrı harfle gösterilir. Gerçekte ağızlarda ve Azeri Türkçesindeki durum Eski Türkçeye ait bir özelliktir. Kapalı *e* sesi 8. yüzyıldan beri izleyebildiğimiz tarihsel Türkçe metinlerde hep özel yazılışlarla bazen de özel bir harfle gösterilmiştir. Bugün de bu ses Azeri Türkçesi gibi kimi Türk dillerinde sesbirim olarak korunurken, diğerlerinde /i/ veya /e/ seslerine değişmiştir. Standart Türkiye Türkçesinde ise bu açıdan tutarlılık yoktur. Kapalı *e* sesi bazı sözcüklerde /i/ bazılarında /e/ olmuştur:

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>eki</i> "2"	<i>iki</i>
<i>kéd-</i> "giymek"	<i>giy-</i>
<i>bêş</i> "5"	<i>beş</i>
<i>yêti</i> "7"	<i>yedi</i>

Tablo 1.5
"Kapalı e" Sesi
(Kapalı e sesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz 2007.)

Benzer bir durum *on* "10" ve *oñ-* "düzelmek, iyileşmek" sözcükleri için de geçerlidir. Bu iki sözcük Eski Türkçede ve ağızlarda /n/ ve /ñ/ sesbirimlerinden ikincisinin geniz sesi olmasıyla birbirinden ayrılırken standart Türkiye Türkçesinde eşseslidir. Çünkü geniz *n*'si dediğimiz ses standart dilde korunmamıştır.

Harf

Harfler sesleri, sesbirimleri gösteren işaretlerdir. Aynı sesin gösterimi için farklı alfabelerde farklı işaretler kullanılır. Zaman zaman ses ve harf terimlerinin birbiriyle karıştırıldıkları görülür. Bir dilin söylenişinde yer alan tüm sesler alfabede gösterilmiyor olabileceği gibi (örneğin kapalı *e* sesi, ön *a* sesi, *sol* “sol taraf” sözcüğünü nota adı *sol*’den ayıran ön damak /l/ sesi), alfabede olduğu hâlde sesbirim olmayan sesler de bulunabilir: yumuşak /ğ/. Son sözü edilen harfin, laboratuvar çalışmaları sonucunda, ön ünlülü sözcüklerde /y/ gibi söylendiği, art ünlülü sözcüklerde ise çevresindeki ünlünün uzaması şeklinde kendini gösterdiği ortaya çıkmıştır.

Türkçedeki “şapka” sorunu da harf ve ses ilişkisinden kaynaklanır. Bilindiği gibi Türkçede ünsüzün ön ya da art oluşunu ünlü belirler. Yani *kalmak* eyleminde /a/ art ünlü olduğu için ünsüzleri de art sıradan, *gelmek* eyleminde /e/ ön ünlü olduğu için ünsüzleri de ön sıradandır. Ancak alıntı sözcüklerde, art ünlüler yanında da ön damaksıl (ince) ünsüzler bulunabilir. Bunlar /l/, /g/, /k/ ünsüzleridir:

lale

kemal

tezgah

kamil

kafi

Bunlardan /g/ ve /k/ seslerinin ön ve art damak biçimleri, Arap harflerinin kullanıldığı yazı sistemlerinde ayrı harflerle gösterilir: örneğin Osmanlıcada art damak /g/ sesi *gayın* harfiyle (غ), art damak /k/ sesi *kaf* (ك) harfiyle, ön damak /g/ ve /k/ sesleri ise *kef* (ك) harfiyle gösterilirdi. Latin kökenli yeni Türk alfabesinde ise bu ünsüzler için ayrı harf bulunmadığından, yazımda, yanlarında bulunan ünlü üzerine “şapka” konularak gösterilirler: *lâle*, *kemâl*, *tezgâh*, *kâmil*, *kâfi* vb. Ancak bu gösterim “şapka” işaretine iki ayrı görev yüklenmesinden ötürü sorunludur. *lâle*, *kâmil*, *kâfi* gibi sözcüklerin ilk ünlüleri uzundur ve “şapka” işareti bu uzunluğu da göstermektedir. Ayrıca kendinden önceki ünsüzün de inceliğini göstermektedir. Bir gösterene iki ayrı değer yüklenmesi dil bilimsel açıdan doğru değildir. Ancak bu tip ünsüzler sadece alıntı sözcüklerde buldukları için alfabede ayrı bir harf belirlenmemiştir. Türk Dil Kurumu, bu tip sözcüklerin yazımını *Yazım Kılavuzu*’yla düzenlemektedir (örneğin bk. TDK 2008: 6-7). Tereddütlü durumlarda ilgili kaynağa bakılmalıdır. *Yazım Kılavuzu*’nun son baskısında “şapka” işareti kullanımı azalmıştır, ancak tamamıyla kalkmamış, özellikle karışma olacağı düşünülen sözcüklerde korunmuştur.

Alıntı sözcüklerdeki bu ön damaksıl ünsüzler kimi durumlarda anlam ayırıcıdır. Örneğin *sol* notasının sonundaki /l/ ön damak sesidir. Bu sözcüğü *sol* (yön adı) sözcüğünden ayıran tek özellik /l/ ünsüzünün ön damak ünsüzü olmasıdır. Bu tür seslerden biri de *kâr* “kazanç” sözcüğündeki /k/ sesidir. Bu sözcükte /a/’nın üzerine konan işaret /k/ sesinin ön damak ünsüzü olduğunu göstermek içindir. Sözcük /k/ sesinin ön ünsüz olmasıyla art damak ünsüzüne sahip *kar* sözcüğünden ayrılmaktadır.

“Şapka” sorununun bir başka boyutu da Batı dillerinden alınan sözcüklerdir. Dilimize girmiş *gol*, *rol* gibi sözcüklerde de art bir ünlüden sonra gelen, ön damaksıl /l/ sesi bulunmaktadır ama bu sözcüklerde /l/ ünsüzünden sonra bir ünlü bulunmadığı için hiçbir zaman “şapka” ile gösterilmemişlerdir. Buna rağmen bu sözcüklerin söylenişini doğru olarak edinilebilmektedir. Bu da konuşmanın yazıdan değil kulaktan öğrenilmesi gerçeğiyle ilgilidir.

Dillerde, yazılışları veya söylenişleri aynı olan ve hiçbir işaret kullanılmadığı hâlde dilin doğal konuşurları tarafından asla karıştırılmayan yığınla örnek bulunur:

ben “birinci tekil kişi zamiri”

ben “ciltteki leke”

sağ “yön adı”

sağ “sağlam, iyi durumda”

yüz “100”

yüz “çehre”

Bunlara *sesteş* veya *eşsesli* sözcükler denir. Türkçe kökenli sesteş sözcükleri yazımda ayıracak hiçbir işaret bulunmadığı hâlde, bunlar konuşurlar tarafından bağlam içinde kolayca ayırt edilebilmektedirler. Yabancı kökenli sesteş veya eş yazılışlı sözcüklerde karışacakları nedeniyle düzeltme işaretinin kullanımının ısrarla savunulduğu durumlarda bile Türkçe kökenli sesteş sözcüklerin karışabileceği hiçbir zaman gündeme gelmemiştir. Bu da düzeltme işaretinin kullanılma gerekçesinin ne kadar zayıf olduğunu göstermesi bakımından ilginçtir. Düzeltme işareti, Arap harfleriyle yazılan Osmanlıcanın yazımının günümüze yansımından başka bir şey değildir.

Her dilin sesbirim envanteri birbirinden ayrıdır. Bu nedenle diller, başka dillerden sözcük kopyalarken, kendilerinde olmayan sesleri kendilerinde olan en yakın eşdeğerleriyle karşılarlar. Örneğin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencilerinin birinci sınıfta Osmanlıca derslerinde öğrendiği üzere, Arapçada, birden fazla /z/ (*ze, zel, dat, zı*) ve /s/ (*se, sad, peltek s*) sesbirimi varken, bu dilden alınan sözcüklerdeki söz konusu sesbirimler Türkçede tek bir /z/ ve /s/ sesi ile karşılanmaktadır. Aynı durum Türkçeden başka dillere geçen sözcüklerde de görülür: Alıcı dildeki sözcük zaman zaman verici dilde tanınmayacak kadar değişmiş olabilir. Örneğin *açık*>Rumence *acíc*, *küçük*>Macarca *kis* /kiş/, *yoğurt*>Almanca *Joghurt* vb.

Alfabe

Alfabe, bir dildeki ses ya da sesbirimleri gösteren harflerden oluşan bir dizgedir. Hiçbir alfabe bir dilde kullanılan seslerin tümünü içermez ve söyleyişi eksiksiz olarak yansıtmaz. Ancak üzerinde anlaşmaya varılmış işaretlerle söyleyiş hakkında genel bir fikir verir.

Çağdaş sesçil alfabelerin kökenlerinin resim yazılara dayandığı bilinmektedir. Önceleri insanlar, ifade etmek istedikleri varlıkların resimlerini mağaralarda hâlâ görebildiğimiz çizimlerle gösterirken zamanla bu resimlerden, anlatılmak istenen varlığa benzeyen semboller ortaya çıkmıştır. Bu semboller kimi alfabelerde heceleri gösteren işaretlere dönüşürken (hece yazı) kimi alfabelerde de tek tek sesleri gösterecek biçimde düzenlenmişlerdir (sesçil yazı). Hem hece, hem harf gösteren işaretler taşıyan alfabeler de vardır. Örneğin Orhon Türkçesinin yazımında kullanılmış olan Runik alfabede bazı harfler heceleri bazıları da sesleri gösteriyordu

Örnek olarak ok, ko, uk, ku, ka heceleri aşağıya dönük ok'o benzer bir işaretle *a*, *e* sesleri ise üstten sağa, alttan sola dönük, çengeli olan bir çizgi ile gösteriliyordu.

Bugün Türkçenin yazımında kullanılan alfabe her sese bir harf denkliğine büyük oranda uyulan bir sesçil alfabadir. Bu alfabe eski Fenike-Yunan-Latin çizgisinde gelişmiş bir alfabeyle dayanır. *Alfabe* adı da Yunancada, bu alfabenin ilk iki harfine verilen *alpha* ve *beta* adlarının birleşmesinden oluşmuştur. Türkçede alfabe için alfabenin ilk üç sesinden oluşan *abece* terimi de kullanılmaktadır. Türkçeden önce pek çok Batı dili zaten bu alfabeyle dayanan yazı sistemleri ile yazılmaktaydı.

1 Kasım 1928 tarih ve 1353 sayılı kanunla kabul edilen bugünkü Türk alfabesinde sekiz ünlü, yirmi biri ünsüz harf olmak üzere toplam 29 harf vardır. Türkler tarih içinde Runik alfabe, Uygur alfabesi, Arap alfabesi gibi başka alfabeleri de kullanmışlardır (bk. Tekin 1997, User 2006).

Tarih boyunca Türklerin kullandığı alfabeleri araştırınız.

Transkripsiyon

Ses bilgisi her şeyden önce seslerle ilgili olduğu için, seslerin incelenirken nasıl gösterilebileceğinden de kısaca söz etmek gerekir.

Sözlü ağız malzemesinin konuşulduğu anda veya kaydedilerek daha sonra yazıya aktarılması, Türkçe kaynaklarda *transkripsiyon* veya *yazıya aktarma/yazıya geçirme* olarak adlandırılır. Transkripsiyon ayrıca bilinmeyen, yaygın olmayan bir alfabeyle yazılmış bir metni ses değerlerini koruyarak *yorumlu* bir biçimde, bilinen bir alfabeyle, çoğu zaman Latin harflerine aktarmak anlamında da kullanılır. Her yazıya aktarma ancak bir ön yorumlamayla mümkün olduğundan, transkripsiyon aynı zamanda kısmen bir incelemedir (bk. Löffler 1980: 66). Örnek olarak standart dildeki *var* sözcüğünün *var, vâr, vár, war* vb. biçiminde yazılması veya Arap alfabesinde *kef* ve *lam* harfleriyle yazılmış bir sözcüğün *gel* mi yoksa *gül* mü okunacağına karar vermek aynı zamanda sözcüğü yorumlamak demektir.

Konuşma dilini araştırmanın farklı amaçları ve yolları vardır. Ancak nasıl bir amaç güdüldürse güdülsün, bir kerelik bir dilsel davranış olarak ortaya çıkan sözleri tekrarlanabilir, kontrol edilebilir ve incelenebilir duruma getirmek için yazıya aktarmak gerekir. Sözlü metinleri okullarda öğretilen standart yazımla vermenin yanı sıra pek çok özel işaretten yararlanarak aslına yakın biçimde yazmak da mümkündür.

Metinler yazıya geçirilirken nasıl bir yol izleneceği, yazılı biçimde ne kadar ayrıntının gösterileceği, karar verilmesi gereken başlı başına bir konudur. Burada izlenebilecek yolu kabaca üçe ayırmak mümkündür: *standart yazımla*, *fonolojik yazımla*, *fonetik yazımla* (bk. Gemalmaz 2010: 83 vd., Demir 2011a). Bu üç yazımın her birinin kendine özgü yararları ve sakıncalı tarafları vardır. Romanında ağızlara yer veren bir yazar için standart harfler ihtiyaçlarını karşılamaya yeterken ağızları çalışan veya konuşma dilini inceleyen bir araştırmacının daha fazla ayrıntıyı göstermesi gerekir (konuyla ilgili ayrıntılar için bk. Demir 2011a).

Transliterasyon

Kaynaklarda transkripsiyon yanında transliterasyon terimi de geçer. Transliterasyon için harf çevrimi terimi de kullanılır. Anlamı ise bir alfabe ile yazılmış bir metni yorum yapmadan başka bir alfabe ile göstermektir.

Başka bir açıklama yapılmamışsa transliterasyonda harfler, transkripsiyonla karışmaları için büyük harfle yazılır. Eğer Arap alfabesinde olduğu gibi harekeler varsa, bunlar küçük harfle gösterilirler. Transkripsiyonda yorum varken transliterasyonda yorum söz konusu değildir. İkinin arasındaki farkı bir örnekle şöyle gösterebiliriz:

Orijinal	Transliterasyon	Transkripsiyon
ك	KL	gül, gel, kel, göl
آ	Aal	al, el

Özet

Ses bilgisi ile ilgili önbilgileri kazanmak.

Seslerin ve Eklerin Yazımı

Değişken sesleri göstermenin bilimsel çalışmalarda iki yolu vardır. Birinci yol bütün değişkeleri ayrı ayrı yazmaktır. Eklerin bilimsel çalışmalarda gösterilmesinin ikinci yolu ise bütün eklerin varyantlarını yazmak yerine onların hepsini temsilen semboller kullanmaktır.

Eklerin Önünde ve Eylemlerin Sonunda Tire: -

Eklerin bağımsız olarak kullanılmadıklarını, ancak bir sözcüğe eklenmek suretiyle kullanılabilirlerini göstermek için bitişme yerine bir çizgi konur.

Yıldız İşareti: *

Sözcüklerin başına konan yıldız işaretinin iki temel işlevi vardır. Eğer etimoloji yapıyorsa, önüne yıldız konan sözcük tarihi kaynaklarda belgelenmemiş ama öyle olması gerektiği varsayılan biçimi gösterir. Yıldız işaretinin ikinci işlevi kabul edilemez biçimleri göstermektir.

Gelişme İşaretleri: < >

Bu işaretler dil incelemelerinde ele alınan ögenin eski ve yeni biçimlerini, bir başka ifade ile gelişimini gösterir.

Eğik Çizgiler: //

Ses bilgisi araştırmalarında dillerden bağımsız olarak seslerin köşeli parantez içinde, bir dilin sesbirim olan seslerinin ise iki eğik çizgi arasında verilmesi alışılmış bir durumdur.

Ana Türkçe ve Eski Türkçe Terimleri

Ana Türkçe terimi Türkçenin henüz yazılı metinlerinin olmadığı, ancak karşılaştırmalar yoluyla varsayılan dönemi için kullanılmıştır.

Eski Türkçe terimi ise 8. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar olan dönemi kapsar.

Alternasyon İşareti: ~

Eş zamanlı kullanımları olan dil öğelerini gösterir.

Büyük Harfli Heceler

Kaynaklarda vurgu, vurgulu hecenin başına, sonuna, ünlüsünün üstüne konan işaretlerle veya vurgulu hecenin büyük harfle yazılması gibi farklı biçimlerde gösterilebilmektedir.

Uzunluk İşareti: -

Ünlünün üzerine konan yatay çizgi ünlünün uzun olduğunu gösterir.

Sıfır İşareti: ø

Ortası eğik çizgili sıfır işareti düşmüş veya artık kullanılmayan ses ve biçimleri göstermek için kullanılır.

Kısaltmalar: Alm.: Almanca, Ar.: Arapça, AT: Ana Türkçe, ET: Eski Türkçe, Far.: Farsça Fr.: Fransızca, İt.: İtalyanca, TDK: Türk Dil Kurumu, Yun: Yunanca

Dil-ses ilişkisini kurmak

Dilcilik açısından *sözlü dil* önceliklidir. İnsan önce sözlü dili edinir; yazı dili daha sonra eğitimle kazanılan bir beceridir. Yazılmayan dillerin konuşurları, okul öncesi çocuklar, okuryazar olmayan insanlar da ana dillerini, iletişimin aksamaması anlamında “doğru” biçimde kullanırlar. Yazının olmadığı zamanlarda veya günümüzde okuryazar olmayan insanlar için dili sonraki kuşaklara aktarmanın tek yolu sözlü aktarmadır. İnsan doğarken belli bir dil donanımını birlikte getirir. Sağlıklı çocuklar, zekâlarından bağımsız olarak bir gün mutlaka konuşurlar. Ancak insan doğuştan bir dil donanımıyla gelse de bu donanımın belli bir dile dönüşmesi için bir sosyal çevreye ihtiyaç vardır. Ayrıca dillerdeki değişme ve gelişmeler de dili konuşan topluluğun az veya çok oranda katılmasıyla gerçekleşebilir. Herhangi bir topluluktan bir kişi dili tek başına dönüştüremez. Bu nedenle dil *toplumsal* bir olgudur.

Gösterge: Aralarında *gösteren-gösterilen* ilişkisi bulunan her nesne ya da durum bir *gösterge*dir.

Ses bilimi ve ses bilgisinin inceleme alanlarını, alt alanlarını açıklamak.

Türkçe dil bilgisi çalışmalarının genelinde karşılaşılan terim sorunu ses bilgisi alanı için de geçerlidir. Uluslararası yayınlarda kullanılan *fonetik* ve *fonoloji* terimleri Türkçede de kullanılır. Ama bunların yanında bu terimleri karşılamak için sırasıyla *ses bilgisi/ses bilimi* yanında *ses bilimi/ses bilgisi* de kullanılabilir. Dil biliminin insan dilinin sesleriyle ilgilenen iki farklı kolu vardır: *fonetik* ve *fonoloji*.

Fonetik insan dilindeki tanımlanabilen gerçek sesleri inceler. Genel olarak sesler nasıl çıkarılmaktadır, nasıl oluşmaktadır, boğumlanma özellikleri nelerdir; ölçülebilir akustik dalgalar olarak fiziki özellikleri nelerdir, üretilmelerindeki fiziksel ilkeler ve sesletim süreleri nedir, kulaktan başlayıp beyindeki işlenmelerine kadar olan işitme organlarında nasıl algılanmaktadır gibi sorulara cevap arar. Seslerin bu özellikler açısından nasıl tanımlanabileceği, nasıl yazılabileceği veya yazılı olarak nasıl gösterilebileceği de fonetiğin konusudur. İnsan konuşmasındaki gerçek fiziksel seslerle ilgilendiği için fonetik teriminin karşılamasında Türkçede *ses bilimi* teriminin kullanılması uygundur. *Fonoloji* ise seslerin bir dilin ses sistemi içindeki işlevlerine odaklanır. Fonolojinin temel sorusu, bir ses-

sin belli bir dilin ses sisteminde anlam ayırıcı işlevinin olup olmadığı, bir dildeki iki ses arasındaki farkın anlamı ayırıp ayırmadığıdır. Seslerin o dildeki işlevlerini, birbirleriyle etkileşimlerini, diziliş ve değişim kurallarını inceler. Fonolojinin konusu gerçek sesler değil, soyut seslerdir. *Ses bilgisi* terimi fonolojinin Türkçe karşılığı olarak kullanılır.

Ses bilimi: Ses bilimi, diller üzeri bir yaklaşımla insan dilindeki seslerin fiziksel özelliklerini inceler. Ses bilimi bunu üç ayrı alanda gerçekleştirir: *Söyleyiş Ses Bilimi*, *Titreşim (Akustik) Ses Bilimi* ve *İşitsel Ses Bilimi*.

Ses bilgisi: Ses bilgisinin inceleme alanları ses, harf, seslerin ayırt edebilme özelliği, sesbirim, ünlüler, ünsüzler, sesdizimi, ünlü ve ünsüzlerle ilgili kurallar, sesler arasındaki etkileşimler, ses değişimleri, ses olaylarıdır.

Ses aygıtı: Bir sesin oluşması sürecine herhangi bir şekilde katılan organlara *ses aygıtı* denir. Akciğerler, diyafram, nefes borusu, ses telleri, küçük dil, burun, damak, dil, diş, dudak vb.

Ses: Konuşma dilinin söylenip işitilebilen en küçük parçasına *ses* denir. Ama ses bilgisindeki bu en küçük parça anlayışı bir varsayımdır. Çünkü konuşma sırasında sesler gerçekte birbirinden ayrı söylenmezler, aralarında herhangi bir doğal kesinti yoktur, konuşma, devamlılık gösteren bir süreçtir. Ancak belli ses bilimsel incelemeler sonucu soyut sesler yani dilin ayrılabilen parçaları ortaya çıkarılabilir. İnsanın ses aygıtı aslında herhangi bir doğal dilde bulunandan çok daha fazla sesi çıkarabilecek niteliktedir.

Sesbirim: Çağdaş dil incelemelerinde seslerin anlam ayırıcı olup olmaması önemlidir. Dilde anlam ayırıcı en küçük ögeye *sesbirim* (fonem) denir.

Harf: Harfler sesleri, sesbirimleri gösteren işaretlerdir. Aynı sesin gösterimi için farklı alfabelerde farklı işaretler kullanılır.

Alfabe: Alfabe, bir dildeki ses ya da sesbirimleri gösteren harflerden oluşan bir dizgedir. Hiçbir alfabe bir dilde kullanılan seslerin tümünü içermez ve söyleyişi mükemmel olarak yansıtmaz. Ancak üzerinde anlaşmaya varılmış işaretlerle söyleyiş hakkında genel bir fikir verir. Bugün Türkçenin yazımında kullanılan alfabe her sese bir harf denkliğine büyük oranda uyulan bir sesçil alfabedir. 1 Kasım 1928 tarih ve 1353 sayılı kanunla kabul edilen bugünkü Türk alfabesinde sekizi ünlü, yirmi biri ünsüz harf olmak üzere toplam 29 harf vardır. Türkler tarih içinde Runik alfabe, Uygur alfabesi, Arap alfabesi gibi başka alfabeleri de kullanmışlardır.

Transkripsiyon: Sözlü ağız malzemesinin konuşulduğu anda veya kaydedilerek daha sonra yazıya aktarılması veya bir alfabeye yazılmış bir metni yorumlu olarak başka bir alfabeye, çoğu zaman Latin alfabesine aktarmak Türkçe kaynaklarda *transkripsiyon* veya *yazıya aktarma/yazıya geçirme* olarak adlandırılır.

Transliterasyon: Kaynaklarda transkripsiyon yanında transliterasyon terimi de geçer. Transliterasyon için harf çevrimi terimi de kullanılır. Anlamı ise bir alfabe ile yazılmış bir metni yorum yapmadan başka bir alfabe ile göstermektir.

Kendimizi Sınavalım

1. Bilimsel çalışmalarda, ekler gösterilirken, eklin bünyesine dâhil olmayan sesler aşağıdaki işaretlerden hangisiyle gösterilir?
 - a. parantez
 - b. yıldız
 - c. tire
 - d. eğik çizgi
 - e. gelişme işareti
2. Aşağıdaki işaretlerden hangisi dil incelemelerinde ele alınan ögenin eski ve yeni biçimlerini gösterir?
 - a. eğik çizgi
 - b. parantez
 - c. gelişme işareti
 - d. yıldız
 - e. tire
3. Etimoloji çalışmalarında önüne yıldız konan sözcük aşağıdakilerden hangisini gösterir?
 - a. Tarihi kaynaklarda belgelenmemiş ama öyle olması gerektiği varsayılan biçimi
 - b. Sözcüğün bağımsız olarak kullanılmadığını
 - c. Sözcük sonundaki sesin değişken olduğunu
 - d. Sözcüğün ad kökü olduğunu
 - e. Sözcüğün fiil kökü olduğunu
4. Değişken seslerin gösteriminde, aşağıdaki ses grubunu temsilen kullanılan işaretler ve açılımların hangisinde yanlış yapılmıştır?
 - a. **I**: *ı, i*
 - b. **U**: *u, ü*
 - c. **C** = *c, ç*
 - d. **D** = *d, t*
 - e. **K** = *k, g*
5. Aşağıdaki sözcüklerin hangisi aldığı ekler bakımından yanlış ayrılmıştır?
 - a. al-dı-r-ma-dı
 - b. gel-ecek
 - c. dur-gun-du
 - d. zor-la-ma-dı-k
 - e. bil-giç
6. Aşağıdakilerden hangisi dilin özelliklerinden biri **değildir**?
 - a. Seslerden oluşması
 - b. İletişim aracı olması
 - c. Toplumsal olması
 - d. Değişmez olması
 - e. Üretken olması
7. Gösterge-gösterilen ilişkisi bakımından aşağıdakilerin hangisi **yanlıştır**?
 - a. Aralarında gösteren-gösterilen ilişkisi bulunan her nesne ya da durum bir göstergedir.
 - b. Gösterge ilişkisinin oluşabilmesi için bir gösteren ve bir gösterilen gereklidir.
 - c. Göstergeler kendiliğinden oluşabileceği gibi üzerinde anlamaya varılarak da oluşturulabilir.
 - d. Gökte siyah yağmur bulutlarının yağmur oluşturmaya doğal bir göstergedir.
 - e. Trafik ışıkları karşısında yayaların hareket etmesi doğal bir göstergedir.
8. Aşağıdakilerden hangisi ses biliminin alanlarından biri **değildir**?
 - a. söyleyiş ses bilimi
 - b. titreşim ses bilimi
 - c. akustik ses bilimi
 - d. işitsel ses bilimi
 - e. görsel ses bilimi
9. Ses Biliminin, seslerin çıkarılışı sırasında söyleyiş organlarının durumunu, seslerinin boğumlanma biçimlerini inceleyen ve sesleri bu açıdan sınıflandıran alanına verilen ad aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. görsel ses bilimi
 - b. söyleyiş ses bilimi
 - c. akustik ses bilimi
 - d. titreşim ses bilimi
 - e. işitsel ses bilimi
10. Dilde anlam ayırıcı en küçük sese verilen ad aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. fonetik
 - b. sesbirim
 - c. fonoloji
 - d. alofon
 - e. sesçil

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. a	Yanıtınız yanlış ise “Giriş” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. c	Yanıtınız yanlış ise “Giriş” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a	Yanıtınız yanlış ise “Giriş” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. e	Yanıtınız yanlış ise “Giriş” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. a	Yanıtınız yanlış ise “Giriş” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. d	Yanıtınız yanlış ise “Dil Nedir” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e	Yanıtınız yanlış ise “Dil Nedir” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. e	Yanıtınız yanlış ise “Ses Bilim ve Ses Bilgisinin Alt Alanları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b	Yanıtınız yanlış ise “Ses Bilim ve Ses Bilgisinin Alt Alanları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. b	Yanıtınız yanlış ise “Ses Bilim ve Ses Bilgisinin Alt Alanları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Tarih Boyunca Türklerin Kullandıkları Yazı ve Alfabeler

Tarih boyunca Türk dili kadar değişik alfabelerle yazılmış ya da yazılmakta olan bir dil daha olmamıştır denilebilir. Belgelerle izleyebildiğimiz yaklaşık 1300 yıllık tarihi boyunca Türk dilinin değişik dönemlerde, farkı 12 alfabe ile yazıldığını görüyoruz. Bunlardan Soğd, Mani, Brahmi, Süryani, Grek, Ermeni, İbrani alfabeleri belirli tarihi dönemlerde ve çevrelerde kullanılmıştır. Türk dilinin yazımı için geniş ölçüde kullanılmış olan 5 alfabe vardır: Köktürk, Uygur, Arap, Latin ve Kiril alfabeleri. Türk dilinin bu kadar değişik alfabelerle yazılmış olması Türklerin, göçler ve fetihler sebebiyle geniş bir coğrafi alana yayılması, değişik uygarlıklarla tanışmış ve değişik din ve kültürleri benimsemiş olmaları ile açıklanabilir. Türkçenin yazımı için kullanılmış ilk alfabe olan Köktürk alfabesinden başlayarak bugüne kadar geniş ölçüde kullanılmış olan alfabeleri şöyle sıralayabiliriz:

Köktürk Alfabesi: Türklerce kullanıldığı bilinen ilk alfabe-dir. Bu alfabe ile yazılmış pek çok irili ufaklı yazıt vardır. Yazılış ve dikiliş tarihi bilinen büyük yazıtlar Moğolistan'da Orhon Irmağı kenarında bulunan Köktürk Yazıtları'dır.

Uygur Alfabesi: Türklerin Köktürk Alfabesinden sonra kullandıkları Uygur Alfabesi, Sogd yazısının hızlı ve işlek türünden ortaya çıkmıştı. Türkçenin yazımı için yetersiz olmasına rağmen Türklerce uzun süre kullanılmıştır. Doğu

Türkistan'da IX. yüzyıl ortalarında devlet kuran Uygurlardan kalma elyazmalarının çoğu Uygur Alfabesi ile yazılmıştır. Uygur Alfabesinin Fatih Sultan Mehmet'in sarayında da kullanıldığı bilinmektedir. Bu alfabe-yi XII. yüzyılda Uygurlardan alan Moğollar XX. yüzyıla kadar dillerini bu alfabe ile yazmışlardır.

Arap Alfabesi: Türklerin tarih boyunca kullandıkları alfabeler içinde gerek kullanım süresinin uzunluğu, gerek yayılma alanının genişliği bakımından en başta geleni Arap Alfabesidir. Türklerin İslamiyeti kabul etmesinden sonra XI. yüzyıl ortalarında, Karahanlılar tarafından, Türkçe Arap harfleriyle yazılmaya başlanmıştır. Türkçenin yazıya geçirilmesinde elverişli olmamakla birlikte, Arap yazısı İslamiyeti kabul eden bütün Türkler arasında yüzyıllarca kullanılmıştır.

Latin Alfabesi: Türklerin uzun süre kullandıkları Arap harfleri, 1928 yılında yerini Latin harflerine bıraktı. Latin Alfabesinden alınarak düzenlenmiş yeni Türk Alfabesi 1 Kasım 1928'de TBMM'de kabul edilen bir yasayla yürürlüğe girdi. Türkçenin yapısına ve özelliklerine uygun olan Latin harflerinin kullanılmaya başlamasıyla birlikte:

- Okuma yazma kolaylığı sağlandı, okur, yazar sayısı arttı.
- Yaygın ve örgün eğitim gelişti.
- Yabancı dil öğrenmek, bilimlerden faydalanmak kolaylaştı.
- Düşünsel, toplumsal ve siyasal alanda büyük bir kültür devinimi başladı, ulusal kültür düzeyi yükseldi.

Kiril Alfabesi: SSCB dağıldıktan sonra kurulan Türk Cumhuriyetlerinde ve bölgelerinde konuşulan Türk dili ve dialektlerinin hepsi Kiril Alfabesi ile yazılmaktaydı. Türk dil ve lehçelerinin yazımı için uygun bir alfabe olmamasına karşılık uzun süre kullanılmıştır. Bugün Türk Cumhuriyetlerinin hepsinde Latin Alfabesine geçme çalışmaları yapılmaktadır.

Kaynak:

<http://www.turkcebilgi.com> dan yararlanılmıştır.

Yararlanılan Kaynaklar

- Aksan, Doğan** (2000). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 2. cilt, 2. baskı, TDK: Ankara.
- Bussmann, Hadumod** (2002). *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Dritte, aktualisierte und erweiterte Auflage, Stuttgart: Kröner.
- Coşkun, M. Volkan** (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi*, 2. baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Demir, Nurettin** (2011a). *Şimdi Her Şey Ceylan. Ankara Örneğinde Ağzların Belgelemesi*. Ankara: TDK (baskıda).
- Demirci, Kerim** (2011). "Fonem Teorisinin Önemi Hakkında", *Turkish Studies* 6/2: 357-364.
- Gemalmaz, Efrasyap** (2010). *Türkçenin Derin Yapısı*. Ankara: Belen Yayıncılık.
- Hatiboğlu, Çiler** (2006). "Sesbilgisi (Phonetics) ve Sesbilim (Phonology)", *Dilbilim*, s. 15-42, (Ed. Ahmet Kocaman), Ankara: Dil Derneği Yayınları.
- Huber, Emel** (2008). *Dilbilime Giriş*, İstanbul: Multilingual.
- Kortmann, Bernd** (1999). *Linguistik: Essentials Anglistik, Amerikanistik*, Berlin: Cornelsen Verlag.
- Löffler, Heinrich** (1980). *Probleme der Dialektologie, Eine Einführung*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Odden, David** (2005). *Introducing Phonology, Department of Linguistics Ohio State University*, Cambridge University Press: Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo.
- Ruhlen, Merritt** (2006). *Dilin Kökeni, Ana Dilin Evriminin İzinde*, Çev. İsmail Ulutaş, Ankara: Hece Yayınları.
- Tekin, Talat** (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Ankara: Simurg.
- Topbaş, Seyhun, Handan Kopkallı** (1994). "'Sesbilim' ve 'Sesbilgisi' Terimleri Üzerine", *DA* 1994: 310-322.
- User, Hatice Şirin** (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. Ankara: Akçağ.
- Yılmaz, Emine** (2007). "Ana Türkçede kapalı e ünlüsü", *Turcology in Turkey*. Ed. László Károly, Nurettin Demir, Emine Yılmaz. Szeged: University Press.
- <http://en.wikipedia.org/wiki/IPA>

2

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Türkçedeki ünlüleri ve ünsüzleri sınıflandırabilecek,
- Türkçenin ünsüzler açısından özelliklerini açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Ünlü
- Ünsüz

İçindekiler

Ses Bilgisi I: Parçalı Sesbirimler

GİRİŞ

Türkçedeki ünlüleri ve ünsüzleri sınıflandırmak

Ciğerlerden gelen havanın çıkarılması sırasında, havanın gırtlaktan itibaren herhangi bir yerde tıkanması, hava yolundaki çeşitli daralmalar, sürtünme, kapanma, sızma, ses tellerinin titreşip titreşmemesi, dilin dişlere, damağa değip değmemesi, dudakların durumu vb. gibi çeşitli durumlar seslerin niteliğini belirler. Sesler, bu çıkış biçimlerine göre çeşitli benzerlik veya farklılıkları göz önünde bulundurularak sınıflandırılırlar. Bunların bir bölümü alfabede yer alan çeşitli harflerle gösterilir. Yazıda gösterildikleri için de *parçalı sesbirimler* adını alırlar. Bazıları ise sadece söyleyişte yer alırlar ve *parçalarüstü sesbirimler* olarak adlandırılırlar. *Uzunluk, vurgu, ezgi, ton* gibi öğeler, parçalarüstü sesbirimlerdir.

ÜNLÜLER

Bir dilde seslerin çıkarılması sırasında akciğerlerden havanın ses aygıtında tam kapanma türünden bir engelle karşılaşmadan ses tellerinin titreşmesiyle oluşan seslere *ünlü* denir. Bu terim, ses anlamına gelen ve bazı ağızlarda hâlâ söylenen *ün* sözcüğü ile addan ad yapım eki olan *-lü* ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır.

Ünlülerin tanımlanmasında ve sınıflandırılmasındaki en büyük sorun, ünsüzlerdekinin aksine, söylenişleri sırasında dudakların yuvarlaklaşması dışında, ağız boşluğunda neler olduğunun hissedilmemesidir (Kortman 1999: 28). Dudakların durumu Türkçe ünlülerin ayrılmasında önemlidir, ancak ünlülerde asıl önemli olan dildir. “Ünlülerin hem niteliği hem de niceliği, duruma göre (a) dilin belli bir bölümünün, (b) hangi pozisyonda, (c) ne kadar süreyle kaldığına bağlı olarak değişir. (Bundan başka dilin pozisyonu söyleyiş sırasında değişebilir ve böylece bambaşka bir ünsüz oluşabilir (Kortman 1999: 28).

Ünlülerin çıkarılması sırasında soluğun tam bir engellenmeyle karşılaşmaması, hiçbir engelle karşılaşmadığı anlamına gelmez. Ünlüler söylenirken her şeyden önce, başlarında, Türkçede sesbirim olmadığı için ayrı bir işaretle gösterilmeyen bir gırtlak sesi bulunur: *Ayşe elma al, olur mu?* cümlesini dikkatlice söyleyecek olursak her sözcüğün başında gırtlakta bir boğumlanma olduğu ve bunun açılması ile ünlünün oluşmaya başladığı hissedilir.

Ünlüler söylenişleri sırasında, ağız boşluğunda yarattıkları açıklık, darlığa; dudakların durumuna, dilin önünün veya arkasının kabarak soluğun geçiş yolunda bir engel oluşturmasına göre belli sınıflara ayrılırlar. Ünlülerin süresi, yani ünlünün uzun olup olması da önemli bir ölçüttür.

Ünlüleri diğer seslerden ayıran önemli bir özellik de tek başlarına söylenebilir ve hece kurabilir olmalarıdır: *o, a-lın, ö-mür, ı-lık, i-lik* vb.

Standart Türkçede alfabede gösterilen 8 ünlü vardır. Ayrıca zaman zaman uzun ünlüleri göstermek için “düzeltme” işaretinin kullanıldığı da olmaktadır ama bu düzensizdir. Anlam ayırıcı olup da ayrı bir harfle gösterilmeyen *ön a* sesi ile konuşma dilinde veya ağızlarında sesbirim olarak kullanıldığı hâlde ayrı bir harfle işaretlenmeyen *kapalı e* sesine yukarıda değinilmişti (ayrıntılı bilgi için bk. yukarıda *Sesbirim*).

Ünlülere *vokal* veya popüler yayınlarda *sesli* denildiği de olur. Bu çalışmada, terim olarak yaygın bir kullanımı bulunan *ünlü* tercih edilmiştir.

Ünlülerin Sınıflandırılması

Ünlüleri sınıflandırırken kullanılabilecek kimi ölçütler vardır. Ciğerlerden gelen havanın söyleyiş organlarının hangi noktasında engelle karşılaştığı, havanın karşılaştığı engellenmenin türü, dudakların durumu, süre gibi özellikler bunlar arasında sayılabilir. Havanın ağızdan veya burundan çıkması da önemli bir ölçüttür. Ancak Türkçede ünlülerin tamamı ağız ünlüsüdür, geniz ünlüsü yoktur.

Türkçede ünlüler yukarıda verilen ölçütlere göre dört grupta toplanabilir: Dilin ön tarafının kabarak ön damakla arasındaki açıklığı daraltması sonucu oluşan ünlülere *ön damak ünlüsü* veya kısaca *ön ünlü* denir. Bunlar /e/, /i/, /ö/, /ü/ ünlüleridir. Dilin arka tarafının kabarak, yumuşak damakla arasındaki mesafeyi daraltması sonucu oluşan ünlülere *art damak ünlüsü* veya *art ünlü* olarak adlandırılır. Bunlar /a/, /ı/, /o/, /u/ ünlüleridir.

Kimi yayınlarda bunlara *ön* ve *art ünlü* yerine *ince* ve *kalin ünlü* de denir. *İncelik* ve *kalinlık* terimleri yaygın biçimde kullanılmalarına rağmen, gösterdikleri kavrama dair bir çağrışım yapmazlar ve bu nedenle dil bilimsel terim olmaya uygun değildirler.

Türkçede ünlülerin ikinci önemli ayırıcı özelliği, dudakların durumudur: Dudaklar düz durumdayken çıkarılan ünlülere *düz ünlüler* denir: /a/, /e/, /ı/, /i/ ünlüleri düz ünlülerdir. Eğer dudaklarda bir yuvarlaklaşma olur ise bu durumda *yuvarlak ünlüler* oluşur: /o/, /u/, /ö/, /ü/ ünlüleri de yuvarlak ünlülerdir.

Ağız boşluğundaki açıklık-kapalılık, dilin ağız içinde yayvan olarak bulunması veya kabarak hava yolunu daraltmasıyla ilgilidir. Geniş ünlülerde dil her seferinde, dar karşılığına göre ağız içinde daha yayvan biçimde bulunur. Bu darlık veya genişlik durumu ünlülerin sınıflandırılmasında kullanılan üçüncü önemli ayırmadır: /a/, /e/, /o/, /ö/ ünlüleri geniş, /ı/, /i/, /u/, /ü/ ünlüleri dar ünlülerdir. Bu ölçüt için Türkçe kaynaklarda, damakların durumunu esas almak daha alışılmıştır. Aynı grupta yer alan ünlüler arasındaki açıklık da aynı değildir ama ana hatlarıyla ünlüler böyle bir sistem içerisinde görülürler. Konuşma dilinde, /e/ ile /i/ arasında yer alan ve *ver-*, *ye-* gibi sözcüklerde görülen, *kapalı e* denilen bir ünlü daha olduğu yukarıda belirtilmişti (bk. *Sesbirim*).

Ünlülerin sınıflandırılmasında dördüncü ölçüt olarak süre alınır. Baştaki gırtlak sesini saymazsak, ilke olarak ünlüler, çıkarılmaları sırasında ses aygıtında herhangi bir kapanmayla karşılaşmadıkları için nefesin yettiği kadar söylenebilirler. Ama pratik kullanımda uzunluğu veya kısalığı göz önünde bulundurarak “normal uzun” sayabileceğimiz ünlüler vardır. /ı/ ünlüsünün diğerlerinden daha kısa olduğu ve başka dillerle ilişki durumlarında Türkçenin en fazla etkilenen ünlüsü olduğunu da belirtmek gerekir.

Uzunluk çağdaş Türkçede hem Türkçe sözcükler için hem de alıntı sözcükler için anlam ayırıcıdır, yani bir sesbirimdir. Ancak *parçalarüstü sesbirimler* arasında yer alan uzunluk yazıda gösterilmez (Bir sesbirim olarak uzunluk için bk. *Uzunluk*).

Buraya kadar sayılan dört özelliğe göre, /a/ sesi, *art, düz, açık, kısa*; /e/ sesi *ön, düz, açık, kısa*; /ı/ sesi *art, kapalı, düz, kısa*; /i/ sesi *ön, düz, dar, kısa* ünlülerdir vb.

Türkçe kökenli sözcüklerde bulunan ünlüler ilk üç ölçüt göz önüne alınarak şöyle bir tabloda gösterilebilirler:

	Art		Ön	
	düz	yuvarlak	düz	yuvarlak
geniş	a	o	e	ö
dar	ı	u	i	ü

Tablo 2.1
Ünlüler

ÜNSÜZLER

Akciğerlerden gelen havanın çıkışı sırasında telaffuz organlarında tıkanma, daralma, sürtünme gibi çeşitli engellerle karşılaşması sonucu oluşan seslere *ünsüz* denir. Standart Türkçede anlam ayırıcı en az 21 ünsüz vardır. Ağızlar da dahil edilirse ünsüzlerin sayısı daha da artabilir. Her ünsüz, anlam ayırıcı sesbirim olarak, en azından bir özelliğiyle diğerlerinden ayrılır.

Alfabe kanununa göre harfler ise kendilerinden sonra gelen bir /e/ ünlüsü ile seslendirileceklerdir. Buna göre /b/ harfi *be* şeklinde söylenir. Bunun nedeni ünsüzlerin tek başlarına hece oluşturamamalarıdır. Bu durum, zaman zaman sanki *be* diye bir ünsüz varmış gibi yanlış anlaşılmalara yol açmaktadır. Oysa bu harfin söylenişinde /b/ ve /e/ olmak üzere iki ayrı sesbirim vardır. Son zamanlarda NTV *en-ti-vi*, DVD *di-vi-di*, CD *si-di*, FM *ef-em*, CNN *si-en-en* örneklerinde olduğu gibi bazı kısaltmalarda ünsüzleri gösteren harflerin İngilizce söyleniş yaygınlaşmıştır. Yabancı dillerin etkisi altında, Türkçe ses bilgisinde ortaya çıkan bu gibi değişimler 7. üniteye ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Ünsüzlerin Sınıflandırılması

Aşağıda ünsüzler çeşitli özellikleriyle ele alınacaktır.

Oluşum Yerlerine Göre Ünsüzler

Ünsüzlerin sınıflandırılmasında kullanılan ölçütlerden birisi, *oluşum noktası*dır. Bununla, bir ünsüzün çıkarılması sırasında ciğerlerden gelen havanın engellenmesinin ses aygıtının hangi bölgesinde, yani boğumlanmanın söyleyiş organlarının neresinde gerçekleştiği kastedilmektedir. Telaffuz organlarında seslerin oluşmasında önemli rolü oynayan belli noktalar vardır. Bunlara kaynaklarda *boğumlanma noktaları* denilmektedir. Ünsüzlerin oluşumuna en az iki organ katılır.

Çift Dudak Ünsüzleri

Ciğerlerden gelen havanın dudakların kapanması sonucu engellenmesiyle oluşan ünsüzlerdir. Türkçede anlam ayırıcı sesbirimler olarak kullanılan dudak ünsüzleri /b/, /p/ ve /m/’dir.

Diş-Dudak Ünsüzleri

Havanın üst dişlerle alt dudak tarafından engellenmesi sonucu oluşan seslere denir: /f/ ve /v/ sesleri Türkçedeki sesbirim olan diş-dudak ünsüzleridir.

Dil Ucu-Diş Ünsüzleri

Dil ucunun dişlerin arkasına değmesi sonucu oluşan seslerdir: /d/, /n/, /s/, /t/, /z/ sesleri Türkçenin dil ucu-diş ünsüzleridir.

Diş Eti-Damak Ünsüzleri

Dil ucunun diş etine değmesi ile oluşan seslerdir: /c/, /ç/, /j/, /ş/ sesleri bu gruptaki seslerdir.

Ön Damak Ünsüzleri

Dilin ön tarafının ön damağa doğru kabarak, havayı engellemesiyle oluşan sesler, ön damak sesleridir: /g/, /k/, /l/, /r/, /y/ sesleri bu gruba girer. Bunların aslında *dil-ön damak ünsüzleri* olarak adlandırılmaları gerekir. Ancak *ön damak ünsüzleri* adı yaygın olarak kullanılmaktadır. Bunlardan /y/ ünsüzünün söylenişi /i/ ünlüsüne oldukça yakındır. Bu nedenle /y/ yarı ünlü olarak da bilinir. Ancak ünlüler gibi hece kuramaz. Bu nedenle ünlü sayılmaz.

Art Damak Ünsüzleri

Dilin arka tarafının kabarıp yumuşak damakla birlikte soluğu engellemesi sonucu oluşan /g/, /ğ/, /k/ ve /l/ sesleri bu gruba dâhildir.

Son iki grupta, alfabede tek bir harfle gösterilen ama söyleyişte art ve ön biçimleri bulunan sesler de yer almaktadır. Çünkü bu sesler, tanımlarda da görüldüğü gibi, dilin ön veya arka tarafının kabarıp üst damakla birlikte hava yolunda bir engel meydana getirmesiyle oluşabilmektedir. Oluşum noktaları açısından böyle bir ayırım uygundur. Bunların ön damak veya art damak ünsüzü olmaları, Türkçe kökenli sözcüklerde anlam ayırıcı değere sahip değildir. Ancak *kar* (yağan) -*kâr* (kazanç), *sol* (taraf) -*sol* (nota) örneklerinde olduğu gibi başka dillerden kopyalanmış örneklerde bunlar sesbirim olabilmektedir.

Gırtlak Ünsüzleri

Soluğun gırtlakta bir tıkanmaya uğramasıyla çıkarılan seslere denir. Standart dilde sadece /h/ sesi bu tanıma uyar.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı gibi ünsüzler çıkarıldıkları noktalara göre belli gruplarda toplanabilmektedir. Ama aynı noktada birden fazla ünsüz oluşabilmektedir. Türkçenin sesbirim değerindeki ünsüzlerini, en az bir özelliğiyle diğerlerinden ayıracak şekilde yeni ölçütlerle sınıflandırmak gerekmektedir.

Ötümlülük-Ötümsüzlük Açısından Ünsüzler

Ünsüzlerin sınıflandırılmasında kullanılan ölçütlerden biri de oluşum sırasında *ses tellerinin titreşip titreşmemesidir*. Ses telleri “gırtlığın ortasında kalan kıkırdağın (adem elması) içiyle halka kıkırdağın iç kenarları arasında yer alan ve sesin oluşumunda birinci derecede rol oynayan esnek iki kas”a denir (İmer vd. 2011: 220). Oluşmaları sırasında ses tellerinin titreştiği ünsüzlere *yumuşak, tonlu, sadalı* gibi adlar verilmektedir. Bu çalışmada daha az yanlış anlaşılmalara yol açacağı düşünülen *ötümlü* terimi kullanılmıştır.

Türkçenin ötümlü ünsüzleri /b/, /c/, /d/, /g/, /ğ/, /j/, /l/, /m/, /n/, /r/, /v/, /y/ ve /z/’dir.

Ötümsüz ünsüzleri ise /ç/, /f/, /h/, /k/, /s/, /ş/, /p/, /t/’dir.

Ötümlü /b/, /d/, /g/ ünsüzlerinde ses tellerinin titreşip titreşmediğini anlamak, ünlülere veya diğer ötümlü ünsüzlere göre daha zordur. Çünkü bu sesler oluşurken, tam bir tıkanma olması ve bu tıkanıklığın tamamen açılması gerekir. Tam da bu açılma sonucu bu sesler oluşur; bu nedenle uzun süre söylenemezler.

Seslerin titreşimli olup olmadığını anlamının yollarından biri ellerle kulakları tıkayarak sesleri söylemektir. Titreşimli seslerde, ses içeriden açıkça duyulurken titreşimsizlerde hiçbir şey işitilmez. Boyun çenenin altından tutulduğu zaman da titreşimli sesler hissedilir.

Sürekli-Süreksizlik Açısından Ünsüzler

Ünsüzlerin sınıflandırılmasında üçüncü bir ölçüt de süreklilik-süreksizliktir. Bir patlama sonucu değil de daha uzun bir sürede çıkarılan ünsüzlere *sürekli ünsüz* denir. Sürekli ünsüzler *akıcı* ve *sızıcı* olmak üzere ikiye ayrılırlar. Buna göre /l/, /m/, /n/, /r/, /y/ ünsüzle-

ri akıcı sürekli ünsüzleri /f/, /ğ/, /h/, /j/, /s/, /ş/, /v/, /z/ ise sızıcı sürekli ünsüzleri oluşturur. Buraya kadar sözü edilen ünsüzlerin çıkarılmasında havanın söyleyiş organlarında tamamıyla engellenmesi söz konusu değildir. Buna karşılık /b/, /c/, /ç/, /d/, /g/, /k/, /p/, /t/ ünsüzleri, akciğerlerden gelen havanın telaffuz organlarında tam olarak engellenmesi ve daha sonra serbest bırakılması sonucu oluşurlar. Bunlara süresiz ünsüzler veya patlayıcı ünsüzler denir.

Ağız ya da Genizde Oluşmalarına Göre Ünsüzler

Son olarak, ünsüzler ağız ya da genizde oluşmalarına göre ağız ve geniz ünsüzleri olmak üzere ikiye ayrılırlar. Ağız ünsüzlerinde küçük dil, burun yolunu kapatarak burundan hava çıkışını engeller. Geniz ünsüzlerinde ise burun yolu açıktır. Ses oluşurken akciğerlerden gelen hava burundan da çıkar.

Standart Türkçede /m/ ve /n/ olmak üzere sadece iki geniz ünsüzü vardır. Bu ünsüzlerden ilkinin söylenişi sırasında akciğerlerden gelen hava dudakların kapanmasıyla, ikincisinde ise dilin ağız boşluğunu kapamasıyla engellenir, daha sonra ağızdan ve burundan serbest bırakılır. Aslında *burun ünsüzü* gibi bir terim daha uygun olabilecekken *geniz ünsüzü* terimi yaygınlaşmıştır. Geri kalan ünsüzlerin hepsi, küçük dilin burun yolunu tıkmaması sonucu havanın burundan çıkması engellendiği için, ağız ünsüzü olarak gerçekleşir.

Ağızlarda veya Türkçenin eski dönemlerinde yaygın olarak kullanılan *baña*, *deniz* gibi sözcüklerde yer alan ve *nazal n* olarak bilinen bir geniz ünsüzü daha vardır. Yukarıda da görüldüğü gibi aslında *normal n* olarak bilinen /n/ sesi de nazaldır. Terim bu nedenle yanlış ve yanıltıcı olmakla birlikte yaygın olarak kullanılmaktadır.

	Ötümlü			Ötümsüz	
	sürekli		süresiz	sürekli	süresiz
	akıcı	sızıcı	patlayıcı	sızıcı	patlayıcı
çift-dudak	m		b		p
diş-dudak		v		f	
diş	n	z	d	s	t
diş-damak		j	c	ş	ç
ön damak	l		g		k
art damak	ı	ğ	g		k
gırtlak				h	
çarpmalı	r				
yarı ünlü	y				

Tablo 2.2
Ünsüzler

TÜRKÇENİN ÜNSÜZLERİ

Türkçenin ünsüzler açısından özelliklerini kavramak

Aşağıda Türkçenin ünsüzleri çeşitli özellikleriyle incelenecektir.

Türkçe Kökenli Sözcüklerde Bulunmayan Ünsüzler

Türkçe, ünsüzler açısından kendine özgü bazı özelliklere sahiptir. Öyleki ünsüzlerin bir bölümü Türkçe kökenli sözcüklerde hiçbir pozisyonda, bir bölümü ise söz başında veya sonunda bulunamazlar.

/j/ Ünsüzü

Bu ünsüz Türkçe kökenli bir sözcüğün hiçbir yerinde bulunamaz; sadece alıntı sözcüklerde bulunabilir:

jilet

Jale

jandarma vb.

Bu nedenle, /j/ sesinin yerine ağızlarda sık sık /c/ sesi kullanılır: *cilet*, *Cale*, *candar-*
ma gibi.

SIRA SIZDE

A. *jilet*, *Jale* ve *jandarma* sözcüklerinin hangi dillerden Türkçeye geldiğini bir Türkçe sözlükten bakarak öğrenin.

B. Sözlükte içinde /j/ sesi bulunan diğer sözcükleri inceleyin.

/h/, /f/, /c/ Ünsüzleri

Bazı ünsüzler ise Türkçe sözcüklerde ancak ikincil, yani başka seslerden değişmiş olarak bulunabilirler. Bunlar da /h/, /f/, /c/ ünsüzleridir:

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>kanı</i>	<i>hani</i>
<i>kangı</i>	<i>hangi</i>
<i>öbke</i>	<i>öfke</i>
<i>yuyka</i>	<i>yufka</i>
<i>açık-</i>	<i>acık-</i>
<i>sançak</i>	<i>sancak</i>

Ancak bu üç ünsüzün bulunduğu sözcük sayısı günümüz Türkçesinde son derece azdır. Türkçe kökenli sözcüklerde birincil olarak bulunmamakla birlikte /c/ ünsüzü, /ç/ ünsüzünden türediği için, diğerlerine göre daha fazla sözcükte görülür. Bu ünsüzlerden birisini taşıyor olması çoğu durumda bir sözcüğün Türkçe kökenli olmadığını da işaretidir.

Söz Başında Bulunmayan Ünsüzler

Türkçede söz başında bulunabilen ünsüz sayısı diğer pozisyonlara göre oldukça sınırlıdır. Türkçe kökenli sözcüklerde, söz başında /ğ/, /l/, /m/, /n/, /r/, /ş, /z/ ünsüzleri bulunmaz. Bir sözcüğün bu ünsüzlerden birisiyle başlaması, kökeninin Türkçe olmadığını gösterir. Ancak günümüz Türkçesinde bu kuralın kimi istisnaları vardır. Örneğin /n/ ünsüzü sadece *ne* ve bundan türemiş olan *nereye*, *nasıl*, *niçin*, *neden* gibi sözcüklerde bulunabilir. /ş/ sesi de *şu*, *şimdi*, *şiş* gibi Türkçe örneklerde geçer ama ikincildir, yani başka seslerden gelişmiştir:

Tablo 2.3

Eski biçim	Yeni biçim
<i>uş imdi</i>	<i>şimdi</i>
<i>sış</i>	<i>şiş</i>

Yine günümüzde söz başında bulunabilen /d/, /p/, /g, /v/ ünsüzleri de ikincildir ve Türkçenin eski dönemlerine ait başka ünsüzlerden gelişmişlerdir:

Eski biçim	Yeni biçim
<i>temür</i>	<i>demir</i>
<i>tal</i>	<i>dal</i>
<i>barmak</i>	<i>parmak</i>
<i>bış-</i>	<i>piş-</i>
<i>kel-</i>	<i>gel-</i>
<i>bar</i>	<i>var</i>
<i>ber-</i>	<i>ver-</i>

Tablo 2.4
İkinci Ünsüzler

Yazı Dilinde Gösterilmeyen Ünsüzler

Anadolu ağızlarında veya konuşma dilinde bulunmakla birlikte, kimi ünsüzler yazı dilinde gösterilmez. Bunların bir kısmı Türkçenin eski dönemlerinde ayrı sesbirimlerdi; yani sözcüklerin anlamını ayırmaya yarıyorlardı. Bu sesbirimlerden biri *baña*, *deñiz* gibi sözcüklerde görülen *geniz* n'sidir. Bir diğeri *gırtlak* *h̄*si denilen sestir. Bu ses ağızlarda art damak ünsüzü olan /k/ sesinden gelişmiştir: *yoh̄*, *çoh̄*, *bah̄ar*, *saħın-* gibi. Bunun yanında bazı bölgelerimize özgü sesler de vardır. Bunlardan biri Güneydoğu Anadolu ağızlarında *alim* gibi sözcüklerde rastlanan Arapçadan kopyalanmış *ayın* sesidir. Yine standart Türkçedeki sızıcı /ğ/ sesinin art ünlülü sözcüklerde normal /g/ olarak söylenmesi de daha çok Doğu Anadolu ağızlarında görülen bir özelliktir:

daga
çocuga gibi.

Söz Sonundaki Ünsüzlerin Durumu

Aşağıda ünsüzlerin söz sonundaki durumu çeşitli yönleriyle incelenecektir.

Türkçe Sözcüklerde

Genel kural olarak Türkçede, söz sonunda ötümlü ünsüz bulunmaz. Ancak Ana Türkçe dönemindeki uzun ünlüler kısalırken geride seslik izler bırakmışlardır. Bunlardan biri de ötümlüleşmedir ve şu şekillerde gerçekleşir:

Çok az sayıda tek heceli sözcük, ek almasa bile söz sonunda ötümlü ünsüz bulundurur:

ad
od “ateş”
sac “pişirmeye yarayan yuvarlak, metal alet”
yad “yabancı” (*yad el* deyimi içinde)

Daha büyük bir grup *tek heceli* sözcükte ise *ünlü uzunluğundan kaynaklanan ötümlüleşme* ancak eklenmede ortaya çıkar. Yani ötümsüz ünsüzle biten tek heceli, aslında uzun ünlülü olan sözcüklerin, ünlüyle başlayan bir ek almaları durumunda sonlarındaki /p/, /ç/, /t/, /k/ ünsüzleri /b/, /c/, /d/, /g/ seslerine değişir. Kök hecedeki ünlü Ana Türkçede kısa ise ünsüz aynı kalır. Bu, Danimarkalı Türkolog Grønbech'in yüz yıl önce ortaya koyduğu gibi, kök hecedeki ünlünün uzun olup olmamasıyla ilgilidir (bk. Tekin 1995: 16).

Uzun ünlülü kök	Ekli biçim	Kısa ünlülü kök	Ekli biçim
<i>kōk</i> “gök”	<i>gōğü</i> , <i>gōğē</i>	<i>kök</i> “kök”	<i>kökü</i> , <i>köke</i>
<i>ūç</i> “uç”	<i>ucu</i>	<i>uç-</i> “açmak”	<i>uçar</i>
<i>tūp</i> “dip”	<i>dibi</i> , <i>dibe</i>	<i>ip</i>	<i>ipi</i> , <i>ipe</i>

Tablo 2.5
Tek Heceli Sözcüklerde
Ötümlüleşme

Kimi durumlarda türevler yanıtıcı olabilir. Örneğin *ak* “beyaz”>*ak-ı* çekiminde ünsüz ötümsüzlüğünü korurken aynı kökten türemiş *ağar-* “beyazlamak” eylemi eski uzunluğa işaret eder.

Geleneksel dil bilgisi kitaplarında bu durum “Tek heceli sözcüklerle karışıklığa yol açacak sözcüklerde ve bazı adlarda sondaki ünsüz değiştirilmez.” biçiminde açıklanır (örneğin Ergin 1998: §62). Ancak dillerde bilinçli ses değişimleri olamayacağı gibi, bu açıklama, tek heceli tüm sözcüklerin durumunu da açıklayamaz. Kimi kaynaklarda “Bu değişim tek heceli sözcüklerde olmaz: *tek>tek-i*” (örneğin Akerson 2007: 131) denilerek *tat->tadım*, *at-* “adım atmak”>*adım* gibi pek çok örnek görmezlikten gelinir.

Söz sonundaki ötümlülük/ötümsüzlükle ilgili ilginç bir belirleme de tek heceli eylem köklerinin çekiminde ötümlüleşme olmamasıdır. Yani yapım ekleriyle ötümlüleşen eylem kökü, çekim ekleriyle değişmez:

yut-, *yud-um* fakat *yut-acak* vb.

Ancak bunun da istisnaları vardır:

tat-, *tad-ım*, *tad-acak*

git-, *gid-iş*, *gid-en* vb.

Çok heceli sözcüklerde ise söz sonunda ötümlüleşme, yeni türetmeler dışında, her durumda gerçekleşir. Çok heceli sözcüklerin sonundaki ötümlüleşmenin ünlü uzunluğuyla ilgisi yoktur:

Tablo 2.6
Çok Heceli Sözcüklerde
Ötümlüleşme

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>ağaç</i>	<i>ağac-ı</i>
<i>geçit</i>	<i>geçid-i</i>
<i>ufak</i>	<i>ufağ-ı</i>

Yeni türevlerde *-t* sesinin bazen ötümlüleşmediği de görülmektedir:

konut-u

taşıt-ı

yakıt-ı vb.

/p/ sesi ise Türkçe kökenli, çok heceli sözcüklerin sonunda bulunmadığı için konu dışıdır.

Yabancı Kökenli Sözcüklerde

Arapça ve Farsçadan alınanlar başta olmak üzere alıntı sözcüklerde, sözcüğün aslında bulunan ötümlü ünsüzler, Türkçenin sözcük sonunda ötümlü ünsüz bulunmama kuralına uygun olarak, yalın durumda ötümsüzleşir. Sözcüğün ünlüyle başlayan bir ek alması durumunda ise yeniden ötümlüleşirler:

Tablo 2.7
Yabancı Sözcüklerde
Ötümlüleşme

Orijinal biçim	Eksiz Türkçe biçim	Ekli Türkçe biçim
<i>kitâb</i>	<i>kitap</i>	<i>kitab-ı</i>
<i>hesâb</i>	<i>hesap</i>	<i>hesâb-ı</i>
<i>ceng</i>	<i>cenk</i>	<i>ceng-e</i>
<i>method</i>	<i>metot</i>	<i>metod-u</i>
<i>ceb</i>	<i>cep</i>	<i>ceb-i</i>

Bunun yanında, alıntı sözcüklerde *ab*, *hac*, *had* gibi yalın durumda ötümsüzleşmeyen az sayıda tek heceli örnek de vardır.

Az sayıda örnekte, kaynak dildeki söz sonu ötümlü ünsüz Türkçede her durumda ötümsüz kalabilir:

Orijinal biçim	Eksiz Türkçe biçim	Ekli Türkçe biçim
<i>habb</i>	<i>hap</i>	<i>hap-ı</i>

Tablo 2.8
Alıntı Sözcüklerde Söz Sonu Ötümlü Ünsüzün Ötümsüz Kalması

Kaynak dilde, sonunda ötümsüz ünsüz bulunduran alıntı sözcükler, ünlüyle başlayan ek aldıkları zaman, sonlarındaki ötümsüz ünsüzün ötümlüleşmesi ile ilgili kesin bir kural yoktur. Kaynak dildeki söz sonu ötümsüz ünsüz, Türkçede, her durumda ötümsüzlüğünü koruyabilir:

Orijinal biçim	Eksiz Türkçe biçim	Ekli Türkçe biçim
<i>type</i>	<i>tip</i>	<i>tip-i</i>

Tablo 2.9
Alıntı Sözcüklerde Söz Sonu Ötümsüz Ünsüzün Ötümsüzlüğünü Koruması

evrāk>evrak>evrak-ı ~ evrağ-ı örneğinde görüldüğü gibi, bazı durumlarda söz sonu ünsüz, bir ünlüden önce hem ötümlü hem ötümsüz olabilir.

Kaynak dildeki söz sonu ötümsüz ünsüz Türkçede, ünlü öncesi olmayan durumda ötümsüzlüğünü korurken, eklenmede, çok heceli Türkçe sözcüklerde olduğu gibi, bir ünlüden önce ötümlüleşebilir:

Eksiz biçim	Ekli biçim
<i>sokak</i>	<i>sokağ-ı</i>

Tablo 2.10
Alıntı Sözcüklerde Söz Sonu Ötümsüz Ünsüzün Eklenmede Ötümsüzleşmesi

Burada sözcüğün eski veya yeni kopyalanmış olması ve kullanım sıklığı belli bir rol oynuyor olabilir. Ayrıca erken tarihli kopyalar, Türkçenin kurallarına daha fazla, geç dönem kopyaları ise daha az uymuştur:

hukuk-un
evrak-ın
kaset-in
tip-e

Yine Arapça *-iyet* ekiyle biten sözcüklerin sonundaki /t/ sesi eklenmede ötümlüleşmez:

Eksiz biçim	Ekli biçim
<i>hürriyet</i>	<i>hürriyet-i</i>
<i>cumhuriyet</i>	<i>cumhuriyet-i</i>

Tablo 2.11
-iyet Eki İle Biten Sözcükler

Bunun gibi, iki ünlü arasında ötümsüzlüğünü koruyan örnekler yanında, Türkçenin ötümlüleşme kuralına uyan çok sayıda alıntı sözcük de vardır:

Eksiz biçim	Ekli biçim
<i>elektrik</i>	<i>elektriğ-i</i>
<i>grup</i>	<i>grub-u</i>

Tablo 2.12
Ötümlüleşme Kuralına Uyan Alıntı Sözcükler

Özet

Türkçedeki ünlüleri ve ünsüzleri sınıflandırmak

Bir dilde seslerin çıkarılması sırasında soluğun tam kapanma türünden bir engele uğramadan, ses tellerinin titreşmesi sonucu oluşan seslere *ünlü* denir.

Ünlüler:

Ünlülerin çıkarılması sırasında soluğun tam bir engellenmeyle karşılaşmaması, hiçbir engelle karşılaşmadığı anlamına gelmez. Ünlüler söylenişleri sırasında, ağız boşluğunda açıklığa darlığa, dudakların durumuna, dilin önünün veya arkasının kabarak soluğun geçiş yolunda bir engel oluşturmasına göre belli sınıflara ayrılırlar. Ünlülerin süresi, yani ünlünün uzun olup olmaması da önemli bir ölçüttür.

Ünlüleri sınıflandırırken kullanılacak kimi ölçütler vardır. Havanın söyleyiş organlarının hangi noktasında engelle karşılaştığı, ağızdan veya burundan çıkması, karşılaştığı engellenmenin türü, dudakların durumu, süre gibi özellikler bunlar arasında sayılabilir.

Türkçede ünlüler bu ölçütlere göre dört grupta toplanabilir: Dilin ön tarafının kabarak ön damakla arasındaki açıklığı daraltması sonucu oluşan ünlülere *ön damak ünlüsü* veya kısaca *ön ünlü* denir. Bunlar /e/, /i/, /ö/ ve /ü/ ünlüleridir. Dilin arka tarafının kabarak, yumuşak damakla arasındaki mesafeyi daraltması sonucu oluşan ünlülere *art damak ünlüsü* veya *art ünlü* olarak adlandırılır. Bunlar da /a/, /ı/, /o/ ve /u/ ünlüleridir.

Türkçede ünlülerin ikinci önemli ayırıcı özelliği, dudakların durumudur: Dudaklar düz durumdayken çıkarılan ünlülere *düz ünlüler* denir: /a, e, ı, i/ ünlüleri düz ünlülerdir. Eğer dudaklarda bir yuvarlaklaşma olur ise bu durumda *yuvarlak ünlüler* oluşur: /o, u, ö, ü/ ünlüleri de yuvarlak ünlülerdir.

Ağız boşluğundaki açıklığın derecesi, ünlülerin sınıflandırılmasında kullanılan üçüncü önemli ölçüttür: Buna göre açıklık fazlaysa geniş, az ise dar ünlüler oluşur: /a, e, o, ö/ ünlüleri açık, /ı, i, u, ü/ ünlüleri kapalı ünlülerdir.

Dördüncü ölçüt olarak da süre alınır. İlke olarak ünlüler, çıkarılmaları sırasında ses aygıtında herhangi bir kapanmayla karşılaşmadıkları için nefesin yettiği kadar söylenebilirler. Ama pratik kullanımda uzunluğu veya kısalığı göz önünde bulundurarak “normal uzun” sayabileceğimiz ünlüler vardır. Uzunluk çağdaş Türkçede hem Türkçe sözcükler için hem de alıntı sözcükler için anlam ayırıcıdır, yani bir sesbirimdir. Ancak yazıda gösterilmediği için *parçalarüstü sesbirim* olarak adlandırılır.

Sayılan dört özelliğe göre, /a/ sesi, *art, düz, açık, kısa*; /e/ sesi *ön, düz, açık, kısa*; /ı/ sesi *art, kapalı, düz, kısa*; /i/ sesi *ön, düz, kapalı, kısa* ünlülerdir.

Ünsüzler:

Akciğerlerden gelen havanın, çıkışı sırasında telaffuz organlarında tıkanma, daralma, sürtünme gibi çeşitli engellerle karşılaşması sonucu oluşan seslere *ünsüz* denir

Oluşum Yerlerine Göre Ünsüzler:

Bununla bir ünsüzün çıkarılması sırasında engelin ses aygıtının hangi bölgesinde gerçekleştiği kastedilmektedir. Söyleyiş organlarında seslerin oluşmasında önemli rolü oynayan belli noktalar vardır. Bunlara kaynaklarda *boğumlanma noktaları* denmektedir. Ünsüzlerin oluşumuna en az iki organ katılır.

Çift Dudak Ünsüzleri: Havanın dudakların kapanması sonucu engellenmesiyle oluşan ünsüzlerdir. Çift dudak ünsüzleri /b/, /p/, /m/'dir.

Diş-Dudak Ünsüzleri: Havanın üst dişlerle alt dudak tarafından engellenmesi sonucu oluşan seslere denir: /f/, /v/ sesleri Türkçedeki diş-dudak ünsüzleridir.

Dil Ucu-Diş Ünsüzleri: Dil ucunun dişlerin arkasına değmesi sonucu oluşan seslerdir: /d/, /n/, /s/, /t/, /z/ sesleri Türkçenin dil ucu-diş ünsüzleridir.

Diş Eti-Damak Ünsüzleri: Dil ucunun diş etine değmesi ile oluşan seslerdir: /ç/, /ç/, /j/, /ş/ sesleri bu gruptaki seslerdir.

Ön Damak Ünsüzleri: Dilin ön tarafının ön damağa doğru kabarak, havayı engellemesiyle oluşan seslere denir. /g/, /k/, /l/, /r/, /y/ sesleri bu gruba girer. Bunların aslında *dil-ön damak ünsüzleri* olarak adlandırılmaları gerekir. Ancak *ön damak ünsüzleri* adı yaygın olarak kullanılmaktadır.

Art Damak Ünsüzleri: Dilin arka tarafının kabarıp yumuşak damakla birlikte soluğu engellemesi sonucu oluşan /g/, /ğ/, /k/, /l/ sesleri bu gruba dâhildir.

Gırtlak Ünsüzleri: Soluğun gırtlakta bir tıkanmaya uğramasıyla çıkarılan seslere denir. Standart dilde sadece /h/ sesi bu tanıma uyar.

Ötümlülük-Ötümsüzlük: Ünsüzlerin sınıflandırılmasında kullanılan ölçütlerden biri de oluşum sırasında ses tellerinin titreşip titreşmemesidir.

Türkçenin ötümlü ünsüzleri /b/, /c/, /d/, /g/, /ğ/, /j/, /l/, /m/, /n/, /r/, /v/, /y/ ve /z/'dir.

Ötümsüz ünsüzler ise /ç/, /f/, /h/, /k/, /s/, /ş/, /p/, /t/'dir.

Süreklilik-Süreksizlik:

Bir patlama sonucu değil de daha uzun bir sürede çıkarılan ünsüzlere *sürekli ünsüz* denir. Sürekli ünsüzler *akıcı* ve *sızıcı* olmak üzere ikiye ayrılırlar. /l/, /m/, /n/, /r/, /y/ ünsüzleri akıcı sürekli ünsüzleri, /f/, /ğ/, /h/, /j/, /s/, /ş/, /v/, /z/ ise sızıcı sürekli ünsüzleri oluşturur. Bu raya kadar sözü edilen ünsüzlerin çıkarılmasında havanın söyleyiş organlarında tamamıyla engellenmesi söz konusu değildir. Buna karşılık /b/, /c/, /ç/, /d/, /g/, /k/, /p/, /t/ ünsüzleri, akciğerlerden gelen havanın telaffuz organlarında tam olarak engellenmesi ve daha sonra serbest bırakılması sonucu oluşurlar. Bunlara süreksiz ünsüzler veya patlayıcı ünsüzler denir.

Ağız ya da Geniz Ünsüzleri:

Türkçede, standart dilde *m* ve *n* olmak üzere sadece iki geniz ünsüzü vardır. Bu ünsüzlerin söylenişi sırasında hava, önce dudakların kapanmasıyla engellenir, daha sonra ağızdan ve burundan serbest bırakılır. Ağızlarda veya Türkçenin eski dönemlerinde yaygın olarak kullanılan *baña*, *deñiz* gibi sözcüklerde geçen ve *nazal n* olarak bilinen bir geniz ünsüzü daha vardır.

Türkçenin ünsüzler açısından özelliklerini açıklamak

Türkçe Kökenli Sözcüklerde Bulunmayan Ünsüzler: Ünsüzlerin bir bölümü Türkçe kökenli sözcüklerde hiçbir pozisyonda, bir bölümü ise söz başında veya sonunda bulunamazlar.

/j/ ünsüzü: Bu ünsüz Türkçe kökenli bir sözcüğün hiçbir yerinde bulunamaz; sadece alıntı sözcüklerde bulunabilir.

/h/, /f/, /c/ Ünsüzleri: Bazı ünsüzler ise Türkçe sözcüklerde ancak ikincil, yani başka seslerden değişmiş olarak bulunabilirler. Bunlar da /h/, /f/, /c/ ünsüzleridir. Ancak bu üç ünsüzün bulunduğu sözcük sayısı günümüz Türkçesinde son derece azdır. /c/ ünsüzü Türkçe kökenli sözcüklerde birincil olarak bulunmama ile birlikte, /ç/ ünsüzünden türediği için, diğerlerine göre daha fazla sözcükte görülür. Çoğu durumda, bu ünsüzlerden birisini taşıyor olması bir sözcüğün Türkçe kökenli olmadığını işaretidir.

Söz Başında Bulunmayan Ünsüzler: Türkçe kökenli sözcüklerde, söz başında /ğ/, /l/, /m/, /n/, /r/, /ş/, /z/ ünsüzleri bulunmaz. Bir sözcüğün bu ünsüzlerden birisiyle başlaması, kökeninin Türkçe olmadığını gösterir. Ancak günümüz Türkçesinde bu kuralın kimi istisnaları vardır. Örneğin /n/ ünsüzü sadece *ne* ve bundan türemiş olan *nereye*, *nasıl*, *niçin*, *neden* gibi söz-

cüklerde bulunabilir. *ş* sesi de *şu*, *şimdi*, *şiş* gibi Türkçe örneklerde geçer ama ikincildir, yani başka seslerden gelişmiştir. Yine günümüzde söz başında bulunabilen /d/, /p/, /g/, /v/ ünsüzleri de ikincildir ve Türkçenin eski dönemlerine ait başka ünsüzlerden gelişmişlerdir.

Yazı Dilinde Gösterilmeyen Ünsüzler: Anadolu ağızlarında veya konuşma dilinde bulunmakla birlikte, kimi ünsüzler yazı dilinde gösterilmez. Bunların bir kısmı Türkçenin eski dönemlerinde ayrı sesbirimlerdi; yani sözcüklerin anlamını ayırmaya yarıyorlardı. Bu sesbirimlerden biri *baña*, *deñiz* gibi sözcüklerde görülen *geniz n*'sidir. Bir diğeri *gırtlak ħ*'si denilen sestir. Bu ses ağızlarda art damak ünsüzü olan /k/ sesinden gelişmiştir: *yoħ*, *çoħ*, *baħar*, *saħım*- vb. gibi. Bunun yanında bazı bölgelerimize özgü sesler de vardır. Bunlardan biri Güneydoğu Anadolu ağızlarında, *âlim* gibi sözcüklerde rastlanan Arapçadan kopyalanmış *aym* sesidir. Yine standart Türkçedeki *sızıcı /ğ/* sesinin art ünlülü sözcüklerde normal /g/ olarak söylenmesi de daha çok Doğu Anadolu ağızlarında görülen bir özelliktir.

Söz Sonundaki Ünsüzlerin Durumu

Türkçe Sözcüklerde: Türkçede söz sonunda ötümlü ünsüz bulunmaz. Ancak Ana Türkçe dönemindeki uzun ünlüler kısalırken geride seslik izler bırakmışlardır. Bunlardan biri de ötümlüleşmedir ve şu şekillerde gerçekleşir:

Çok az sayıda tek heceli sözcükte, eklenme olmaksızın da söz sonunda ötümlü ünsüz bulunur.

Daha büyük bir grup *tek heceli* sözcükte ise, *ünlü uzunluğundan kaynaklanan ötümlüleşme* ancak eklenmede ortaya çıkar. Ötümsüz ünsüzle biten tek heceli, aslında uzun ünlülü olan sözcüklerin, ünlüyle başlayan bir ek almaları durumunda sonlarındaki /p/, /ç/, /t/, /k/ ünsüzleri /b/, /c/, /d/, /g/ seslerine değişir. Kök hecedeki ünlü Ana Türkçede kısa ise ünsüz aynı kalmaktadır.

Kimi durumlarda türevler yanıtıcı olabilir. Örneğin *ak* "beyaz">*ak-ı* çekiminde ünsüz ötümsüzlüğünü korurken aynı kökten türemiş *ağar*- "beyazlamak" eylemi eski uzunluğa işaret eder. Söz sonundaki ötümlülük-ötümsüzlük ile ilgili ilginç bir belirleme de tek heceli eylem köklerinin çekiminde ötümlüleşme olmamasıdır. Yani yapım ekleriyle ötümlüleşen eylem kökü, çekim ekleriyle değişmez. Çok heceli sözcüklerde ise söz sonundaki ötümlüleşme her durumda gerçekleşir ve

ünlü uzunluğuyla ilgisi yoktur. Yeni türevlerde *-t* sesinin bazen ötümlüleşmediği de görülmektedir:

Yabancı Sözcüklerde: Genellikle Arapça ve Farsça sözcüklerde, sözcüğün aslında bulunan ötümlü ünsüzler, Türkçenin sözcük sonunda ötümlü ünsüz bulunmama kuralına uygun olarak, yalın durumda ötümsüzleşir. Sözcüğün ünlüyle başlayan bir ek alması durumunda yeniden ötümlüleşirler. Bunun yanında *ab, hac, had* gibi yalın durumda ötümsüzleşmeyen az sayıda örnek de vardır. Kaynak dildeki söz sonu ötümlü ünsüz Türkçede ötümsüzleşmişken, eklenmede, bir ünlüden önce yeniden ötümlüleşebilir. Kaynak dildeki söz sonu ötümlü ünsüz Türkçede her durumda ötümsüz kalabilir. Sonunda ötümsüz ünsüz bulunduran yabancı sözcüklerin ünlüyle başlayan ek aldıkları zaman, sonlarındaki ötümsüz ünsüzün ötümlüleşmesi ile ilgili kesin bir kural yoktur. Kaynak dildeki söz sonu ötümsüz ünsüz Türkçede her durumda ötümsüzlüğünü koruyabilir. *evrāk>evrak>evrak-ı ~ evrağ-ı* örneğinde olduğu gibi, bazı durumlarda söz sonu ünsüz, bir ünlüden önce hem ötümlü hem ötümsüz olabilir. Kaynak dildeki söz sonu ötümsüz ünsüz Türkçede, ünlü öncesi olmayan durumda ötümsüzlüğünü korurken, eklenmede, çok heceli Türkçe sözcüklerde olduğu gibi, bir ünlüden önce ötümlüleşebilir. Sözcüğün eski veya yeni alıntı olması ve kullanım sıklığı burada belli bir rol oynuyor olabilir. Ayrıca erken tarihli kopyalar, Türkçenin kurallarına daha fazla, geç dönem kopyaları ise daha az uymuştur. Yine Arapça *-iyet* ekiyle biten sözcüklerin sonundaki */t/* sesi eklenmede ötümlüleşmez. Bunun gibi iki ünlü arasında ötümsüzlüğünü koruyan örnekler yanında Türkçenin ötümlüleşme kuralına uyan çok sayıda örnek de vardır.

Kendimizi Sınavalım

1. Aşağıdakilerden hangisi a ünlüsünün özelliklerini tam olarak vermektedir?
 - a. geniş-düz-art
 - b. geniş-düz-ön
 - c. dar-düz-art
 - d. dar-düz-ön
 - e. geniş-yuvarlak-ön
2. Aşağıdakilerden hangisi i ünlüsünün özelliklerini tam olarak vermektedir?
 - a. dar-düz-ön
 - b. dar-yuvarlak-ön
 - c. geniş-düz-art
 - d. dar-yuvarlak-art
 - e. geniş-düz-ön
3. Aşağıdakilerden hangisi o ünlüsünün özelliklerini tam olarak vermektedir?
 - a. dar-yuvarlak-ön
 - b. geniş-düz-art
 - c. dar-yuvarlak-art
 - d. geniş-düz-ön
 - e. geniş-yuvarlak-art
4. Aşağıdakilerden hangisi ö ünlüsünün özelliklerini tam olarak vermektedir?
 - a. geniş-yuvarlak-ön
 - b. dar-yuvarlak-ön
 - c. geniş-düz-art
 - d. dar-yuvarlak-art
 - e. geniş-düz-ön
5. Aşağıdakilerden hangisi u ünlüsünün özelliklerini tam olarak vermektedir?
 - a. dar-yuvarlak-art
 - b. dar-yuvarlak-ön
 - c. geniş-düz-art
 - d. geniş-düz-ön
 - e. geniş-yuvarlak-ön
6. Aşağıdakilerden hangisi ü ünlüsünün özelliklerini tam olarak vermektedir?
 - a. geniş-yuvarlak-art
 - b. dar-yuvarlak-ön
 - c. geniş-düz-art
 - d. geniş-düz-ön
 - e. dar-yuvarlak-ön
7. Aşağıdakilerden hangisi bir çift dudak ünsüzüdür?
 - a. b
 - b. d
 - c. n
 - d. s
 - e. t
8. Aşağıdaki seslerden hangisi Türkçe sözcüklerde ancak ikincil, yani başka seslerden değişmiş olarak bulunabilir?
 - a. m
 - b. h
 - c. k
 - d. r
 - e. z
9. Aşağıdaki gruplardan hangisinde bulunan seslerin tamamı Türkçe kökenli sözcüklerde, söz başında **bulunmaz**?
 - a. ğ, l, m, n, r, ş, z
 - b. b, c, d, g, ğ, j, l
 - c. m, n, r, o, v, y, z
 - d. ç, f, h, k, s, ş, p
 - e. ç, d, f, l, n, p, z
10. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi ek alırken ötümlüleşme bakımından farklı bir gelişme göstermiştir?
 - a. ağaç
 - b. taşıt
 - c. ufak
 - d. sokak
 - e. ilaç

Yaşamın İçinden

İlk Dil

1980 yılında çekilen “Tanrılar Çıldırılmış Olmalı” adlı filmde, gökten gelen bir kola şişesi, tuhaf sesler çıkaran Afrikalıların arasına düşer. Bu insanların tıkrırtıyı andıran seslerle dolu heyecanlı konuşmaları, dünyanın dört bir köşesinden izleyicilere çok tuhaf gelir; bir o kadar da yabancı.

Küçük bir gruba özgü bu dil hakkında yapılan birkaç araştırma, en eski atalarımızın da iletişim kurmak için tıkrırtıya benzeyen sesleri kullandığına işaret ediyor. Son dilbilim araştırmaları, bu seslerin, dilbilim çözümlerinin sınırlarında, 10.000 yıldan da daha eski bir zamanda ortaya çıktığını; genetik verilerse, tıkrırtılı konuşan toplulukların kökeninin günümüzden 50.000 yıl önceki bir ortak ataya dayandığını gösteriyor.

Bu sav henüz kanıtlanamamış olsa da, Stanford Üniversitesi’nden omurgalı canlılar sistematiği uzmanı Alec Knight’a göre, bugünkü tüm insanların ortak ataları olan insan topluluğunun savanada yaşadığı ve tıkrırtı sesleriyle iletişim kurduğu akla yakın geliyor. Knight, bugün yeryüzünde yalnızca 120.000 kişinin bu tuhaf seslerle konuştuklarını tahmin ediyor. Bu topluluklar, insanların konuşma yeteneğini nasıl geliştirdiklerine ilişkin yeni bir anlayış sağlıyorlar; özellikle de araştırmacıların farklı alanlarda elde edilen verileri bir araya getirdikleri düşünülürse. Çünkü, dilbilim, genetik ve arkeoloji alanlarında toplanan verilerin bir arada ele alınmasıyla çok fazla yol alınabilir.

Tıkrırtıların Bağlamı

Bugün tıkrırtı sesleri, çoğu Botswana, Namibya ve Güney Afrika ve çevresinde yaşayan 30 kadar insan topluluğunun kendine özgü konuşma biçimlerinin bir parçası. Afrika dışında bilinen tek tıkrırtılı dil, Avustralya’daki Aborijinlerin yalnızca erkekliğe adım atma törenlerinde kullandıkları ve soyu tükenmiş bir dil olan “Damin” dili. Afrika’daki tıkrırtılı konuşanlardaysa, günlük konuşmaların bir bölümü tıkrırtı seslerinden oluşabiliyor; kimi kezse “sözler” tümüyle yitiyor.

Tıkrırtı sesleri öteki “sözsüz” seslerden, usta dil hareketleri ve havanın ağzın içine doğru hareketiyle ayrılıyor. ABD’deki Cornell Üniversitesi’nden dilbilimci Amanda Miller-Ockhuizen, bu seslerin gerçekte yalnızca çok güçlü telaffuz edilen ünsüzler olduğunu belirtiyor. Tıkrırtılı diller konuşan topluluklar, ortak tıkrırtı seslerine sahip; ancak dilleri birbirinden çok farklı. Kimi araştırmacılar, tıkrırtılı dillerin birbirlerinden, İngilizcenin Japoncadan farklı olması kadar farklı olduğunu öne sürüyorlar.

Ancak bu çeşitliliğin değerinin henüz yeni anlaşılmaya başlandığı söylenebilir. 1960’lı yıllarda, etkili bir dilbilimci olan

Stanford Üniversitesi’nden Joseph Greenberg, tüm tıkrırtı dillerini aynı şemsiyenin altına koyarak, “Khoe” adlı çoban topluluğu ve “San” adlı avcı-toplayıcılardan esinlenerek “Khoisan Dil Ailesi” olarak adlandırmıştı. Bugünse tarihsel dilbilimciler, Greenberg’in sınıflandırmasına karşı çıkarak Khoisan’ı daha sıkı çözümlene yöntemleriyle ele alıyor ve birkaç dil grubuna ayırıyorlar.

Son çalışmalar, Khoisan dil ailesindeki dilleri coğrafi ve dilbilimsel özelliklerine göre en azından üç farklı sınıfa ayırıyor. Crawhall, bu dillerin birkaçının bilinen hiçbir dil ailesine uymadığını da belirtiyor. Örneğin, 1995 yılında, Kuzey Arizona Üniversitesi’nden (ABD) Bonny Sands, tıkrırtılı konuşanların çoğunluğundan 2000 kilometre uzakta, Tanzanya’nın kuzey bölümünde yaşan 1000 kadar “Hadzabe” insanınca konuşulan “Hadzane” dilini, dilbilgisi, anlamlar ve sesler bakımından yeniden ele almış. Araştırmacı, bu dilin bilinen herhangi bir dil ailesiyle ilişkili olduğunu kanıtlayamamış; Bu dil, dilbilimsel açıdan da bilinen hiçbir dile benzemiyor.

Bu bulgu, Hadzane dilinin öteki tıkrırtılı dillerden farklı bir kökene sahip olduğuna ya da hem bu dilin hem de bugünkü öteki tıkrırtılı dillerin çok eski bir tıkrırtı dilinden kaynaklandığına işaret ediyor olabilir. Sands, tıkrırtılı dillerin hep birden fazla sayıda olageldiğini düşünüyor; ancak, en başta tek bir tıkrırtılı dil ailesi vardiysa, bunun günümüzden on binlerce yıl öncede kaldığını belirtiyor. Bu, dilbilim araştırmalarının inceleyebileceğinden çok daha eski bir zaman dilimi.

Eski Toplulukların İzini Sürmek

Tıkrırtılı konuşanlarla ilgili genetik veriler toplayan araştırmacılar da var. Bu veriler, genellikle dilbilim verilerinden çok daha eski bir geçmişe ışık tutabiliyor. 1992 yılındaki bir araştırma, DNA’larındaki çeşitliliğin fazlalığına dayanarak, Hadzabeler’in geçmişi çok eskilere dayanan bir topluluk olduğuna işaret ediyordu. Daha yakın bir zamanda, geçtiğimiz yıl düzenlenen bir fiziksel antropoloji toplantısında, Maryland Üniversitesinden genetikbilimci Sarah Tishkoff, Hadzabelerin ve Afrika’nın güneyinden, tıkrırtılı konuşan bir başka topluluk olan Sandaweler’in DNA’larında büyük bir çeşitlik bulunduğunu bildirdi.

Bu toplulukların ve dillerinin kökeni konusundaki bulmaca, Knight’ın ve Stanford Üniversitesi’nden antropolojik genetik uzmanı Joanna Mountain’ın ilgisini çekmiş. Geçtiğimiz yıl, yalıtılmış Hadzabeler ve güney Afrika’daki Sanlar arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmak için genetik verilerden yararlanmaya karar vermişler. Hadzabeler’in yakın bir geçmişte Tanzanya’ya güneyden göç etmiş olabileceklerini, ya da Sanlar’ın güneye göç etmiş kuzeyli gruplardan birinin parça-

sı olabileceğini düşünmüşler. Araştırmacılar, iki topluluğun genetik özelliklerinde ortak bir mirasa rastlamayı beklerlerken, veriler bunun tam tersini göstermiş.

DNA'nın belli bölümlerindeki benzerlikler, akrabalığa işaret eder. Knight, Mountain ve arkadaşları, 49 Hadzabe'nin ve Tanzanya'daki başka üç topluluktan 60 kişinin mitokondri DNA'larını ve Y kromozomlarını incelemişler. Namibya ve Botswana'daki bir başka San topluluğu olan "Ju|'hoansi"lerden de Y kromozomu verileri toplamışlar. ("Ju|'hoansi"ler "Kung" olarak da biliniyorlar.)

Araştırmanın sonunda, Hadzabeler'le Sanlar'ın birbirleriyle akraba olmadıkları ortaya çıktı. Gen dizilişleri, geçmişlerinin çok erken bir aşamasında bu iki grubun yollarının ayrıldığını, hiçbirinin yakınlarında kuzeye ya da güneye göç etmemiş olduklarını gösterdi. Crawhall araştırmanın, Hadzabeler'in, en eski tıkrıtlı konuşanlar topluluğundan ayrılan ilk gruplardan birinin soyundan geldiğini gösterdiğini belirtiyor.

Kimi araştırmacılar, Hadzabeler'le tüm öteki tıkrıtlı konuşanlar arasındaki ayrımın, 100.000 yıl gibi çok çok eski bir zamanda gerçekleştiğini düşünseler de, Knight'a göre bu ayrım günümüzden 70.000 -50.000 yıl önce gerçekleşmişti. Bu, aşağı yukarı, modern insanın, -kimilerine göre dilin gelişmesinden sonra Afrika'dan çıkarak dünyaya yayıldığı öne sürülen zaman aralığıyla da örtüşüyor. Ancak, Knight, araştırmalarının en az kesinlik içeren bölümünün tarihlendirme olduğu uyarısını yapıyor.

Tıkrıtlı konuşmanın kökeninin bu kadar eskiye tarihlendirilmesi, yıllardır, insanların 100.000 yıl önce kullandığı "sözcüklerin" yalnızca parmak şıklatma ya da bilek hareketleri gibi jestler olduğunu iddia eden, Yeni Zelanda'daki Auckland Üniversitesinden Michael Corballis'e çekici geliyor. Corballis, "tıkrıtlar"ın, dillerin otonom bir biçimde sözlü olmadığı zamana dayandığını ve jestlere, "sözel- öncesi" sesler eklemenin bir yolu ya da konuşma için bir basamak olduğunu düşünüyor. Knight'a göre, yalnızca atalarının avcı yaşam biçimlerini koruyan gruplar tıkrıtlara gereksinim duymayı sürdürdüler; öteki tıkrıtlı dilleri, ilk insanlar yeni çevrelere göç ettiklerinde yok oldu. Bu sav, Knight'a, avlanırken iletişim için sözlerin kaybolduğunu, yalnızca tıkrıtları kullandıklarını anlatan bugünkü Hadzabeler'den toplanan verilerle de uyumlu. Bu durum, tıkrıtlı konuşanlarla ilgili onlarca belgesel film çeken, ABD'deki Watertown'dan (Massachusetts) John Marshall'ın da dikkatini çekmiş. Deneyimlerinden, av peşindeyken iletişim için yalnızca tıkrıtları kullanmanın çok işe yaradığını biliyor. Marshall ve Knight, konuşma seslerinin hayvanları kaçırdığını, tıkrıtlarınsa, kuru çayrınların çıkardığı sesleri andırıldığı için hayvanları ürkütme olasılığının daha az olduğunu öne sürüyorlar.

Tüm bunlar akla yakın gelse de, tıkrıtların ilk dil olduğu kuramı, hiçbir biçimde kanıtlanmış değil. Knight'ın çalışmaları, Sands'in tıkrıtların tarihi konusundaki düşüncelerini kapsasa da, Sands, Knight'ın, verileriyle çok fazla şeyi açıklamaya çalıştığını düşünüyor. Genetik özelliklerle dilin evrimi her zaman birlikte ilerlemez; bu durumda en fazla söylenebilecek şey, ikisinin birbiriyle bağıntılı olduğu. Yani, tıkrıtların insanların ilk dili olduğunu kanıtlanmanın bir yolu yok.

Bu arada, California Üniversitesi'nden dilbilim tarihçisi Christopher Ehret gibi kimi araştırmacılar, hâlâ, Greenberg'ün tıkrıtlı dillerin hepsini bir çatı altında toplayan sınıflandırma sistemini savunuyor ve genetik verileri önemsizmiş gibi göstermeye çalışıyorlar. Dahası, araştırmacıların çoğu tüm tıkrıtlı dillerin eninde sonunda tek bir atadilden kaynaklandığında ısrar etseler de, Sands, tıkrıtların, örneğin Avustralya'daki Damin'le ve Afrika'daki Hadzane'le birden fazla kez evrimleşmiş olup olamayacağını merak ediyor. Sand, tıkrıtların normal dil mekanizmasının bir parçası olduğuna ve çocukların konuşmayı öğrenirken tıkrıtlı seslerini çıkarmayı öğrendiklerine de işaret ediyor.

Araştırmacıların hepsi de daha fazla çalışma yapılmadan hiçbir şeyin yerli yerine oturmayacağını düşünüyorlar. Knight ve Mountain, daha fazla gruptan DNA örnekleri toplamak için çabalyorlar; Sands ve Crawhall'sa, başka tıkrıtlı dillerini de dilbilimsel özellikleri bakımından ele almak için. Sands, yeterince hızlı çalışmamaktan korkuyor. Çünkü, tıkrıtlı konuşan gruplardan birinden geriye yalnızca on kişi kalmış. 2000 yılıyla karşılaştırıldığında bugün çok ilerlemiş olduklarını anımsatan Knight'sa, iyimserliğini koruyor.

Kaynak: Pennisi, E (2004). "İlk Dil", Yeni Ufuklar, Dilin Serüveni, Bilim ve Teknik Mart 2004 Sayısının Ücretsiz Eki, Çev. Aslı Zülâl, s. 7.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. a	Yanıtınız yanlış ise “Ünlüler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a	Yanıtınız yanlış ise “Ünlüler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. e	Yanıtınız yanlış ise “Ünlüler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. a	Yanıtınız yanlış ise “Ünlüler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. a	Yanıtınız yanlış ise “Ünlüler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. e	Yanıtınız yanlış ise “Ünlüler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. a	Yanıtınız yanlış ise “Ünsüzler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b	Yanıtınız yanlış ise “Türkçenin Ünsüzleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. a	Yanıtınız yanlış ise “Türkçenin Ünsüzleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. b	Yanıtınız yanlış ise “Türkçenin Ünsüzleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

A) **jilet:** “Gilette” özel adından gelir.

Jale: Farsça “ja:le”

jandarma: İtalyanca “gendarme”

B) **jelatin:** Fransızca “gélatine”

jöle: Fransızca “gelée”

obje: Fransızca “objet”

jimnastik: Fransızca “gymnastique”

.....

Yararlanılan Kaynaklar

İmer, Kamile, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy (2011). *Dil-bilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Ergin, Muharrem (1998). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak.

Erkman –Akerson, Fatma (2007). *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış, Genişletilmiş Yeni Basım*, İstanbul: Multilingual.

Tekin, Talat, Mehmet Ölmez (1995). *Türk Dilleri*, Ankara: Simurg.

3

Amaçlarımız

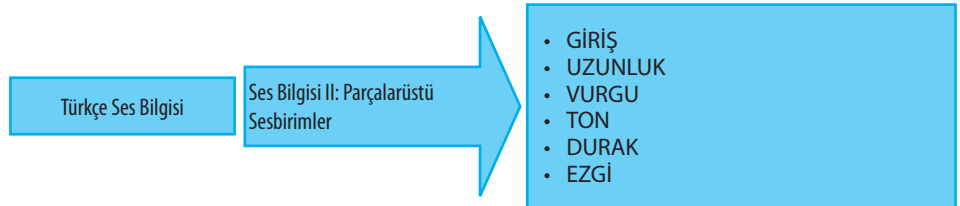
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

👁️ Uzunluk, vurgu, ton, durak, ezgi konularını açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Uzunluk
- Vurgu
- Ton
- Durak
- Ezgi

İçindekiler

Ses Bilgisi II: Parçalarüstü Sesbirimler

GİRİŞ

Uzunluk, vurgu, ton, durak, ezgi konularını açıklamak.

Bir sözcükte, diğerlerinden bağımsız olarak incelenebilen ve 2. ünite de ele alınan sesbirimler yanında, ses bilgisi çerçevesinde üzerinde durulması gereken parçalarüstü öğeler de vardır. Örnek olarak *yapma* sözcüğünde ayrı ayrı *y-a-p-m-a* şeklinde inceleyebileceğimiz beş ses vardır. Ama bu sözcük, söyleyişe göre bir emir cümlesi olabileceği gibi bir ad da olabilir: *YAPma!*, *yapMA* (eylemin adı). Yine *artık* sözcüğü hem “bundan sonra” hem de “artan, fazlalık” anlamlarına gelebilmektedir. Aynı parçalanabilen öğelerden oluşan, yazılışları aynı olan bu iki sözcüğü doğal bir konuşur, metin içinde karıştırmaz. Ama yukarıdaki sözcüklerde bulunan anlam ayırıcı öge, diğer seslerden bağımsız olarak ortaya çıkmaz. Anlamları birbirinden, birinci veya ikinci hecenin vurgulu söylenmesiyle ayrılır.

Parçalarüstü öğelerin iletişime farklı katkıları vardır. Aynı sözcüğü farklı biçimlerde söylemek suretiyle anlam nüansları elde edilebilmektedir. Örnek olarak *yapma*- eylemi, karşısındaki yapmakta olduğu bir şeyi yapmaması gerektiğini belirten kesin bir emir, beklenmedik bir durum karşısındaki şaşkınlık, daha önce yapılmaması söylenen bir konuda ısrar edilmesinden duyulan bıkkınlık gibi çeşitli duygusal ifadeleri dile getirecek biçimde söylenebilir. Yine *ben* sözcüğü meydan okuma, “Buna bana nasıl söylersin?” anlamında suçlama, şaşkınlık, umursamazlık gibi anlamlara gelecek biçimde söylenebilir. Bu örneklerin gösterdiği üzere parçalarüstü öğeler, iletişim açısından çok önemlidir. Ama bu ifadelerin hiçbirisinde diğer sesbirimlerden ayrılacak bir öge yoktur.

Dil incelemelerinde, parçalanabilen öğelerden ayrı düşünülemeyen *vurgu*, *ezgi*, *durak*, *ulama*, *ton*, *uzunluk* gibi konuşma dilinin vazgeçilmez öğelerini göstermek için *prosodi*, *parçalarüstü sesbirimler* gibi terimler kullanılmaktadır. Parçalanabilen sesbirimleri bürümüş durumda olan, onlardan ayrı düşünülemeyen ses özelliklerinin tamamını göstermek için *bürün* terimi de kullanılmaktadır. Bürün, konuşma dilinin sinyal sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır. Yabancı dil öğretiminde dilin en zor öğrenilen alanlarından biridir.

Bürünsel özellikler açısından her dilin kendine özgü bir sistemi vardır. Her dilin konuşuru kendi ana dilindeki bürünsel özelliklere karşı, doğal dil edinimi sürecinde kazandığı bir bilgi ve sezgiye sahiptir. Ana dili konuşurları, sorulduğunda, bürünsel özellikleri doğru belirleyemeseler bile, söyleyişteki farkları ve bu farkların anlamı nasıl etkilediğini bilirler. Ayrıca dile özgü bürünsel özelliklerden sapmaları çok doğru biçimde hissederler. Bir dili ana dili olarak konuşanlar, bürünsel açıdan aynı sözcükleri veya cümleleri benzer

biçimde söylerler. Ancak bir dilin içerisinde bölgelere ve sosyal sınıflara özgü bürün farkları olabilir. Örnek olarak Türkçenin farklı ağızları aynı zamanda bürünsel özellikler açısından da birbirinden ayrılır. Trakyalının, Egelinin, Kıbrıslının veya sosyal grupların konuşmasını İstanbul ağızına dayanan standart Türkçeden ayıran özellikler arasında bürün farkları da vardır.

Dillerin bir kısmında ton önemli rol oynar ve bu yüzden bazı dillere ton dilleri de denir: Çince, Tibetçe ve bazı Afrika dilleri gibi. Bazı dillerde temel söyleyişteki sapmalar sadece söyleyiş bozukluğu olarak algılanır. Bürünsel özellikler Türkçede de önemli bir işleve sahiptirler ancak bürünsel özelliklerden sapmalar olsa bile çoğu durumda bağlamdan hareketle doğru iletişim mümkündür.

UZUNLUK

Uzunluk, Türkçe ve alıntı sözcükler için farklı anlamlara gelir. Bilindiği gibi Türkçede çok sayıda Arapça, Farsça sözcük bulunur:

kâtip

âlim

şâir vb.

Bazı sözcüklerde uzunluk-kısalık anlam ayırıcı olabilir:

Tablo 3.1
Anlam Ayırıcı
Uzunluk-Kısalık

Uzun ünlülü	Kısa ünlülü
<i>kâtil</i> “öldüren”	<i>katil</i> “öldürme eylemi”
<i>hâlâ</i> “henüz”	<i>hala</i> “babanın kız kardeşi”

Bu uzunlukların yazıya yansıtılıp yansıtılmaması yazımla ilgili ayrı bir konudur. Günümüzde geçerli *Yazım Kılavuzu*'na göre uzunluk ancak karışma olacağı düşünülen örneklerde gösterilmektedir.

Türkçe sözcüklerde ise uzunluğun anlam farkı yaratması ikincil bir durumdur. Türkçenin eski dönemlerinde Türkçe sözcüklerde de uzun ünlüler vardı. Günümüzde bu uzunluk sadece *yâd el* deyimindeki *yâd* ögesi ile *yârim* sözcüklerinde söyleyişte ortaya çıkabilir, ancak standart dilde bunların kısa söylenişleri de doğrudur. Bunun yanında, Türkçe kökenli sözcüklerde sonradan ortaya çıkmış çok sayıda uzun ünlü bulunabilir. Gerçi yazım, çoğu durumda bunu görmemizi engeller. Ancak laboratuvar çalışmaları, yukarıda da ifade edildiği gibi, örneğin *yumuşak ğ* adı verilen sesin aslında çevresindeki ünlünün uzunluğunu gösterdiğini ortaya çıkarmıştır: *doğru*, *yağ*, *ağabey*, *dağa*, *bağlı*, *yapacağım* gibi sözcükler, söyleyişte *dōru*, *yā*, *ābi*, *dā*, *bālī*, *yapıcām~yapıcam* biçiminde söylenir. Bu sözcükler, dil bilimsel açıdan uzun ünlü taşırlar ve kısa biçimleriyle zıtlaşırlar:

Tablo 3.2
Uzun Ünlülü ve Kısa
Ünlülü Biçimler

Uzun ünlülü	Kısa ünlülü
<i>dōru</i> “doğru”	<i>doru</i> “at rengi”
<i>bālī</i> “bağlı”	<i>balı</i> “ <i>bal</i> sözcüğünün ekli biçimi”
<i>dālī</i> “dağlı”	<i>dalı</i> “ <i>dal</i> sözcüğünün ekli biçimi”

Türkçe sözcüklerdeki uzun ünlülerden kaçınma Arapça ve Farsçadan alınmış sözcüklerde de görülür. Aslında uzun olan birçok sözcük, Türkçe söyleyişte ya tam kısalmıştır ya da ünlüyle başlayan bir ek almadığı sürece kısa söylenmektedir. Örneğin, aslında *mektüb* olan sözcük Türkçede her durumda kısa söylenirken, *yar*, *hayat*, *hesap* gibi sözcüklerin son hecelerindeki ünlüler, ünlüyle başlayan bir ek almaları durumunda birincil biçimlerine uygun olarak uzar:

Eksiz biçim	Ekli biçim
<i>yar</i>	<i>yâr-i</i>
<i>hayat</i>	<i>hayât-ım</i>
<i>hesap</i>	<i>hesâb-ı</i>

Tablo 3.3
Aslı Uzun Ünlülü Olan
Arapça ve Farsça Kökenli
Sözcükler.

VURGU

Vurguyu kısaca “sözcükte bir hecenin diğerlerine göre daha belirgin söylenmesidir” biçiminde tanımlayabiliriz. Vurgu ayrıca, sözcük gruplarında ve cümlede bir ögenin, metinde ise bir cümlenin diğerlerine oranla öne çıkarılması anlamında da kullanılır. Öne çıkarmada diller *vurgu*, *ton*, *süre* gibi özellikleri kullanırlar. Ama bu özellikler dillerde bir arada kullanılırken farklı yığılmalar, farklı vurgulama biçimleri ortaya çıkar.

Sözcükte öğelerden birinin vurgulanması diğerlerinin vurgu alamayacağı anlamına gelmez. Ancak ana vurguyu almış olan hece veya sözcük diğerlerinden daha belirgin söylenir.

Türkçede, vurgu hakkında yabancı araştırmacıların katıldığı tartışmalar, 20. yüzyılın başlarında, özellikle Macar bilim adamı İgnacz Kunos’un konuyla ilgili görüşünü açıklamasından sonra başlamış ve günümüze kadar gelmiştir. Vurgunun yeri, türü ve işlevsel olup olmadığı üzerinde yoğunlaşan tartışmaların en hararetli dönemi B. Collinder, K. Grönbech, H. Duda, J. Benzing, J. Krámský gibi bir kısmı ses bilgisinin bir kısmı da Türkolojinin önemli uzmanları olan bilim adamlarının katıldığı 1940’lı yıllar olmuştur, denilebilir (ayrıntılı bilgi için bk. Krámský 1990). Daha sonraki dönemlerde Türk bilim adamları da vurguyla ilgili yazılar yayımlamışlar ve önemli sonuçlar elde etmişlerdir (bk. Coşkun 2010: 198 vd., Demir 1993, 1994, Demircan 2009: 123 vd., Ergenç 1989: 32 vd., 2002: 35 vd., Özsoy 2004: 55 vd., Tekin 1991).

Türkçede vurgu konusuyla ilgili, bir bölümü önemli gözlemler içeren yayınlardaki bilgiler bütün çalışmalara rağmen oldukça karmaşıktır. Öyle ki tartışmalarda son hecenin vurgulandığı bilgisi yanında, vurgunun yerinin değişken olduğu, hecelerde serbestçe dolaşabildiği, vurgu değişkenliğinin işlevsel olduğu veya önemli bir rol oynamadığı gibi uç noktadaki görüşler de dile getirilmiştir. Ancak Konrot’un araştırmasının gösterdiği gibi nesnel çalışmalar konuyla ilgili tartışmalara yeni açılımlar getirebilmektedir (bk. Konrot 1991). Kişisel gözlemlerin yerini alabilecek nesnel çalışmaların sayısı artmaktadır ancak mevcut yayınlardan hiçbirisi yine de konuyu bütün boyutlarıyla ele alan, teorik açıdan sağlam, örnekler açısından tartışmasız, olasılıkları alabildiğince aza indirmiş bir çalışmanın eksikliğini giderecek durumda değildir.

Vurgu konusunu karmaşık kılan nedir, sorusuna verilebilecek birden fazla cevap vardır. Her şeyden önce Türkoloji çalışmalarında dikkat, yazılı dil üzerinde yoğunlaşmış, yazı dili doğru ve araştırılmaya layık biçim olarak görülmüş, konuşma dili ise ihmal edilmiştir. Türkçe dil bilgisi kitaplarının anlaşılabilir gerekçelerle, bilinçli olarak standart yazı dili şekillerine dayanmaları, kural koyucu bir yaklaşımla yazılmaları, dil politikasından kaynaklanan beklentilere yer vermeleri vurgunun göz ardı edilmesinde önemli bir rol oynar. Yine de Ll. B. Swift’in (1963) grameri, malzeme olarak eğitilmiş Türklerin konuşmasını da değerlendirmeye tabi tutması ve söz dizimi incelemesini konuşma dilinin bütün özelliklerine dayandırmasıyla diğerlerinden ayrılır. Diğer gramerlerde seyrek, tesadüfi ve ikincil olarak konuşma dilinin dil bilimsel ve sözlüksel özelliklerine dair bilgiler verilir, ama bürünsel sinyaller işaretlenmez. Aynı durum sözlükler için de geçerlidir. Oysa standart dilin sözlüklerinde sözcük vurgusunun yer alması beklenir. Son yıllarda bu yöndeki açığı gidermek için yine de önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında, Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*’ü temelinde hazırlanan ve internette www.tdk.gov.tr adresinde ulaşılır durumda olan *Sesli Sözlük* standart söyleyiş hakkında önemli bir başvuru kaynağıdır. Türk

Dil Kurumu uzmanlarının denetiminde ve konuşulan Türkçenin en iyi temsilcileri arasında sayılan TRT spikerlerinin okuduğu sesli sözlükte, vurgu işaretlenmese bile, en azından sözcük vurgusunun nerede olduğunu işitmek mümkün olmaktadır. Bundan başka Ergenç 2002'de Türkçe sözlükte yer alan sözcüklerin, uluslararası fonetik alfabeyle verilmiş, vurgu özelliklerinin de gösterildiği listesini bulmak mümkündür. Ne var ki her iki çalışma için de aynı sorun söz konusudur: Sözcükler kullanılırken sözlükteki vurgulama özelliklerini her durumda korumaz, büyük oranda eklenme, söz dizimsel işlev gibi nedenlerle vurguları değişebilir. Yine de sözü edilen çalışmalar başta olmak üzere parçalarüstü öğelere yer veren ses bilgisi çalışmalarının sayısı ve konuyla ilgili bilgilerimiz önemli oranda genişlemiştir (örnek olarak bk. Coşkun 2010: 198 vd., Demircan 2009: 123 vd., Ergenç 1989: 32 vd., 2002: 35 vd., Özsoy 2004: 55 vd.).

Bir inceleme konusu olarak vurgu, Türkçeyi ana dili olarak konuşanlar için olsun sonradan öğrenen araştırmacılar için olsun, beklenti, yıllarca tekrarlanagelen alışkanlıklar, araştırmacının anadilinin etkisi, kulağın konuya karşı duyarlılığı vb. gibi konulardan kaynaklanabilecek çeşitli tuzaklarla doludur. Sahanın çok önemli adlarının vurgunun yeri, türü ve işlevleri konusunda çelişen tespitleri, bunu açıkça göstermektedir. Vurgunun genellikle kulağa dayanılarak çalışılmış olması da beklenti yanlışlarının veya yanlış algılamaların nedenleri arasındadır.

Sözcük Vurgusu

Türkçe sözcüklerde iki tür vurgudan söz edilebilir: İlk defa Benzing (1941) tarafından dile getirilen ve en tatminkâr olan görüşe göre sözcüklerin birinci hecelerinde sabit olan bir vurgu vardır. Buna karşılık yeri değişebilen bir de *ton* vardır. Bunlar zaman zaman aynı hece üzerinde bulunabilmektedir. Anlam ayırıcı olan ve Türkçede vurgu olarak anlaşılan parçalarüstü öge yeri değişebilen *ton*dur.

Tablo 3.4
Vurgu ve Ton.

<i>A.Rtık</i> “bundan sonra”	<i>a.rTIK</i> “fazla”
<i>HA.yır</i> “olmaz, değil”	<i>ha.YIR</i> “iyilik”
<i>YA.Lnız</i> “ama, ancak”	<i>ya.lNIZ</i> “tek başına”
<i>BE.bek</i> “yer adı”	<i>be.BEK</i>
<i>A.Ğrı</i> “yer adı”	<i>a.ğRI</i>

*Ton*la baskının aynı hece üzerinde bulunması durumunda ilk hece daha belirgin biçimde vurgulanmış olur. Dikkat edilirse, yukarıdaki sözcüklerden ilk sütundakilerin ilk hecesindeki vurgu, ikinci sütunda yer alanların ikinci hecesindeki vurgudan daha belirgindir.

Vurgu, çekim eki alınca çekimsiz bir sözcükle eşyazılışlı hâle gelen, ama vurgulanamayan bir ek alan sözcükler arasında da anlam ayrımı yapar (bk. Özsoy 2004: 56).

geLİN-GELin

kaLIN-KAlın

Yine yan yana duran ve ikincisi yardımcı eylem olarak da kullanılabilen iki eylemin kendi anlamlarıyla mı yoksa tek bir anlamı ifade etmek için mi kullanıldıklarını vurgu sayesinde ayırmak mümkündür:

koşTU durDU-KOŞtu durdu

Vurgunun Yeri

Genel geçer görüşe göre vurgu, birtakım istisnaları olmakla birlikte, Türkçe kökenli sözcüklerde son hecede bulunur. Vurgunun yeri konusunda, ayrıntılarına inmemek kaydıyla şu belirlemelerde bulunabiliriz:

1. Adlar, sıfatlar, zamirler ve çok heceli, birleşik olmayan eylem gövdelerinde vurgu son hece üzerindedir:

boYUN, taVUK, keleBEK
güZEL, yaraMAZ, becerikLİ
bunLAR, şunLAR, onLAR
yirMİ, oTUZ, beşinCİ, altıŞAR
bıRAK-, geCİK-, uYU-, tartakLA- vb.

2. Aynı durumda olan yabancı kökenli bazı sözcüklerde vurgu sonda değildir:

eFENdi, MAsa, sanDALye
PENCere, üVENdire, parlaMENTo vb.

3. Bazı Türkçe sözcüklerde veya Türkçeleşmiş sözcüklerde vurgu baştaadır:

ANne, YENge, HALa, AMca vb.

4. Birleşik sözcüklerde ve birleşik sözcük olduğu unutulmuş eski birleşik sözcüklerde vurgu son hecede değil, ilk sözcüğün son hecesindedir:

deVEtabanı, Nİçin <ne için, kaRAtahta
aLİkoy-, giDEdur-, baKAKal-
TEYze (<tay Eze), kapLUMbağa (<kaplı başa), kerTENkele (<kelTE keler)
BUra (<bu ara), ŞUra (<şol ara), ORa (<ol ara), NEre (<ne ara)

Bu tür sözcüklerdeki vurgu aslında, yerini koruyan öbek vurgusudur. Örneklerde de görüldüğü gibi birleşik sözcüğü oluşturan sözcükler, bağımsızken taşıdıkları ana vurgularını kaybederler.

Bu durum, kaynak dillerde tek heceli, Türkçede ise iki heceli olan Arapça ve Farsça alıntılar için de geçerlidir. Bu tür sözcüklerde yalnızken son hecede olan vurgu, birleşmede ilk heceye kayar:

şüKÜR ~ ŞÜKretmek, ŞÜKretti
haZİM ~ HAZmetmek, HAZmeder
neŞİR ~ NEŞredilmek, NEŞredilmiş

Ünlü nöbetleşmesi olmazsa, sözcüğün vurgusu değişmez:

zeHİR ~ zeHİR etmek, zeHİR olmak

5. Bazı birleşik sözcüklerde ise vurgu birleşğin son hecesinde olabilir:

akaryaKIT
uçaksaVAR
karaGÖZ
eliaÇIK
düztaBAN
tepeGÖZ

6. Abartma sıfatları ile zarfların vurgusu ilk hecededir:

Apak, Upuzun, KAPkara, BEMBeyaz, YUSyuvarlak
ÇIRçiplak, SIRSıklam, YApayalnız
GÜpegündüz, SONra, YArın, BURda, HAYli
TEKrar, YENiden, AYrıca, SAdece, HIZla, GÜzelce, SONunda

7. Türkçe kökenli, iki heceli yer adlarında vurgu ilk hecededir:

KAvak, SÖğüt, KAYaş, GÖLcük vb.

8. Üç heceli Türkçe yer adlarında vurgu ilk ya da orta hece üzerinde olabilir:

SİRkeci, TavŞANlı, DeNİZli ~ DENizli vb.

9. Dört heceli Türkçe yer adlarında vurgu ikinci hece üzerindedir:

DoĞANcılar, DeMİrciler, SağMALcılar vb.

10. Arapça, Farsça ve Türkçe kökenli birleşik yer adlarında öbek vurgusu yerini korur yani vurgu ilk sözcüğün son hecesi üzerindedir:

ERzurum (<arz-i Rum), **VAK**fıkebir (<vakf-ı kebir)
 Bey**TÜŞ**şebab (<beytuş-şebab), Te**KİR**dağ (<tekür dağı)
BOzüyük (<boz hüyük), **ŞARK**ışla (şar “şehir” kışla)
SUsurluk (<su sığrılık), **NEV**şehir, **EsKİ**şehir, Pa**ŞA**bahçe, K**IRIK**kale vb.

11. Arapça -iye eki ile biten yer adlarında vurgu bu ekten önceki hece üzerindedir:

HARbiye, Teş**Vİ**kiye, Süley**MA**niye
 Mu**RA**diye, **TÜR**kiye vb.

12. Seslenmelerde vurgu genelde ilk hecededir:

ÇOcuk, **AH**met, **KI**zım, **AR**kadaşlar

13. Tek heceli sözcükler genelde vurguludur ancak bunlarda doğası gereği heceler arası karşılaştırmalar yapma yoluyla vurgunun belirlenmesi mümkün değildir (krş. Özsoy 2004: 57). Yine de tek heceli sözcükler farklı sözcük türlerine dahil olduklarında vurguları değişir:

bir gün (sıfat)

BİR baktım (zarf)

14. Her iki unsuru da eylem olan birleşik eylemler, ünlü zarfiillerle kurulmuş ise öbek vurgusunda olduğu gibi vurgu ilk sözcüğün son hecesinde yani zarfiil eki üzerindedir:

*gi***DE**dur

*uyu***YAK**almışım

*şa***ŞA**kaldı

Birleşik eylem, -(y)Xp zarfiili veya çekimli eylem (-Ar, -DX, -mXş, -sA) ile kurulmuş ise, vurgu öbek vurgusuna benzer olarak, ilk sözcüğün son hecesinde olabileceği gibi *beklenmezlik*, *birdenbirelik*, *şaşkınlık* gibi anlamlar söz konusu olunca birinci eylemin ilk hecesinde olur. Vurgunun birinci hecenin başına kayması aynı zamanda birleşik eylem olma ve iki eylemin yeni bir anlam kazanması yönünde önemli bir gelişmedir:

Tablo 3.5
Vurgunun Yeri.

Zarf-fiil ile	Zaman ek ile
Yİ ğilip kaldı	Yİ ğildi kaldı
ŞA şıp kaldım	ŞA ştım kaldım
KO şup durdu	KO ştı durdu

-iver- ile oluşturulan birleşik eylemlerde vurgu birinci eylemin ilk hecesinde ise tezlilik, eğer son hecesinde, yani -iver’in ilk hecesinde ise özensizlik, başkası için bir şey yapma gibi anlamlar dile getirilir:

SÖYleyiverdi “Çabucak söyledi”

*söyle***Yİ**verdi “Öylesine söyledi”

ÇIKıverdi “Çabucak çıktı”

*çı***KI**verdi “Beklenmedik bir zamanda çıktı, öylesine çıktı”

öylesine çıktı”

ANlativer “Çabucak anlat”

*anla***TI**ver “Biri için anlat”

Gitmek eyleminin pekiştirme amacıyla kullanılan *gitti* biçiminden önceki eylemin ilk hecesi vurguludur. Bu durumda daha çok kesinlik, bir şeyi kabul etme, yapmış olma gibi anlamlar öne çıkar:

VERdim *gitti* “Kesin veriyorum, Kesin verdim.”

KOVdum *gitti* “Zaten kovdum, Kesin kovdum.”

Eklenmede Vurgu

Eklerden bir kısmı vurguludur. Sözcüğe ek gelmesi durumunda, vurgulanamayan bir ek yoksa, vurgu sona kayar:

<i>kaPI</i>	<i>güZEL</i>	<i>bekLE!</i>
<i>kapıLAR</i>	<i>güzeLİ</i>	<i>bekleDİ</i>
<i>kapıLARIM</i>		<i>beklediLER</i>
<i>kapılarımDA</i>	<i>ama</i>	
<i>kapılarımdaKİ</i>		<i>ama</i>
<i>kapılarımdakiLER</i>	<i>güZELim</i>	<i>bekLEmediler</i>
<i>kapılarımdakilerDEN</i>		<i>beklediLER mi</i>
<i>kapılarımdakilerDEN mi</i>		

Tablo 3.6
Eklenmede Vurgu.

Vurgusu söz sonunda olmayan sözcükler vurgulanabilen bir ek aldıklarında vurgu sona kaymaz:

MAsada
ANkaralı
eFENDilik
KıRIKkaleli

Vurgulanamayan Ekler ve Enklitikler

Eklerin bir kısmı eklenme sırasında vurguyu üzerlerine çekerken bir kısmı vurgulanamaz. Bu durumda vurgu onlardan önceki hece üzerinde bulunur. İki heceli eklerden bir kısmında ise vurgu ek üzerindedir, ancak son hecede değildir.

Vurgulanamayan tek heceli ekler ve enklitiklerle, son hecesi vurgulanmayan ekler şöyledir:

- (X)yor* şimdiki zaman eki: *geLİyor*, *başLIyor*
- (y)DX idi'nin* bitişken biçimi: *güZELdi*, *arkaDAŞtı*
- (y)mXş imiş'in* bitişken biçimi: *güZELmiş*, *arkaDAŞmış*
- (y)sA ise'nin* bitişken biçimi: *güZELse*, *arkaDAŞsa*
- (y)Xm ad ve eylem çekiminde 1. tekil kişi eki: güZELim*, *arkaDAŞım*; *yaPARım*, *aLırım*
- (y)Xn 2. çoğul kişi emir eki: başLAYın*, *GELin*
- (y)XnXz emir 2. çoğul kişi ve nezaket biçimi: başLAYınız*, *GELin*
- (y)Xz ad ve eylem çekiminde 1. çoğul kişi eki: başLARız*, *geLİRiz*
- ArAk zarfiiil eki: başlaYARak*, *GElerek*
- InCA zarfiiil eki: başlaYINca*, *GELince*
- AcAk (eylemden alet adı türettiğinde): Açacak*, *ÇEkecek*, *TUtacak*, *Sİlecek*
- AmA- yeterli eyleminin olumsuzu (vurgu sonda değil): geLEmem*, *yaPAmaz*.
- CA eşitlik eki (küçültme anlamında olursa vurguyu çeker; küçültmeden başka anlamda olursa vurguyu çekmez): erKEKçe*, *BENce*, *yılLARca*, *TÜRKçe*, *ARAPça*
- CAK eylemden ad yapım eki: saLINcak (~ SAİncak)*
- CAsInA addan ad yapım eki: deLİcesine*, *öLÜRcesine*
- CXk küçültme eki: Ufacık*, *KÜçüçük*, *Azıcık*, *AYşecik*, *AHmetçik*
- da* bağlacı: *sözleRİN de*, *yapTIM da*
- dXr bildirme eki 3. tekil kişi: güZELdir*, *gelMİŞtir*
- en* Arapça zarf yapım eki: *NİSpeten*, *taMAMen*, *NAKlen*, *fiİlen*
- ken iken'in* bitişken biçimi: *başLARKen*, *gelMİŞken*
- ki* bağlacı (bitişik yazıldığında da vurguyu almaz: *belki*, *sanki*, *mademki* gibi): *geldiLER*

ki, *bakarLAR ki*

- IA*, *ile* edatının bitişken biçimi: *anNEMle*, *güzelLİKle*
- IAyIn* zarf yapım eki: *saBAHleyin*, *akŞAMleyin*, *öğLEYin*
- mA* eylemden eylem yapan olumsuzluk eki: *gelmedi*; ama geniş zamanın olumsuz biçimi vurgu alır: *gelMEM*, *gelMEZsin*, *anlaMAyız*
- mAcA* eylemden ad yapım eki: *BULmaca*, *BİLmece*; ama *kesmeCE*
- mAdAn* zarf fiil eki: *başLAMadan*, *GELmeden*
- mAKsızın* zarf fiil eki: *durMAKsızın*, *bekleMEKsizin*
- mX* soru enklitiği: *gelDİ mi*, *güZEL mi*
- rA*: yer, yön eki: *TAŞra*, *BURa*
- stan* ile biten coğrafi adların son heceleri istisna olarak vurgulu söylenir: *AfganisTAN*, *YunanisTAN*, *TürkisTAN*
- sXn* ad ve eylem çekiminde 2. tekil kişi eki: *başLARsın*, *geleCEKsin*
- sXnXz* ad ve eylem çekiminde 2. çoğul kişi eki: *başLARsınız*, *geleCEKsiniz*
- sXzXn* zarf fiil eki: *başlaMAKsızın*, *gelMEKsizin*
- Xn* eski araç eki: *YAZın*, *GÜZün*, *KIŞın*, *günDÜzün*

Vurgusuz eklerin önemli bir kısmı eskiden bağımsız sözcük iken sonradan ek durumuna gelmiş veya henüz ekleşmemiş biçimleri de kullanılan öğelerdir. Bu nedenle vurgu alamama sonradan ekleşmiş olmanın ölçütlerinden biridir:

(benim) *öğretmeNİM* - (Ben) *öğretMENim*. (-*Xm* <ET *ben*)

GelDİM - *GeLİRim* (ET *Kelür ben*)

Vurgulanamayan eklerin ikisi aynı sözcükte bulunduğu veya vurgulanamayan bir ekten sonra yine vurgulanamayan bir enklitik geldiği zaman, henüz iyi araştırılmamış ilgi çekici süreçler ortaya çıkabilmektedir. Örnek olarak, olumsuz şimdiki zaman çekimine veya olumsuzluktan sonra soru eki geldiği zaman ana vurgu, olumsuzluk ekinden önceki hece üzerinde kalmaktadır:

BekLEMiyorum ~ *BekLEMiyor muyum?*

GELmiyor ~ *GELmiyor mu?*

KaPAmıyorsun ~ *KaPAmıyor musun?*

BekLEme mi (dedin)?

Buna karşılık son hecesi vurgulanmayan şimdiki zaman ekinden sonra, soru enklitiği geldiği zaman vurgu, şimdiki zaman ekinin üzerinde olabilmektedir.

BekliYOR mu?

KapıYOR musun?

BekliYOR muyum?

Vurgu ve Yazı Dili

Doğrudan konuşma diline özgü olan bürünsel özellikler yazıda gösterilmez. Ancak kimi durumlarda “tırnak” işareti, *eğik* yazım, **koyu** harf, BÜYÜK harf kullanımı, birden çok harfin kullanılması gibi görsel öğeler bürünsel öğelerin yazı dilinde işaretlendiği araçlardır:

Pınar kitap okumayı çok seviyor.

Pınar *kitap* okumayı çok seviyor.

Pınar kitap okumayı çoook seviyor.

Pınar kitap okumayı “çok” seviyor.

Noktalama işaretleri de büyük oranda konuşma diline özgü bürünsel özellikleri yazıda işaretlemeye yarar.

Yazı dilindeki bu işaretlemeler yanında söz diziminde de vurgulu pozisyonlar vardır. Herhangi bir ögenin vurgulanmadığı Türkçe bir cümlede öge dizilişi özne-nesne-yüklem biçimindedir. Konuşma dilinde başka pozisyondaki bir ögeyi de vurgulu söylemek mümkünken yazı dilinde yüklem önü, yeni veya önemli bilgiye ayrılmış pozisyondur; vurgulanmak istenen öge bu pozisyona kaydırılır:

Pınar, kitap okumayı seviyor.

Kitap okumayı Pınar seviyor.

Ayrıca devrik yapılarda bir ögenin başa çekilmesi de vurgu amacıyla kullanılabilir:

Pınar seviyor kitap okumayı.

Yüklem sonu pozisyon, vurgusuz ögelere ayrılmıştır:

Kitap okumayı seviyor Pınar.

Pınar seviyor kitap okumayı.

DURAK

Bir metni oluşturan sözcükler arasında kısa aralıklar bulunur. Bu aralıklar sözcük sınırlarını, öbek sınırlarını, ögeleri veya cümleleri birbirinden ayırmak için kullanılır. Bunlar, anlam ayırıcıdır ve metnin doğru anlaşılması için önemlidir:

Hırsız kadına saldırdı-Hırsız / kadına saldırdı.

Karadeniz-Kara / deniz

Oku / baban gibi / eşek olma-Oku baban gibi / eşek olma.

Örneklere görüldüğü gibi durağın hangi sözcükler arasında ve ne kadar uzunlukta olacağı anlamı doğrudan etkilemektedir. Bu da durağın Türkçede anlam ayırıcı olduğunu göstermektedir (ayrıca bk. Ergenç 1989: 38 vd., Demircan 2009: 162).

TON

Ton bir hecede titreşim sayısının yüksekliği veya düşüklüğü, bir hecenin tiz ya da pes söylenmesi olarak tanımlanır (Ergenç 2002: 27) ve belli bir zamanda ses titreşimlerinin sayısını gösterir. Tonun *düz ton*, *alçalan ton*, *yükselen ton* gibi farklı biçimleri vardır. Çince ve bazı Afrika dilleri başta olmak üzere bazı dillerde önemli olan ton, yukarıda işaret edildiği gibi Türkçede anlam ayırıcı bir ögedir. Ancak kaynaklarda daha çok bir sözcüğün farklı biçimlerde söylenmesi olarak anlaşılır.

Örnek olarak *efendim* sözcüğü “Anlamadım, tekrar eder misiniz?” anlamında kullanılacaksa yükselen tonla, çağrıya karşılık olacaksa düz tonla, bir söze başlanacaksa alçalan tonla söylenir.

Yine *ya* ünlemi yükselen tonla “Öyle mi”, düşen tonla “Bak şu yaptığına, gördün mü?” gibi anlamlarla söylenebilir (bk. Ergenç 1989: 40 vd, 2002: 26 vd, Demircan 2009: 165 vd.).

Tonun bazı dillerde anlam ayırıcı öge olarak farklı biçimleri vardır.

Yabancı sözcükler başta olmak üzere bu kuralların çok sayıda istisnaları vardır. (Daha fazla örnek için bk. Banguoğlu 1990: 115-128; gramerlerdeki vurguyla ilgili verilerin eleştirel bir değerlendirmesi için bk. Tekin 1991).

Vurgu, ton, durak, uzunluk gibi ögelerden söz dizimi açısından önemli olanı hangisidir? Bunlar dilde nasıl bir rol oynamaktadır? Bu soruların yanıtları çok açık değilse de L. B. Swift’in (1962 ve 1963) ve R. Nash’in (1973) eserleriyle çok önemli bir ön hazırlık yapılmıştır. Elbette bu çalışmaların sonuçları da doğrulanmayı ve derinleştirilmeyi beklemektedir. Ancak sayısız varyant, işlevsel önemli tiplere (değişmezler) indirilmeli ve sinyallerin işlevleri ve birleşmeleri açıklanmalıdır.

EZGİ

Bürünsel özelliklerden söz etmeye son vermeden, kitabın amacına uygun olarak ezgi konusuna da kısaca değinmek gerekir. Bir konuşma zincirinde hece, sözcük kökleri ve eklerle sözcükleri kapsayan ton ve değişmelerin tümü ezgiyi oluşturur (Ergenç 2002: 27). Ezgi kişi, bağlam, konuşurun sosyal sınıfı, eğitimi gibi nedenlere bağlı olarak değişebilir.

Türkçede ezginin yine de belirlenebilen bir yönü vardır ve iletişim açısından önemlidir. Örnek olarak biçim bilgisel ve söz dizimsel açıdan bitmiş görünen cümlelerin ger-

çekten bağımsız cümleler mi yoksa bağımlı cümleler mi olduklarını ezgi sayesinde anlamak mümkündür.

Geldi.

Geldi mi?

Geldi mi gideriz.

Örneklerimizi incelediğimizde *Geldi* örneğinde sonda düşen bir ezgi vardır. Bu ezgi cümlenin bittiğini gösterir. *Geldi mi* örneğinin sonunda ise önce yükselip sonra düşen bir ezgi vardır ve bu ezgi, soru cümlesine işaret eder. Buna karşılık aynı sözcük üçüncü cümlede ana cümleyi bitirmez. Yükselen ton cümlenin bitmediğine işaret eder.

Özet

Uzunluk, vurgu, ton, durak, ezgi konularını açıklamak.

Bir sözcükte, diğerlerinden bağımsız olarak incelenebilen sesbirimler yanında, ses bilgisi çerçevesinde üzerinde durulması gereken parçalarüstü ögeler de vardır. Aynı parçalanabilen ögelerden oluşan, yazılışları aynı olan sözcükleri, doğal bir konuşur metin içerisinde karıştırmaz. Ama sözcüklerdeki anlam ayırıcı öge diğer seslerden bağımsız olarak ortaya çıkmaz. Hecelerden birinin vurgulu söylenmesiyle birbirinden ayrılır.

Parçalarüstü ögelerin iletişime farklı katkıları vardır. Aynı sözcüğü farklı biçimlerde söylemek suretiyle de anlam nüansları elde edilebilmektedir. Parçalarüstü ögeler, iletişim açısından çok önemlidir. Ama bu ifadelerin hiçbirisinde diğer sesbirimlerden ayrılacak bir öge yoktur.

Dil incelemelerinde, parçalanabilen ögelerden ayrı düşünülmemeyen *vurgu, ezgi, durak, ulama, ton, uzunluk* gibi konuşma dilinin vazgeçilmez ögelerini göstermek için *prosodi, parçalarüstü sesbirimler* gibi terimler kullanılmaktadır. Parçalanabilen sesbirimleri bürümüş durumda olan, onlardan ayrı düşünülmemeyen ses özelliklerinin tamamını göstermek için *bürün* terimi de kullanılmaktadır. Bürün, konuşma dilinin sinyal sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır.

Bürünsel özellikler açısından her dilin kendine özgü bir sistemi vardır. Her dilin konuşuru kendi anadilindeki bürünsel özelliklere karşı, doğal dil edinimi sürecinde kazandığı bir bilgi ve sezgiye sahiptir. Bürünsel özellikler Türkçede de önemli bir işleve sahiptirler, ancak bürünsel özelliklerden sapmalar olsa bile çoğu durumda bağlamdan hareketle doğru iletişim mümkündür.

Uzunluk, Türkçe ve alıntı sözcükler için farklı anlamlara gelir. Bilindiği gibi Türkçede çok sayıda Arapça, Farsça sözcük bulunur. Bazı sözcüklerde uzunluk-kısalık anlam ayırıcı olabilir. Bu uzunlukların yazıya yansıtılıp yansıtılmaması yazımla ilgili ayrı bir konudur ve günümüzde geçerli *Yazım Kılavuzu*'na göre uzunluk ancak karışma olacağı düşünülen örneklerde gösterilmektedir. Türkçe sözcüklerde ise uzunluğun anlam farkı yaratması ikincil bir durumdur. Türkçenin eski dönemlerinde Türkçe sözcüklerde de uzun ünlüler vardı. Günümüzde bu uzunluk sadece *yād el* deyimindeki *yād* ögesi ile *yārim* sözcüklerinde söyleyişte ortaya çıkabilir ancak standart dilde bunların kısa söylenişleri de doğrudur. Bunun yanında Türkçe kökenli sözcüklerde sonradan ortaya çıkmış çok sayıda uzun ünlü bulunabilir. Gerçi yazım çoğu durumda bunu görmemizi engeller. Türkçe sözcüklerde görülen uzun ünlülerden

kaçınma Arapça ve Farsçadan alınmış sözcüklerde de görülür. Aslında uzun olan birçok sözcük Türkçe söyleyişte ya tam kısalmıştır ya da ünlüyle başlayan bir ek almadığı sürece kısa söylenmektedir.

Vurgu en kısa biçimiyle, sözcükte bir hecenin diğerlerine göre daha belirgin söylenmesidir. Vurgu ayrıca, sözcük gruplarında ve cümlede bir ögenin, metinde ise bir cümlenin diğerlerine oranla öne çıkarılması anlamında da kullanılır. Öne çıkarmada diller *vurgu, ton, süre* gibi özellikleri kullanırlar. Ama bu özellikler dillerde bir arada kullanılırken farklı yığılmalar, farklı vurgulama biçimleri ortaya çıkar.

Sözcükte ögelerden birinin vurgulanması diğerlerinin vurgu alamayacağı anlamına gelmez. Ancak ana vurguyu almış olan hece veya sözcük diğerlerinden daha belirgin olarak söylenir.

Türkçede vurgu konusuyla ilgili, bir bölümü önemli gözlemler içeren yayınlardaki bilgiler oldukça karmaşıktır. Son hecenin vurgulandığı bilgisi yanında, vurgunun yerinin değişken olduğu, hecelerde serbestçe dolaşabildiği, vurgu değişkenliğinin işlevsel olduğu veya önemli bir rol oynamadığı gibi uç noktadaki görüşler de dile getirilmiştir. Kişisel gözlemlerin yerini alabilecek nesnel çalışmaların sayısı artmaktadır, ancak mevcut yayınlardan hiçbirisi yine de konuyu bütün boyutlarıyla ele alan, teorik açıdan sağlam, örnekler açısından tartışmasız, ihtimalleri alabildiğince aza indirmiş bir çalışmanın eksikliğini giderecek durumda değildir.

Vurgu konusunu karmaşık kılan nedir, sorusuna verilebilecek birden fazla cevap vardır. Her şeyden önce Türkoloji çalışmalarında dikkat, yazılı dili üzerinde yoğunlaşmış, yazı dili doğru ve araştırılmaya layık biçim olarak görülmüş, konuşma dili ise ihmal edilmiştir. Türkçe dil bilgisi kitaplarının anlaşılabilir gerekçelerle bilinçli olarak standart yazı dili şekillerine dayanmaları, kural koyucu bir yaklaşımla yazılmaları, dil politikasından kaynaklanan beklentilere yer vermeleri vurgunun göz ardı edilmesinde önemli bir rol oynar.

Türkçe sözcüklerde iki tür vurgudan söz edilebilir: En tatminkâr görüşe göre sözcüklerin birinci hecelerinde sabit olan bir vurgu vardır. Buna karşılık yeri değişebilen bir de *ton* vardır. Bunlar zaman zaman aynı hece üzerinde bulunabilmektedir. Anlam ayırıcı olan ve Türkçede vurgu olarak anlaşılan parçalarüstü öge yeri değişebilen *ton*dur.

*Ton*la baskının aynı hece üzerinde bulunması durumunda ilk hece daha belirgin biçimde vurgulanmış olur. Vurgu, çekim eki alınca çekimsiz bir sözcükle eş-

yazılışlı hâle gelen, ama vurgulanamayan bir ek alan sözcükler arasında da anlam ayrımı yapar.

Yine yan yana duran ve ikincisi yardımcı eylem olarak da kullanılabilen iki eylemin kendi anlamlarıyla mı yoksa tek bir anlamı ifade etmek için mi kullanıldıklarını vurgu sayesinde ayırmak mümkündür.

Genelgeçer görüşe göre, birtakım istisnaları olmakla birlikte, vurgu Türkçe kökenli sözcüklerde son hecede bulunur. Vurgunun yeri konusunda şu belirlemelerde bulunabiliriz:

1. Adlar, sıfatlar, zamirler ve çok heceli, birleşik olmayan eylem gövdelerinde vurgu son hece üzerindedir.
 2. Aynı durumda olan yabancı kökenli bazı sözcüklerde vurgu sonda değildir.
 3. Bazı Türkçe sözcüklerde veya Türkçeleşmiş sözcüklerde vurgu baştaadır.
 4. Birleşik sözcüklerde ve birleşik sözcük olduğu unutulmuş eski birleşik sözcüklerde vurgu son hecede değil, ilk sözcüğün son hecesindedir.
 5. Bazı birleşik sözcüklerde ise vurgu birleşğin son hecesinde olabilir.
 6. Abartma sıfatları ile zarfların vurgusu ilk hecededir.
 7. Türkçe kökenli, iki heceli yer adlarında vurgu ilk hecededir.
 8. Üç heceli Türkçe yer adlarında vurgu ilk ya da orta hece üzerinde olabilir.
 9. Dört heceli Türkçe yer adlarında vurgu ikinci hece üzerindedir.
 10. Arapça, Farsça ve Türkçe kökenli birleşik yer adlarında öbek vurgusu yerini korur yani vurgu ilk sözcüğün son hecesi üzerindedir.
 11. Arapça *-iye* eki ile biten yer adlarında vurgu bu ekten önceki hece üzerindedir.
 12. Seslenmelerde vurgu genelde ilk hecededir.
 13. Tek heceli sözcükler genelde vurguludur ancak bunlarda doğası gereği, heceler arası karşılaştırmalar yapma yoluyla vurgunun belirlenmesi mümkün değildir.
 14. Her iki unsuru da eylem olan birleşik eylemler, ünlü zarffiiller ile kurulmuş ise öbek vurgusunda olduğu gibi vurgu ilk sözcüğün son hecesinde yani zarffiil eki üzerindedir.
- Eklerden bir kısmı vurguludur. Sözcüğe ek gelmesi durumunda, vurgulanamayan bir ek yoksa, vurgu sona kayar.
- Eklerin bir kısmı eklenme sırasında vurguyu üzerlerine çekerken bir kısmı vurgulanamaz. Bu durumda vurgu onlardan önceki hece üzerinde bulunur. İki heceli eklerden bir kısmında ise vurgu ek üzerindedir, ancak son hecede değildir.

Vurgusuz eklerin önemli bir kısmı eskiden bağımsız sözcük iken sonradan ek durumuna gelmiş veya henüz ekleşmemiş biçimleri de kullanılan öğelerdir. Bu nedenle vurgu alamama sonradan ekleşmiş olmanın ölçütlerinden biridir.

Doğrudan konuşma diline özgü olan bürünsel özellikler yazıda gösterilmez. Ancak kimi durumlarda tırnak işareti, eğik yazım, koyu harf, büyük harf kullanımı, birden çok harfin kullanılması gibi görsel öğeler aynı zamanda bürünsel öğelerin yazı dilinde gösterilmesinin araçlarıdır.

Noktalama işaretleri de büyük oranda konuşma diline özgü bürünsel özellikleri yazıda işaretlemeye yarar.

Yazı dilindeki bu işaretlemeler yanında söz diziminde de vurgulu pozisyonlar vardır. Herhangi bir ögenin vurgulanmadığı Türkçe bir cümlede öge dizilişi öznesne-yüklem biçimindedir. Konuşma dilinde başka pozisyondaki bir ögeyi de vurgulu söylemek mümkünken yazı dilinde yüklem önü, yeni veya önemli bilgiye ayrılmış pozisyonudur; vurgulanmak istenen öge bu pozisyona kaydırılır.

Bir metni oluşturan sözcükler arasında kısa aralıklar olur. Bu aralıklar sözcük sınırlarını, öbek sınırlarını, öğeleri veya cümleleri birbirinden ayırmak için kullanılır. Bunlar, anlam ayırıcıdır ve metnin doğru anlaşılması için önemlidir. Durağın hangi sözcükler arasında ve ne kadar uzunlukta olacağı anlamı doğrudan etkilemektedir. Bu da durağın Türkçede anlam ayırıcı olduğunu göstermektedir.

Ton bir hecede titreşim sayısının yüksekliği veya düşüklüğü, bir hecenin tiz ya da pes söylenmesi olarak tanımlanır ve belli bir zamanda ses titreşimlerinin sayısını gösterir. Tonun *düz ton*, *alçalan ton*, *yükselen ton* gibi farklı biçimleri vardır. Çince ve bazı Afrika dilleri başta olmak üzere bazı dillerde önemli olan ton, Türkçede anlam ayırıcı bir öğedir. Ancak kaynaklarda daha çok bir sözcüğün farklı biçimlerde söylenmesi ton olarak anlaşılır. Tonun bazı dillerde, alçalan veya yükselen olmak üzere, anlam ayırıcı olarak çok farklı biçimleri vardır.

Bir konuşma zincirinde hece, sözcük kökleri ve eklerle sözcükleri kapsayan ton ve değişmelerin tümü ezgiyi oluşturur. Ezgi kişi, bağlam, konuşurun sosyal sınıfı, eğitimi gibi nedenlere bağlı olarak değişebilir.

Türkçede ezginin yine de belirlenebilen bir yönü vardır ve iletişim açısından önemlidir. Örnek olarak biçim bilgisel ve söz dizimsel açıdan bitmiş görünen cümlelerin gerçekten bağımsız cümleler mi yoksa bağımlı cümleler mi olduklarını ezgi sayesinde anlamak mümkündür.

Kendimizi Sınavalım

1. Aşağıdakilerden hangisi parçalarüstü sesbirimlerden biri **değildir**?
 - a. vurgu
 - b. ezgi
 - c. imla
 - d. ulama
 - e. ton
2. Aşağıdaki sözcüklerden hangisinin anlamı vurgusuna göre **yanlış** verilmiştir?
 - a. **A.R**tık “bundan sonra”
 - b. **HA.y**ır “olmaz, değil”
 - c. **YA.L**nız “ama, ancak”
 - d. **BE.b**ek “küçük çocuk”
 - e. **AĞ**rı “yer adı”
3. Aşağıdaki sözcüklerin hangisinde vurgunun yeri **yanlış** gösterilmiştir?
 - a. güz**EL**
 - b. ya**RA**maz
 - c. becerik**Lİ**
 - d. e**FEN**di
 - e. **Mas**a
4. Aşağıdaki sözcüklerin hangisinde vurgunun yeri **yanlış** gösterilmiştir?
 - a. yir**Mİ**
 - b. o**TUZ**
 - c. beşin**Cİ**
 - d. altı**ŞAR**
 - e. pen**CE**re
5. Aşağıdaki birleşik sözcüklerin hangisinde vurgunun yeri **yanlış** gösterilmiştir?
 - a. de**VE**tabanı
 - b. **Niç**in
 - c. ka**RA**tahta
 - d. a**LİK**oy
 - e. gide**DUR**
6. Abartma sıfatları ile zarfların vurgusu nerededir?
 - a. ilk hecede
 - b. son hecede
 - c. orta hecede
 - d. ilk seste
 - e. son seste
7. Aşağıdaki yer adlarının hangisinde vurgunun yeri **yanlış** gösterilmiştir?
 - a. **KA**vak
 - b. **SÖ**ğüt
 - c. **KaYAŞ**
 - d. **GÖL**cük
 - e. **TavŞAN**lı
8. “Vurgusu söz sonunda olmayan sözcükler vurgulanabilen bir ek aldıklarında vurgu ”

Yukarıdaki cümle aşağıdakilerin hangisiyle tamamlanırsa anlamı doğru olur?

 - a. sona kayar.
 - b. sondan bir önceki heceye kayar.
 - c. başa kayar.
 - d. orta heceye kayar.
 - e. kalkar.
9. “Geldi mi gideriz.” cümlesinde yükselen ton neyi göstermektedir?
 - a. Cümlenin bittiğini
 - b. Cümlenin bitmediğini
 - c. Ara cümle olduğunu
 - d. Soru cümlesi olduğunu
 - e. Yalan olduğunu
10. “Geldi mi?” cümlesinin sonunda önce yükselip sonra düşen ezgi neyi göstermektedir?
 - a. Cümlenin bittiğini
 - b. Cümlenin bitmediğini
 - c. Ara cümle olduğunu
 - d. Soru cümlesi olduğunu
 - e. Yalan olduğunu

Yaşamın İçinden

“Kaç Kelimeyle Konuşuruz?”

Popüler dil tartışmalarının sevilen konularından birisi kaç kelimeyle konuşulduğudur. Gerek dil meraklılarının gerekse akademik unvan sahiplerinin yazılarında ve konuşmalarında insanların günümüzde birkaç yüz kelimeyle idare ettiği sıkça dile getirilir. Günlük konuşmalarda kullanılan kelime sayısı hakkındaki veriler ise değişir. Sayı verilecekse 150-200, 200-300, 400-500 gibi yuvarlak rakamlar tercih edilir. Bu sınırlı söz dağarcığı bazen genel olarak “insanımıza” ama çoğu zaman da gençlere atfedilir. Daha önceki yıllarda insanların kaç kelimeyle konuştuğunu gösteren belgeler varmış gibi ısrarla “günümüz” insanının, özellikle de “gençlerin” böyle sınırlı bir söz dağarcığı ile konuştuğu vurgulanır. Güya gençler “yıkılıyo”, “koptum ya”, “oha falan oldum yani” gibi kelimelerle dilimizi “bozmak”, “yozlaştırmak”, “kirliletmek”le kalmıyor, aynı zaman da sınırlı sayıda kelime kullanarak da dilimizi fakirleştiriyorlar. İddiaları ciddiye alacak olursak bu tür konuşurlar adeta Türkçe değil, tarzınca konuşmaktadırlar. Kim ileri sürüyor bu iddiaları? En başta orta yaş üzeri dil meraklıları, Türkçeyi “koruma” ve “kollama” görevinin kendilerinde olduğunu düşünen bazı akademisyenler...

Gerçekten durum nedir? Hemen belirtelim ki oldukça yaygın olan bu tür görüşlerin gerçek durumla hiçbir ilgisi yoktur. Prensipten her insanın bildiği kelimelerin sayısında elbette bir sınır vardır, ama bu tür temelsiz savlar, gençlerin ve insanlarımızın meramlarını ifade edemeyecek derecede sınırlı, yetersiz bir söz varlığına sahip olduğunu değil, ama ileri sürenlerin ana dili edinimiyle ilgili çalışmalardan haberi olmadığını gösterir.

Çocukların ana dillerini anlamayı ve konuşmayı nasıl öğrendikleri konusu, dil incelemelerinde önemli bir yer tutar, hatta artık ayrı bir bilim dalı olmuştur bile denilebilir. Sağlıklı, biyolojik bir engeli olmayan her çocuğun bir gün yürümesi ve konuşması kadar doğal bir şey yoktur. Ama buna rağmen çocuklarının konuşmayı yavaş yavaş sökmeleri aileler için her zaman olağan üstü bir şeydir. İnsanın konuşması özü itibarıyla de olağan üstü bir iştir. Ana dilin edinilmesi (öğrenmeden ayırmak için ana dili için edinme kullanılmaktadır), insan yavrusunun anlamsız sesler çıkarırken düzgün cümleler kuran bir yaratığa dönüşmesinin muhteşem süreci dilcilerin de çok ilgisini çekmektedir. Çocuğun ana dilini başka dillerden ne zaman ayırmaya başladığıyla ilgili çalışmalarda anne karnında başlayan bir süreçten söz edilir. Sağlıklı bir çocuğun gelişiminde ise anlamsız sesleri çıkarmaktan telgrafvari “mama, süt, anne, getir” gibi kısa cümlelere uzanan bir süreç, sonra üç-dört yaş arasında da dil patlaması denen bir dönem olduğu biliniyor. Bu dönemde sağlıklı bir çocuk tel-

rafvari cümlelerden, kısa ve kısmen eksik, daha sonra da her şeyi yerinde olan karmaşık cümleler üretmeye başlamaktadır. Bu süreçte diller arasında belli alanların öğrenilmesinde farklar olabilmektedir. Mesela Türkçede çoğul sisteminin İngilizceninkinden, İngilizce çoğul sisteminin ise Arapçanınkinden daha kolay edinildiği bilinmektedir. Bir Türk çocuğu çok erken yaşlarda çoğul sistemini öğrenirken, bir İngiliz daha geç bir dönemde, bir Arap çocuğu ise ancak ergenlik çağında çokluk sistemini edinmektedir. Ama bütün dillerde, sağlıklı bir ilkokul öncesi çocuğunun prensip olarak üretebileceği farklı cümle sayısını ölçecek her hangi bir araç yoktur. Sağlıklı bir çocuğun bu yaşta sahip olduğu dil becerisi tahmin edilenden çok ama çok daha karmaşıktır. Çocuklar bu yaşlarda ana dillerinde neyin doğru neyin yanlış olduğunu bilirler. Büyükleriyle *gri* sözcüğünün pekiştirmesinin *gıpgri* mi doğru *gısgri* mi olduğu konusunda çok ciddi iddialara girebilirler. Birkaç yıl önce kızlarımı köye götürmüştüm. Köyde dedelerinin kuzularından beyaz tüylü birisini sahiplendiler. Adını Serdar koymakla birlikte, bir taraftan da pamuk diye çağırılmaya, kuzunun peşinden koşmaya başladılar. Bir gün ağıla kuzuyu sevmeye gittiklerinde şahit olduğum bir manzara çok dikkat çekiciydi. Çocuklar “pamuk, pamuk” diye kuzuyu yanlarına getirmeye çalışırken dedeleri de onlara yardımcı olmak için kendi söyleyişleriyle “pambık, pambık” diye çağırılmaya başladı. O zaman beş yaşında olan büyük kızım dedesini taklit ederek “pambık” dedikten sonra kısa bir durakladı ve “pambık değil, pamuk” dedi ve kendi doğrusuyla çağırılmaya devam etti: “pamuk, pamuk”. Çocuk burada hem dedesinin söyleyişindeki farklılığı sezmiş, hem de kendi sisteminde doğru olan biçimde ısrar etmiştir. Sağlıklı çocuğu olan her aile onların ne kadar yaratıcı olduklarını buna benzer örneklerle kolayca gözlemleyebilir.

Gençler başta olmak üzere insanın kaç kelimeyle konuştuğu sorusuna tekrar dönebiliriz. İnsanın günlük hayatında kaç kelimeyle ihtiyaç duyacağı sosyal ağları, yaptığı iş, konuşkan olup olmaması gibi farklı nedenlere bağlıdır. İnsan gerçekten günlük hayatını sınırlı sayıda kelime ile idare edebilir. Öyle ki 300-400 kelimeye gerçekten ihtiyaç duymayabilir. Ama bu onun sınırlı sayıda bir söz varlığına sahip olduğu ve gerçekten kullandıkları dışında kelime bilmediğini göstermez. İki hususu bir birinden ayırmakta yarar vardır. İlkokul çağına gelmiş bir çocuğun sınırlı sayıda malzeme ile üretebileceği alternatif cümle sayısını ölçebilecek bir araç yoktur. İnsanın prensip olarak anladığı ile ürettiği arasında her zaman farklar vardır. Zaten kuramsal dilbilim gerçek konuşulanla değil, insanın prensip olarak kurabileceği ve anlayabileceği cümlelerin tanımlanmasını amaçlar.

Günlük dilde aktif olarak kullanılan kelimelerin sınırlılığıyla ilgili söylenenlerde yanıtıcı başka öğeler de vardır. Kelimelerin birden çok anlamları vardır. Gerçek rakamı bulmak için kullanıcı bir kelimeye kaç farklı anlam yüklemektedir sorusu da gerçek bir değerlendirme yapmak için çok önemlidir. Ama bu tür çalışmalar yoktur. Bir insanın söz dağarcığı yaşadığı çevre, eğitim, sosyal ve psikolojik ihtiyaçları, yaşı, hayat deneyimi vb. bir yığın nedene bağlı olarak değişebilir. Ama dil sadece kelimelerden ibaret değildir. Kelimelerin sınırı vardır, ama kelimelerle hangi anlamlara gelen ne tür cümleler kurabileceğimizin sınırı yoktur. Tıpkı insanların sınırlı sayıda kelime kullanarak konuştuğu görüşlerinin savunulabilecek bir temeli olmaması gibi.

Kaynak: Prof. Dr. Nurettin Demir

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise “Giriş” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise “Vurgu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. b Yanıtınız yanlış ise “Vurgu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. e Yanıtınız yanlış ise “Vurgu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e Yanıtınız yanlış ise “Vurgu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise “Ünlüler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. c Yanıtınız yanlış ise “Vurgu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise “Vurgu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanıtınız yanlış ise “Ezgi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d Yanıtınız yanlış ise “Ezgi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Eğer ileriye dönük bir durum söz konusu ise vurgu asıl anlamıyla kullanılan birinci eylemin son hecesi üzerindedir:

ver**DİM** gitti “Kesin vereceğim.”

(Gelirse) kov**DUM** gitti “Gelirse kesin kovacağım.”

Yararlanılan Kaynaklar

- Demircan, Ömer** (2009). *Türkçenin Ses Dizimi*, İstanbul: Der Yayınları.
- Ergenç, İclâl** (1989). *Türkiye Türkçesinin Görevsel Sesbilimi*, Sesbirimlere Genel Bir Bakış. Ankara: Engin Yayınevi.
- Ergenç, İclâl** (2002). *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.
- Konrot, Ahmet** (1991). “Ses bilgisi Çalışmalarında Nesnellik”, *Dilbilim ve Türkçe*, Ankara: Kurtuluş Basımevi, 23-35.
- Krámský, Jiří** (1990). “Phonetics and phonology”, yay. G. Hazai, *Handbuch der Türkischen Sprachwissenschaft, Teil I*, Budapest. S. 302-334
- Özsoy, A. Sumru** (2004). *Türkçe'nin Yapısı-I Sesbilim*, 2. Baskı. İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Swift, Lloyd B.** (1963). *A Reference Grammar of Modern Turkish*, Bloomington: Indiana University and The Hague: Mouton and Co.
- TDK** (2008). *Yazım Kılavuzu*, Ankara: TDK.
- Tekin, Talat** (1991). “Türkçede Kelime Vurgusu Kuralları”, *Dilbilim Araştırmaları* 1991: 14.

4

Amaçlarımız

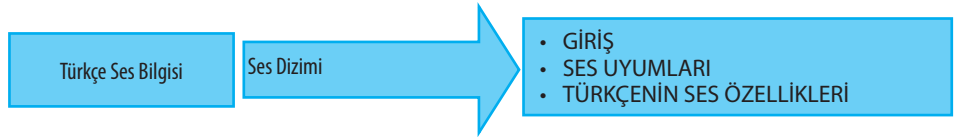
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁️ Ses uyumlarını açıklayabilecek,
- 👁️ Türkçenin ses özelliklerini analiz edebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Ses Uyumları
- Ünlü
- Ünsüz

İçindekiler

Ses Dizimi

GİRİŞ

Ses uyumlarını açıklamak.

Bu ünitemizde Türkçenin sesdizimi üzerinde durulacaktır. Türkçenin en önemli özelliklerinden biri ses uyumlarıdır. İlerleyen konularda göreceğimiz gibi Türkçedeki ses olaylarının önemli nedenlerinden biri ses uyumlarıdır. Bunun yanında Türkçede, sözcüklerin oluşması ve eklenme sırasında ünlüler ve ünsüzlerle ilgili belirli kurallar ortaya çıkar.

SES UYUMLARI

Türkçenin ses bilgisi açısından en önemli özelliklerinin başında *ses uyumları* gelir. Ses uyumları terimiyle ise farklı ses olayları kastedilir. Hem ünlüleri hem de ünsüzleri ilgilendiren ve Türkçenin en bilinen ses özelliklerinden biri olan önlük-artlık uyumu seslerin niteliğiyle ilgilidir. Dudak uyumu ise, ünsüzlerin belli bir rolü varsa da, sadece ünlülerle; buna karşılık ünsüz uyumları sadece ünsüzlerle ilgilidir. Özellikle ünlü uyumları Türkçenin tipik özellikleri arasındadır. Temel dil bilimi kitaplarında Türkçe çoğu zaman, sondan eklemeli olması yanında, bu özelliği ile de yer alır.

Ayrıntılara girmeden önce ses uyumlarının sadece sözcük ve ona eklenen biçimlerle ilgili olmadığını, aynı zamanda enklitikler denen öğeleri de ilgilendirdiğini belirtmekte yarar vardır. *Enklitikler*, ek olmadıkları hâlde, özellikle ünlü uyumları açısından ek gibi davranan, ama vurgulanmayan dil öğeleridir. Soru eki olarak da bilinen *mX*, bağlaç olan *dA* edatı gibi öğeler enklitikler olarak geçer.

Ünlü Uyumları

Aşağıda ünlü uyumları çeşitli bakımlardan incelenecektir.

Önlük-Artlık Uyumu

Önceki ünitemlerde seslerin özelliklerinden söz edilirken, bazı seslerin art damak, bazı seslerin de ön damak sesi olduğu gösterilmişti. Ünlülerin tamamı art damak ve ön damak ünlüleri olarak iki büyük gruba ayrılır. Buna göre /a/, /ı/, /o/, /u/ ünlüleri art damak; /e/, /i/, /ö/, /ü/ ünlüleri ise ön damak sesleridir. Ünsüzlerden sadece /g/, /k/, /l/ seslerinin art ve ön damak biçimleri vardır; ama bunlar bağımsız sesbirimler olmalarına rağmen alfabede farklı işaretlerle gösterilmezler.

Kaynaklarda kalınlık-incelik uyumu olarak geçen önlük-artlık uyumu en kısa tanımla bir sözcükte sadece art veya ön sıradan seslerin bulunmasıdır. Buna bağlı olarak ek-

lenmede sözcüğün son hecesindeki ünlünün veya alıntı sözcüklerde söz sonundaki ünsüzün, sözcüğe eklenecek ekin art damak seslerini mi yoksa ön damak seslerini mi barındıracağını belirlemesidir.

Türkçe kökenli bir sözcükte genel olarak ya art sıradan ya da ön sıradan sesler bulunabilir:

Tablo 4.1
Önlük-Artlık Uyumu

Art	Ön
<i>açık</i>	<i>eşik</i>
<i>kapı</i>	<i>gölge</i>
<i>kalın</i>	<i>gelin</i>

Sözcükte her seferinde önce gelen sesin niteliği, sonra gelenin niteliğini belirler. Sözcüğe ek gelmesi durumunda, ekin ön ünlülü mü yoksa art ünlülü mü olacağı sözcüğün son hecesinin niteliğine bağlıdır. Son hecede art damak sesleri varsa, ek art damak ünlülerini, ön damak sesleri varsa ek ön damak ünlülerini barındırabilir:

Tablo 4.2
Eklerde Ön Ünlü ve Art Ünlü

Art	Ön
<i>kapı-lar-dan</i>	<i>ev-ler-imiz-den</i>
<i>yol-da</i>	<i>göl-ge-lik</i>
<i>baş-ka</i>	<i>öz-ge</i>

Dikkat edilirse Türkçe kökenli bu sözcüklerde uyum sadece ünlüler arasında değildir. Eğer ön ve art biçimleri varsa, ünsüzler de önlük-artlık bakımından uyuma girmektedir. Bu açıdan, bu uyuma yaygın olarak ünlü uyumu dense de burada söz konusu olan aynı zamanda hece uyumudur. Buna göre *aklanmak*, *oku* sözcüklerindeki ünlüler gibi ünsüzler de art damak sesleri iken *eklenmek*, *göklerin* sözcüklerinde bunun tersi söz konusudur. Sözcüklerdeki heceler kendi içlerinde seslerin art veya ön sıradan olmaları açısından uyumludur. Ancak hecenin çekirdeğini ünlü oluşturur. Türkçede ünlü olmadan hece olmaz. Bu nedenle önlük-artlık uyumu kaynaklarda çoğu zaman sadece ünlüleri ilgilendiren bir özellik olarak yer alır.

Aşağıdaki örneklerde sözcüğün genelinde önlük-artlık uyumu yoktur. Ancak Türkçe kökenli sözcükler oldukları için hece uyumu vardır, yani her hecedeki ünlü ve ünsüzler önlük-artlık bakımından ya ön damak ya da art damak seslerinden oluşmaktadırlar:

şiş-man-lık
kar-deş-lik
yeşil-im-tırak
baş-ta-ki-ler

Alıntı sözcüklerde ünlü uyumu kuralı aranmaz. Daha doğrusu bir sözcüğün önlük-artlık uyumuna girmemesi, onun alıntı olduğunun işaretlerindedir:

imkân
memnun
istasyon vb.

Ancak alıntı sözcükler de Türkçenin yapısal kurallarına bağlıdırlar. Bir alıntı ne kadar eski ise ünlü uyumları açısından da Türkçenin bu baskın yapısal özelliğine uyum sağlama ihtimali o kadar yüksektir. Orijinal dilde ünlü uyumuna girmeyen ama Türkçede uyuma girmiş sözcükler vardır: *hamîr*>*hamur*.

Hecedeki önlük-artlık uyumunu en azından standart dilde bozan bir art damak ünsüzü olursa, bugünkü yazımda bu durumda hiçbir işaret kullanılmaz. Örnek olarak Arap-

çadan alınan *zevk*, *şevk*, *hakikat* gibi sözcüklerdeki /k/’ler aslında art damak ünsüzüyen, Türkçe söyleyişte ünlü belirleyici olduğu için bunlar çevrelerindeki ünlüler gibi ince sıralı söylenir. Gerçi bu gibi sözcükleri Arapça asıllarına göre söyleme çabaları vardır, hatta standart söyleyişin art sıralı olması gerektiğinden bile söz edilir ve dil tartışmalarında bunların ön sıralı söylenmesinin yanlış olduğu dile getirilir. Bu anlayışa göre aşağıdaki sözcüklerde /k/ art damak sesi olarak söylenmelidir:

/zevk/

/şevk/

/haķıķat/

Ama bu çabalarda, her dilde olduğu gibi Türkçenin de başka dillerden aldığı sözcükleri kendi bünyesinde kullanılabilir hâle getirmek için birtakım uyum süreçlerinden geçirdiği gerçeği göz ardı edilmektedir. Bu nedenle, ilgili sözcüklerin hangi dilden ve aslında nasıl olduğunu pek çok konuşurun bilmemesi bir tarafa, bu sözcükleri aslına göre söyleme çabası söyleyişte bir tür arkaizm olarak görülebilir. Nitekim bu sözcüklerde söyleyişin ön sıradan olduğunu, bu köklerden türemiş sözcükler de açıkça gösterir:

zevklen-mek

zevk-siz

Söyleyişte uyumu bozan ve /g/, /k/, /l/ harfleriyle gösterilen ön damak seslerinde ise özellikle Arapça ve Farsçadan alınan sözcüklerde, hecedeki uyumsuz ünsüzden hemen önce veya sonra gelen ünlünün üzerine düzeltme işareti “^” konulmaktadır (bk. yukarıda *Harf*). Daha önceki *Yazım Kılavuzu*’nda Batı dillerinden alınan sözcüklerde de bazı durumlarda düzeltme işareti kullanılmaktaydı. Günümüzde geçerli olan *Yazım Kılavuzu*’na göre Batı dillerinden alınan sözcüklerde düzeltme işareti kullanılmaz.

hâk “toprak”

kâr “kazanç”

sol “nota”

rol

gol

Düzeltilme işaretinin kullanımı düzenli değildir ve daha çok eşyazılışlı sözcükler söz konusu olduğu zaman böyle bir yola başvurulmaktadır (bk. *Harf*).

Uyum Dışı Durumlar

Çeşitli nedenlerle önlük-artlık uyumunun dışında kalan Türkçe kökenli sözcükler de vardır. Uyumdan çıkmanın en önemli nedeni kimi eklerin tek biçimli oluşudur: *yaparken*, *geliyor*, *baştaki* vb. Bu ekler çekim eki olabileceği gibi sözcüğün anlamını değiştiren yapım ekleri de olabilirler. Uyuma girmeyen tek biçimli ekler ön ya da art ünlülü olabilir:

Art ünlülü	Ön ünlülü
-yor	ken
-man	-ki
-ımtırak	-leyin
-daş	-

Tablo 4.3
Uyum Dışı Durumlar

Uyum dışında kalmanın önemli nedenlerinden biri de bir kısım sözcüğün tarihsel süreç içinde uyumdan çıkmış olmasıdır:

Tablo 4.4
Tarihsel Süreç İçinde
Uyumdan Çıkmış
Sözcükler

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>ana</i>	<i>anne</i>
<i>man-</i>	<i>inan-</i>
<i>karındaş</i>	<i>kardeş</i>
<i>sışman</i>	<i>şişman</i>

Örneklerdeki uyum dışılığın farklı nedenleri vardır. *Anne* sözcüğü *ana*'nın çocuk dilinde aldığı biçimdir. *Sışman* ve *kardeş* sözcüklerinde /ş/ ünsüzünün inceltici etkisi ile ilk hecedeki ünlü öndamaksillaşmış, buna karşılık ikinci hece değişmemiştir. *Inan-* sözcüğünde ise /ı/ ünlüsü diğer ünlülerden kısa olduğu için söz başında /i/'ye değişmiş, ikinci hecede bir değişiklik olmamıştır.

Önlük-artlık uyumuyla ilgili, son bir noktayı daha vurgulamakta yarar vardır: Bir sözcükte önlük-artlık uyumu olmasa bile, eklenmede sözcüğün son hecesi, daha doğrusu son sesi belirleyicidir:

kitap-çı
kardeş-lik
frekans-ı
maliyet-i vb.

Görüldüğü gibi bu örneklerde önlük-artlık uyumu yoktur, ancak eklenmede ek yine de sözcüğün son hecesiyle uyumludur.

Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Türkiye Türkçesinin önemli ses olaylarından biri de düzlük-yuvarlaklık uyumudur. Kaynaklarda dudak uyumu olarak da geçen *düzlük-yuvarlaklık uyumu*, sözcüğün ilk hecesinde düz bir ünlü varsa sonraki hecelerde sadece düz; yuvarlak ünlü varsa sonraki hecelerde dar-yuvarlak veya düz-geniş ünlülerin bulunması kuralıdır:

Tablo 4.5
Düzlük-Yuvarlaklık
Uyumu

Önceki hecede	Sonraki hecede
a, ı	a, ı
e, i	e, i
o, u	a, u
ö, ü	e, ü

Bu kuralın nasıl çalıştığını görmek için hem dar-düz hem de dar-yuvarlak biçimleri olan birinci çoğul iyelik ekini ve bu eke eklenmiş olan yönelme hâli ekini inceleyebiliriz:

kapı-mız-a
ev-imiz-e
kol-umuz-a
göz-ümüz-e

Görüldüğü gibi dar ünlülü ekler önlük-artlık uyumuna da bağlı olarak dört farklı biçimde ortaya çıkmaktadır. Düz ünlüyle biten hecelerden sonra düz ünlülü biçim, yuvarlak ünlüyle biten hecelerden sonra ise düz-geniş veya dar-yuvarlak olanlar kullanılmaktadır.

Düzlük-yuvarlaklık aslında sınırlı bir uyumdur. Çünkü bu uyum her zaman ortaya çıkmaz. Ayrıca /o/ ve /ö/ ünlüleri Türkçe sözcüklerde ilk hece dışında bulunmaz. Yine geniş ünlülere sahip ekler sadece önlük-artlık özelliklerine göre değişebilmekte, düzlük-yuvarlaklığa göre değişmemektedir: *kol-lar*, *göz-ler*. Uyum tam gelişmiş olsaydı, Türkçenin Kırgızca, Türkmence gibi bazı kollarında görülen ve *dudak çekimi* denilen **kol-lor*, **göz-lör* gibi biçimler karşımıza çıkacaktı. Nitekim uyumun daha gelişmiş olduğu Kırgızca *kol-lar* sözcüğü *kol-dor*, *orta* sözcüğü *orto* biçimindedir.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu bazı sözcüklerde gerçekleşmemiştir. Uyumsuzluğun nedeni dudak ünsüzleri /b/, /m/, /p/, /v/'nin /u/ ve /ü/ ünlülerinin düzleşmesini engelleyici bir rol oynamalarıdır:

kavun
kabuk
kavurmak
çamur
yavru
tapu vb.

Bir sözcükte her iki uyumun da bulunduğu var sayılırsa, Türkçe bir hecede ve onun hemen ardından gelen hecede hangi ünlülerin bulunabileceği şöyle bir şemayla gösterilebilir:

Önceki hecede	Sonraki hecede	
a, ı	a, ı	<i>ada, alın, irak, ısı</i>
e, i	e, i	<i>eve, evi, sinek, iri</i>
o, u	a, u	<i>oda, odun, uçak, uçuk</i>
ö, ü	e, ü	<i>ödev, ölüm, üste, ütü</i>

Tablo 4.6
 Ünlülerin Hecelerde
 Dizilişi

Kimi ağızlarda her iki uyum da gelişmemiştir: Örneğin, Trabzon ağızlarında şu örnekler bulunabilir:

gelsan “gelsen”
koli “(onun) kolu”
benum

Buna karşılık kimi ağızlarda standart Türkçedekinden daha ileri bir uyumu gösteren örnekler de vardır:

başdaki “başdaki”
yaparkan “yaparken”
sabâla “sabahleyin”

Ünsüz Uyumları

Ötümlülük-Ötümsüzlük Uyumu

Bu uyum ünsüzlerin boğumlanma noktalarıyla ilgilidir. Ötümlü ve ötümsüz varyantları olan bir ekin, ünlülerden ve ötümlü ünsüzlerden sonra ötümlü ünsüzle başlayan, ötümsüz ünsüzlerden sonraysa ötümsüz ünsüzle başlayan biçimlerinin gelmesine *ötümlülük-ötümsüzlük uyumu* denir. Tanımdan da anlaşılacağı gibi bu uyum ünsüzlerle ilgilidir ve kaynaklarda *ünsüz uyumu* olarak da geçer.

Ötümlü	Ötümsüz
<i>yol-da</i>	<i>ağaç-ta</i>
<i>söz-cü</i>	<i>iş-çi</i>
<i>öz-ge</i>	<i>baş-ka</i>

Tablo 4.7
 Ötümlülük-Ötümsüzlük
 Uyumu

Dilimizde, bunların dışında çok sayıda ses olayı vardır. Bunlara ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

HECE VE SES İLİŞKİSİ

Bir solukta çıkarılan ses veya seslerin bütününe *hece* denir. Daha önce de geçtiği gibi Türkçede hece çekirdeğini ünlü oluşturur. Heceyi ünlü kurar ve sadece ünlüler tek başlarına hece olabilir. Her ünlü, varsa kendinden önce gelen ünsüzü ve kendinden sonra gelen tek veya iki ünsüzü kurduğu hecenin içine alır.

Türkçe kökenli sözcüklerde heceler ünlü ve ünsüz sayısı ile bunların dizilişleri açısından altı türlü olabilir:

Tablo 4.8
Hece Yapısı

Örnek hece	Hece yapısı
<i>o</i>	ünlü
<i>bu</i>	ünsüz-ünlü
<i>il</i>	ünlü-ünsüz
<i>bak</i>	ünsüz-ünlü-ünsüz
<i>art</i>	ünlü-ünsüz-ünsüz
<i>dört</i>	ünsüz-ünlü-ünsüz-ünsüz

Türkçedeki en yaygın hece türleri *ünlü-ünsüz* ve *ünsüz-ünlü-ünsüz*'dür. *bu*, *şu*, *ne*, *su*, *de-*, *ye-* gibi *ünsüz-ünlü* yapısındaki hece sayısı ise çok azdır. Bu tip hecelerin çekimleri özel durumlar gösterir:

şu-yu bu-yu ~ şu-su bu-su
ne-n var ~ ne-y-in var
su-y-um yok (su-m yok değil!)
de-n-di ~ de-n-il-di
ye-n-di ~ ye-n-il-di gibi.

Türkçede tek ünlüden oluşan tek kök *o*'dur ve çekimde, ünsüzle başlayan eklerden önce araya bir ünsüz girer: *o-n-da*, *o-n-un* vb. Türkçede kökler genellikle tek hecelidir ve birden fazla heceli sözcüklerin büyük çoğunluğu türemiştir. Türkçede heceyi ünlü kurduğu için sözcüğün sadece ilk hecesi ünlüyle başlayabilir. Sadece birleşik sözcüklerde ünlüyle biten bir heceden sonra ünlüyle başlayan bir hece bulunabilir:

orduevi
öğleüstü vb. (yazım için bk. TDK 2008: 21-25).

Türkçe kökenli sözcüklerde görülen hecelerin bu sınırlı sayısı, yabancı dillerden kopyalanan sözcüklerle artabilmektedir. Örneğin *star* sözcüğü *ünsüz-ünsüz-ünlü-ünsüz* şeklinde bir hece yapısına sahipken *strateji* sözcüğünün ilk hecesi *ünsüz-ünsüz-ünsüz-ünlü* şeklinde olabilmektedir. Gerçi bu sözcükler daha önce de işaret edildiği gibi sözlü dilde *sı-tar* ve *sıt-ra-te-ji* olarak söylenmek suretiyle, Türkçenin hece yapısına uyarlanmaktadır; ancak yazı dilinde bu uyarlama gösterilmediği için hece yapısı verilen biçimde olmaktadır. Ayrıca eğitimi kesimde Batı dillerinden alınan bu tür sözcükleri aslına göre söyleme eğilimi de vardır.

Ünlüyle biten hecelere *açık hece*, ünsüzle biten hecelere ise *kapalı hece* denir.

Heceleme

Standart dilde heceleme yapılırken Türkçe sözcüklerde hecelerin söylenişi esas alınır. Türkçe kökenli çok heceli sözcüklerde sadece ilk hece ünlüyle başlayabilir:

o-da
e-vi
u-çuk

Bu heceleme kuralı ünsüzle biten sözcüklere ünlüyle başlayan ek getirildiğinde veya birinci sözcüğün ünsüzle bitip ikinci sözcüğün ünlüyle başladığı birleşik sözcükler için de geçerlidir:

e-le-le

baş-la-nıl-dı

Sözcüklerde hecelemenin nasıl olacağı standart dille ilgili düzenlemeler çerçevesinde belirlenir. Heceleme kuralları belirlenirken dilin yapısı göz önünde bulundurulur. Bu nedenle, Türkçe sözcüklerde bulunabilen hece yapısına sahip olanlarda bir sorun yoktur. Ancak *sfenks*, *grup* gibi tek heceli olup Türkçenin yapısına uymayan sözcüklerde, eğitimin ilk aşamalarında sorun çıkabilmektedir. Bunların iki hece olarak yazılması az rastlanan bir durum değildir.

Birleşik sözcüklerin hecelenmesinde de heceler esas alınır. Sözcüğün farklı eklerden oluşması bu durumda önemli değildir:

ba-şög-ret-men

il-ko-kul

ha-nı-me-li

Bu tür birleşik sözcüklerde zaman zaman hece kuralına göre değil, anlama göre de heceleme yapıldığı görülmektedir: *baş-ög-ret-men*, *ha-nım-e-li* gibi. Dilcilik açısından burada herhangi bir sorun olmamakla birlikte, Türkçenin yazım kuralları açısından anlama göre heceleme yanlıştır.

Aslında yazıma yansımamakla birlikte, konuşma dilinde, ünsüzle bitip ünlüyle başlayan sözcükler yan yana geldiğinde, iki sözcük arasındaki *kavşak* dediğimiz kısa soluklanma kaybolur:

sa-bah-ta-nak-şa-ma

bi-zi-moğ-lan

Kavşağın kaybolması çoğu zaman önemsizdir; ancak bazen farklı anlamların ortaya çıkmasına neden olabilir (bk. Ergenç 1989: 37).

Konuşurken, sözcükler arasındaki *kavşak* dediğimiz kısa soluklanma kaybolur. Bu durum çoğu zaman önemsizdir; ancak bazen farklı anlamların ortaya çıkmasına neden olabilir. Bu durumu gösteren örnekler düşünün.

SIRA SİZDE

Türkçenin heceleme kuralları eklenmeyi de etkiler. Ünlüyle biten bir sözcükten sonra ünlüyle başlayan bir ek gelince araya bir yardımcı ses girer ve “İlk hece dışındaki heceler ünlüyle başlayamaz.” kuralına uyulmuş olur:

sev-gi-yi

ka-pı-ya

Yabancı dillerden kopyalanmış olup başta çift ünsüz bulunduran *grup*, *program*, *sfenks*, *star* gibi sözcükler, konuşma dilinde Türkçenin yapısına uygun olarak *gurup*, *purogram*, *sifenks*, *sıtar* biçiminde söylenmelerine rağmen, yazı dilinde bir yazım kuralı olarak, batı kökenli kopyalarda, söz başındaki ünsüz çifti arasında ünlü türetilmediği için, *gu-rup*, *pu-rog-ram*, *si-fenks*, *sı-tar* biçiminde hecelenemezler. Buna karşılık *istasyon*<*station*, *iskele*<*scala* gibi söz başında türemiş ünlünün yazıda gösterildiği eski alıntılar *is-tas-yon*, *is-ke-le* biçiminde hecelenmektedir. Batı kökenli kopyalarda, söz sonundaki ünsüz çiftleri de korunur:

risk

lüks

form

Türkçede bulunmayan bir ünsüz çiftiyle biten Arapça ve Farsça kökenli tek heceli sözcük kopyalarında ünsüz çiftinin arasına bir ünlü girmesi ve böylece ikinci bir hece oluşması hem yazı hem de konuşma dilinde kuraldır. Söz konusu sözcüklere ünlü ile başlayan bir ek gelmesi durumunda türeme ses düşer.

Tablo 4.8
Arapça ve Farsça Kökenli
Sözcüklerde Ünlüler
(bk. Ünlülerin Sıfırla
Nöbetleşmesi)

Orijinal biçim	Türkçe eksiz biçim	Türkçe ekli biçim
'ilm	ilim	ilm-im
fıkr	fikir	fikr-in
keşf	keşif	keşf-i
şehr	şehir	şehir-i

TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ

Türkçenin ses özelliklerini analiz etmek

Türkçenin ilişkide bulunduğu dillerin çoğunda /ö/ ve /ü/ ünlüleri, bazılarında da /ı/ ünlüsü bulunmaz. Bunlar Türkçe için tipik seslerdir.

Tipik Olmayan Sesler

Geniz ünlüleri, gırtlak ünsüzleri, ayın ve hemze Türkçe için tipik olmayan seslerdir. Yine sızcı sesler de (/f/, /v/, /j/) Türkçe için tipik değildir.

İkiz Ünlülerden Kaçınma

İkiz ünlülerden kaçınma da Türkçe için tipiktir. Türkçede bir hecede sadece bir ünlü bulunabilir. İki ünlü iki ayrı hecede de yan yana gelmez, ancak birleşik sözcüklerde bu mümkün olabilir: *havaalamı* vb. Bu nedenle ünlü ile biten bir sözcük ünlü ile başlayan bir ek alınca araya yardımcı ses girer: *oda-y-a* vb. (bk. *Heceleme*).

Uzun Ünlülerin Olmayışı

Birincil uzun ünlüler Türkçe için tipik değildir. Uzun ünlüler ancak alıntı sözcüklerde bulunur. Türkçe kökenli sözcüklerde uzunluk, /ğ/ sesinin bulunduğu durumlar başta olmak üzere ikincil olarak gerçekleşir (bk. *Uzunluk*).

Söz Başında Akıcı Ünsüzlerin Bulunmayışı

Söz başında akıcı ünsüzler bulunmaz, sızcı ünsüzler de az sayıda bulunabilir. Bu nedenle /f/, /h/, /j/, /l/, /m/, /n/, /p/, /r/, /ş/, /v/, /z/ ünlüleriyle başlayan Türkçe sözcükler ya alıntıdır ya da ilk ünsüzleri başka seslerden gelişmiştir. /j/ sesi her pozisyonda sadece yabancı sözcüklerde bulunabilir.

SIRA SİZDE

/f/, /h/, /j/, /l/, /m/, /n/, /p/, /r/, /ş/, /v/, /z/ sesleriyle başlayan sözcükleri yazın.

Ses Uyumlarının Varlığı

Önlük-artlık uyumu çok az istisnaıyla gelişmiştir, düzlük-yuvarlaklık uyumu ise daha sınırlıdır. Ünsüz uyumu vardır. Eklenmede ünsüzler ötümlülük-ötümsüzlük açısından benzerler. Ünlü-ünsüz uyumu vardır. Eklenmede ötümsüz ünsüzle biten hece, ünlüyle başlayan bir ekten önce ötümlüleşir (bk. *Ses Uyumları*).

Ünsüzlerin Yan Yana Gelmesi

Hecede ünsüzlerin yan yana gelmesinin farklı kuralları vardır. Özellikle üniversiteye yeni başlayan öğrencilerde görülen yaygın bir yanlış ifadeye göre “Türkçede iki ünsüz yan yana gelmez”. Oysa Türkçede hece sonunda iki ünsüz yan yana gelebilir. Bu hece sözcük niteliğinde olduğu zaman söz sonunda bulunabilen ünsüz çiftleri ortaya çıkmış olur. Ayrıca iki ayrı hecede olmak kaydıyla söz içinde de iki ünsüz yan yana gelebilir:

Hece sonunda	Söz içinde
<i>alt</i>	<i>ağaçta</i>
<i>üst</i>	<i>birden</i>
<i>dört</i>	<i>yolcu</i>

Tablo 4.9
Ünsüzlerin Sıralanışı

Buradaki kural, “Türkçede iki ünsüzle hece başlamaz”, “Türkçede söz başında iki ünsüz yan yana bulunmaz” şeklinde ifade edilmelidir. Yani *klîma*, *tren* vb. gibi iki ünsüzle başlayan alıntılar Türkçenin ses yapısına aykırıdır.

Söz Sonunda Sınırlı Sayıda Ünsüz Çifti

Türkçe sözcüklerde, hece sonunda ancak belli ünsüz çiftleri bulunabilir:

- lç, -lk, -lp, -lt: *ölç-, ilk, alp, alt*
- nç, -nk, nt: *inanç, denk, ant*
- rç, -rk, -rp, -rs, -rt: *sürç-, ürk-, sarp, pars, art*
- st: *üst*

Dikkat edilirse bu ünsüz çiftlerinden ilki sızıcı veya akıcı, ikincisi ise patlamalı bir ünsüzdür. Demek ki Türkçede iki ünsüz söz sonunda birincisi akıcı veya sızıcı, ikincisi patlamalı bir ünsüz ise bulunabilmektedir. Alıntı sözcükler bu kurala uygun iseler, sondaki iki ünsüz arasına dar ünlü getirilmez. Ayrıca yine birincisi akıcı veya sızıcı ikincisi patlamalı ses olmak üzere, alıntı sözcüklerde Türkçe sözcüklerde kullanılmayan /ht/, /vk/, /vt/, /yk/, /yt/ gibi ünsüz çiftleri de görülebilir:

- baht*
- taht*
- sevk*
- zevk*
- mevt*
- peyk*
- slayt*
- ofsayt*
- ehlibeyt*
- lakayt*

Yine alıntı sözcüklerde /ls/, /ns/ /yn/ gibi ünsüz çiftlerine de rastlanır ve bunların arasına ünlü girmez:

- vals*
- dans*
- şans*
- dizayn*
- fırkateyn*
- ebeveyn*

Eklenme durumu da dikkate alınırsa Türkçede bir sözcükte üç ünsüz yan yana bulunabilir. Ancak üçüncü ünsüz sonraki heceye dâhildir.

Türk-çe
alt-tan
art-tı
alt-ta

Türkçede bulunmayan ünsüz çiftlerine sahip alıntı sözcükler, ses türemesi, ses düşmesi veya göçüşme yoluyla Türkçeleştirilirler (bk. *Hece ve Ses İlişkisi*).

Söz Sonunda Kimi Ünsüzlerin Bulunamayışı

Söz sonunda /b/, /c/, /d/, /g/ ünsüzleri bulunmaz. Çok heceli sözcüklerin sonunda /p/ sesi bulunmaz. Bu kuralın zarf fiil eki $-(y)Xp$ ve yabancı sözcükler gibi istisnaları vardır:

bit-ip
kitap

İlk Hece Dışında Bulunamayan Ünlüler

Türkçe sözcüklerde geniş yuvarlak /o/ ve /ö/ ünlüleri yalnız ilk hecede bulunabilir. $-(X)yor$ şimdiki zaman eki bağımsız *yorı-* fiilinden geliştiği için istisnadır. İlk hece dışında bu ünlüleri bulunduran sözcükler yabancı kökenlidir. Ancak ağızlarda ve konuşma dilinde ilk hece dışındaki /o/ ve /ö/ ünlülerinin yabancı sözcüklerde de sıkça değiştirildiği ve bu ünlüleri barındıran sözcüklerin Türkçenin yapısal kurallarına uygun hâle getirildiği görülür:

Tablo 4.10
 İlk Hece Dışında
 Bulunamayan Ünlülerin
 Ağızlardaki Durumu

Standart Türkçe	Ağızlar
<i>doktor</i>	<i>dokdur ~ tokdur</i>
<i>horoz</i>	<i>horaz ~ horuz</i>
<i>limon</i>	<i>ilimon</i>

YARDIMCI SESLER

Ses olaylarına geçmeden önce, eklenme sırasında ortaya çıkan yardımcı seslerden de söz etmek gerekir. Bunlara yardımcı ses denmesinin nedeni, eklenme sırasında yardımcı bir öge olarak görev yapmalarıdır. Nöbetleşmeler bölümünde yeniden üzerinde durulacak olan yardımcı sesler, eklenme sırasında Türkçenin yapısal özellikleri nedeniyle söz sonunda bulunamayan ünsüz çiftlerinden veya ikiz ünlülerin oluşumundan kaçınmak amacıyla ortaya çıkarlar.

Yardımcı seslerin bağlama ünlüleri ve bağlama ünsüzleri olmak üzere iki türü vardır. *Yardımcı ünsüz*, *yardımcı ünlü* ve *kaynaştırma sesi* terimleri de kullanılır.

Bağlama Ünlüsü

Bağlama ünlüsü, ünsüzle biten bir sözcüğe, köken olarak ünsüzden ibaret veya çift ünsüzle başlayan bir ekin gelmesi sonucu Türkçede hece sonunda bulunamayan bir ünsüz çiftinin ortaya çıkması durumunda, araya giren ünlüye denir. (*benim*) *anne-m* ve (*benim*) *el-i-m* örnekleri karşılaştırılırsa, *anne* sözcüğünün birinci kişi iyelik ekini *-m* olarak aldığı görülür. Oysa *el* sözcüğüne aynı ek getirildiği zaman araya bir *i* sesi girer. Bunun nedeni hece sonunda *-lm* ünsüz çiftinin bulunamamasıdır. Benzer bir durum *mavi-*msi** ile *mor-u-*msu** örneklerinde de görülür. Renklerden sonra benzerlik ifade eden *-msX* eki ünlüyle biten *mavi* sözcüğüne doğrudan eklenirken, /r/ ünsüzüyle biten *mor* sözcüğüne eklenince, sözcükle ek arasına bir dar ünlü getirilmektedir. **morm-su* biçiminde bir heceleme Türkçenin ses sisteminde imkânsız olduğu için sözcüğün hecelenmesi *mo-rum-su* şeklini almaktadır.

Ancak *el-i-miz*, *el-i-niz* örneklerinde ise durum farklı görünmektedir. Örnek olarak **el-miz* biçimi eklenme açısından prensipte *al-mış* örneğinden farksızdır. Her ikisinde de

/l/ ünsüzü ile biten bir sözcüğe /m/ ünsüzüyle başlayan bir ek getirilmiştir ve her ikisinde de iki bağımsız hece vardır. Ancak birisinde araya yardımcı ünsüz girmezken diğerinde girmektedir. **el-miz*, **el-niz* gibi bir eklenmede de Türkçenin ses sistemine aykırı bir durum görünmemekle birlikte araya bir yardımcı ünlü girmesinin nedeni, gerçekte bu eklerin yapısında eski bir çoğul eki olan *-z* bulunması olmalıdır. *-m* ve *-n* ekleri kurala uygun olarak, ünsüzle biten ad köküne yardımcı sesle bağlanırken, çoğul ekiyle genişlemeleri sırasında bu durum değişmemiş görünmektedir. *-mız*, *-nız* eklerinin yapısında bulunan ünlüler de aynı şekilde bağlama ünlüleridir: **elm>el-i-m*, **elimz>el-i-m-i-z* (krş. Korkmaz 2003: 28, bk. Tekin 2005b).

Tarihi süreç içerisinde bağlama ünlülerinin asıl ekle kaynaşmış olduğunu veya asıl ekin düşmesi sonucu bağlama ünlülerinin onun işlevini üzerine aldığını gösteren örnekler de vardır: örneğin *başla-y-ıp* yapısındaki zarf fiil eki bugün *-(y)Xp* biçimindedir. Oysa ek Eski Türkçede veya günümüzdeki Türk dillerinin çoğunda *-(X)p* biçimindedir: *başla-p*. Ekin işlevinin bağlama ünlüsüne geçmesine, her ikisinin de Eski Türkçedeki biçimleri *-(X)G* olan belirtme hâli eki veya eylemden ad yapım eki *-X'*yi örnek verebiliriz. Batı Türkçesinde çok heceli sözcüklerin sonundaki */-G/* sesi kurala uygun olarak düştüğünden eklerin işlevi bağlama ünlülerinin üzerinde kalmıştır: *eb-i-g>ev-i*, *öl-ü-g>öl-ü* vb. (ayrıca bk. Gemalmaz 1997).

Genel olarak bağlama ünlüleri denince akla dar ünlüler, yani */ı/*, */i/*, */u/*, */ü/* sesleri gelir. Ama */a/*, */e/* sesleri için de bu terimin kullanıldığı olmaktadır. Az sayıda da olsa karar vermeyi güçleştiren örnekler vardır. *Bin-ek*, *sür-ek*, *kon-ak* örnekleri yanında *dile-k*, *iste-k* gibi örneklerin de bulunması iki ayrı ekin söz konusu olduğunu göstermektedir. Ancak *-A* ünlüsünü bağlama ünlüsü olarak düşünmek de mümkündür. Genel eğilim bunları ayrı ek olarak alma yönündedir. Benzer bir durum geniş zaman ve sıfat fiil eki olarak kullanılan *-r/-Ar/-Xr* için de geçerlidir. Geniş zaman ekleri, ayrıca düzensiz olmaları, yani belli eylemlere *-Ar*, belli eylemlere ise *-Xr* biçiminde eklenmeleri nedeniyle de sorunludurlar:

al-ır fakat *bak-ar* (*bak-ır* değil!)

gör-ür fakat *çöz-er* (*çöz-ür* değil!) gibi.

Geniş zaman eklerinde bağlama ünlüsü gibi görünen ünlünün Altay dilleri teorisine göre, eskiden eylemlerin sonunda bulunan bir kısa ünlüden kaynaklandığı hakkında bazı görüşler vardır, ancak bu kitapta bunların üzerinde ayrıntılı olarak durulmayacaktır (ayrıntılı bilgi ve kaynakça için bk. Doerfer 1976: 47-47, Tekin 2003a: 327-346).

Bağlama Ünsüzü

Bağlama ünsüzü, sözcüğün ünlüyle bitmesi, ekin ise ünlüyle başlaması durumunda, Türkçenin ikiz ünlülerden kaçınması nedeniyle araya giren ünsüzdür (Türkçe kaynaklarda konunun ele alınışı için bk. Karademir 2011). Örneğin *Türk-üm* derken, sözcüğün ünsüzle bitmiş olması nedeniyle bildirme eki olan *-(y)Xm*, sözcüğe bir yardımcı öge olmaksızın bağlanmıştır. *iyi-y-im* sözcüğünde ise */-ii-/* ikiz ünlüsünden kaçınmak için araya */-y-/* yardımcı ünsüzü girmiştir.

Türkoloji çalışmalarında sadece */-y-/* ünsüzü bağlama ünsüzü olarak adlandırılır. Bunun nedeni Türkçenin eski ve yeni bütün kollarında, durumun böyle olması, yani eklenme sırasında ikiz ünlü ortaya çıkması durumunda araya */y/* sesinin girmesidir. Bazen */y/* yanında, *ev-i-n-de*, *iki-şer*, *anne-si* örneklerinde ortaya çıkan */n/*, */ş/* ve */s/* seslerini de bağlama ünsüzü olarak görenler vardır. Temel öğretimde yardımcı ünsüzler *yaşasın* sözcüğüyle kısaltılmış olarak öğretilmektedir. Ancak bu yaklaşım Türkçenin tarihi gelişimi açısından yanlıştır.

Türk dili araştırmalarında yardımcı ses olarak kabul edilmeyen */n/* sesi günümüz Türkçesinde 3. kişi iyelik ekleriyle durum ekleri arasında, zamirlerin çekiminde, ilgi ekinin başında ve aitlik eki *-ki'*den sonra yer alır:

ev-i-n-de, masa-sı-n-dan, okul-ları-n-ı

bu-n-u, şu-n-u, o-n-u

masa-nın üstü, gece-nin yarısı

benimki-n-i, onun-ki-n-den

İlk örnekte herhangi bir bağlama veya yardımcı olma söz konusu değildir. *ev-i* sözcüğü ünlüyle bittiği için *-de* ekinin eklenmesinde, *kapı-da, gemi-de* örneklerinde olduğu gibi Türkçenin biçimsel ses bilgisi açısından hiçbir sorun yoktur. Ancak sözcük iyelik eki aldığı (*ev-i-n-de*) araya /n/ sesi girmektedir. Bu /n/ sesinin eski bir zamirin kalıntısı olduğu veya ilk olarak zamirlerde kullanıldığı düşünülmekte, bu yüzden de /zamir n/’si olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca günümüzde Türk dillerinin önemli bir bölümünde /zamir n/’si kullanılmamaktadır: Özbekçe *yolide* “yolunda” vb.

Yardımcı ses gibi görünen *ş* ise *beş-er* biçiminin *be-şer* olarak hecelenmesi ve bunun sonucunda yanlış çözümlenmesiyle ortaya çıkmış ve ünlüyle biten diğer sayı adlarının üleştirme sayı ekli biçimlerine de eklenmeye başlamıştır:

iki-şer

altı-şar

yedi-şer

anne-si sözcüğündeki *s* sesinin ise Altayca dönemine ait bir çoğul eki olduğu ve iyelik eklerinden önce bulunduğu durumlarda yanlış bölünme sonucu iyelik ekine dahil olduğu düşünülmektedir (Tekin 2005b: 548).

Özet

Ses uyumlarını açıklamak.

Türkçedeki ses olaylarının önemli nedenlerinden biri ses uyumlardır. Hem ünlüleri hem de ünsüzleri ilgilendiren ve Türkçenin en bilinen ses özelliklerinden biri olan önlük-artlık uyumu seslerin niteliğiyle, dudak uyumu ünlülerle; ünsüz uyumları ise sadece ünsüzlerle ilgilidir. Özellikle ünlü uyumları Türkçenin tipik özellikleri arasındadır.

Önlük-Artlık Uyumu: Ünlülerin tamamı art damak ve ön damak ünlüleri olarak iki büyük gruba ayrılır. Buna göre /a/, /ı/, /o/, /u/ ünlüleri art damak; /e/, /i/, /ö/, /ü/ ünlüleri ise ön damak sesleridir. Ünsüzlerde sadece /g/, /k/, /l/ seslerinin art ve ön damak biçimleri vardır, ama bunlar bağımsız sesbirimler olmalarına rağmen alfabe de farklı işaretlerle gösterilmezler.

Kaynaklarda kalınlık-incelik uyumu olarak anılan önlük-artlık uyumu, en kısa biçimde bir sözcükte art veya ön sıradan seslerin bulunmasıdır. Buna bağlı olarak eklenmede sözcüğün son hecesindeki ünlünün veya kopya sözcüklerde söz sonundaki ünsüzün, sözcüğe eklenecek ekin art damak seslerini mi yoksa ön damak seslerini mi barındıracağını belirlemesidir. Sözcükte her seferinde önce gelen sesin niteliği, sonra gelenin niteliğini belirler. Sözcüğe ek gelmesi durumunda, ekin ön ünlülü mü yoksa art ünlülü mü olacağı sözcüğün son hecesinin veya son sesinin niteliğine bağlıdır. Son hecede art damak sesleri varsa, ek art damak ünlülerini, ön damak sesleri varsa ek ön damak ünlülerini barındırabilir.

Türkçe kökenli sözcüklerde önlük-artlık uyumu sadece ünlüler arasında değildir. Eğer art ve ön biçimleri varsa, ünsüzler de önlük-artlık bakımından uyuma girmektedir. Bu açıdan, yaygın olarak ünlü uyumu dense de söz konusu olan hece uyumudur.

Alıntı sözcükte ünlü uyumu kuralı aranmaz. Önlük-artlık uyumuna girmemesi bir sözcüğün alıntı olduğunun işaretlerindedir:

Çeşitli nedenlerle önlük-artlık uyumunun dışında kalan Türkçe kökenli sözcükler de vardır. Kimi eklerin tek biçimli oluşu nedenlerden biridir: *yaparken, geliyor, baştaki* vb. Bir başkası da bir kısım sözcüğün tarihsel süreç içinde uyumdan çıkmış olmasıdır.

Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu: *Düzlük-yuvarlaklık uyumu*, sözcüğün ilk hecesinde düz bir ünlü varsa sonraki hecelerde sadece düz; yuvarlak ünlü varsa sonraki hecelerde dar-yuvarlak veya düz-geñiþ ünlülerin kullanılması kuralıdır.

Düzlük-yuvarlaklık aslında sınırlı bir uyumdur, her zaman ortaya çıkmaz. Geniş ünlülere sahip ekler sadece önlük-artlık özelliklerine göre değişebilmekte, düzlük-yuvarlaklığa göre değişmemektedir. Ayrıca düzlük-yuvarlaklık uyumu bazı sözcüklerde gerçekleşmemiştir. Uyumsuzluğun korunmasındaki neden dudak ünsüzleri /b/, /m/, /p/, /v/'nin /u/ ve /ü/ ünlülerinin düzleşmesini engelleyici bir rol oynamalarıdır.

ÜNSÜZ UYUMLARI

Ötümlülük-Ötümsüzlük Uyumu: Bu uyum ünsüzlerin boğumlanma noktalarıyla ilgilidir. Ötümlü ve ötümsüz varyantları olan bir ekin, ünlülerden ve ötümlü ünsüzlerden sonra ötümlü ünsüzle başlayan, ötümsüz ünsüzlerden sonraysa ötümsüz biçimlerinin gelmesine *ötümlülük-ötümsüzlük uyumu* denir. Kaynaklarda *ünsüz uyumu* olarak da geçer.

HECE VE SES İLİŞKİSİ

Bir solukta çıkarılan ses veya seslerin bütününe *hece* denir. Türkçede hece çekirdeğini ünlü oluşturur. Hecayı ünlü kurar ve sadece ünlüler tek başlarına hece olabilir. Her ünlü, varsa kendinden önce gelen ünsüzü ve kendinden sonra gelen tek veya iki ünsüzü kurduğu hecenin içine alır. Türkçe kökenli sözcüklerde heceler ünlü ve ünsüz sayısı ile bunların dizilişleri açısından altı türlü olabilir. Türkçedeki en yaygın hece türleri *ünlü-ünsüz* ve *ünsüz-ünlü-ünsüz*'dür. Türkçe kökenli sözcüklerde görülen hecelerin bu sınırlı sayısı, yabancı dillerden kopyalanan sözcüklerde artabilmektedir. Ünlüyle biten hecelere *açık hece*, ünsüzle biten hecelere ise *kapalı hece* denir.

Türkçe kökenli çok heceli sözcüklerde sadece ilk hece ünlüyle başlayabilir. Bu kural ünsüzle biten sözcüklere ünlüyle başlayan ek getirildiğinde veya birinci sözcüğün ünsüzle bitip ikinci sözcüğün ünlüyle başladığı birleşik sözcükler için de geçerlidir:

Tek heceli sözcük hecelenmesinde ise Türkçe sözcüklerde bulunabilen hece yapısına sahip olanlarda bir sorun yoktur. Ancak *sfenks, grup* gibi tek heceli, Türkçenin yapısına uymayan sözcüklerde eğitimin ilk aşamalarında sorun çıkabilmektedir. Birleşik sözcüklerin hecelenmesinde de heceler esas alınır. Sözcüğün farklı eklerden oluşması bu durumda önemli değildir. Türkçenin heceleme kuralları eklenmeyi de etkiler.

Yabancı dillerden kopyalanmış olup başta çift ünsüz bulunduran *grup, program, sfenks, star* gibi sözcükler, konuşma dilinde Türkçenin yapısına uygun olarak *gurup, purogr am, sifenks, sitar* biçiminde söylen-

melerine rağmen, yazı dilinde bir yazım kuralı olarak, batı kökenli kopyalarda, söz başındaki ünsüz çifti arasında ünlü türetilmediği için, *gu-rup*, *pu-rog-ram*, *si-fenks*, *si-tar* biçiminde hecelenemezler. Buna karşılık *istasyon<station*, *iskele<scala* gibi söz başında türemiş ünlünün yazıda gösterildiği eski alıntı sözcükler *is-tasyon*, *is-ke-le* biçiminde hecelenmektedir. Batı kökenli kopyalarda, söz sonundaki ünsüz çiftleri de korunur.

Türkçenin ses özelliklerini analiz etmek

TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ

Türkçenin ilişkide bulunduğu dillerin çoğunda /ö/ ve /ü/ ünlüleri, bazılarında da /ı/ ünlüsü bulunmaz. Bunlar Türkçe için tipik seslerdir.

Geniz ünlüleri, *gırtlak ünsüzleri*, *ayın* ve *hemze* Türkçe için tipik olmayan seslerdir. Yine sızıcı sesler de (/f/, /v/, /j/) Türkçe için tipik değildir.

İkiz Ünlülerden Kaçınma: İkiz ünlülerden kaçınma da Türkçe için tipiktir. Türkçede heceyi ünlü kurar ve bir hecede sadece bir ünlü bulunabilir. İki ünlü iki ayrı hecede de yan yana gelmez ancak birleşik sözcüklerde bu mümkün olabilir.

Uzun Ünlülerin Olmaması: Birincil uzun ünlüler Türkçe için tipik değildir. Uzun ünlüler ancak alıntı sözcüklerde bulunur. Türkçe kökenli sözcüklerde uzunluk ancak /ğ/ sesinin bulunduğu durumlarda ikincil olarak gerçekleşir.

Söz Başında Akıcı Ünsüzlerin Bulunmaması: Söz başında akıcı ünsüzler bulunmaz, sızıcı ünsüzler de az sayıda bulunabilir. Bu nedenle /f/, /h/, /j/, /l/, /m/, /n/, /p/, /r/, /ş/, /v/, /z/ ünlüleriyle başlayan Türkçe sözcükler ya alıntıdır ya da ilk ünsüzleri başka seslerden gelişmiştir. /j/ sesi her pozisyonda sadece yabancı sözcüklerde bulunabilir.

Ses Uyumlarının Varlığı: Önlük-artlık uyumu çok az istisnaıyla gelişmiştir, düzlük-yuvarlaklık uyumu ise daha sınırlıdır.

Ünsüz uyumu vardır. Eklenmede ünsüzler, ötümlülük-ötümsüzlük açısından benzeşirler.

Ünlü-ünsüz uyumu vardır. Eklenmede, ötümsüz ünsüzle biten hece, ünlüyle başlayan bir ekten önce ötümlüleşir.

Ünsüzlerin Yan Yana Gelmesi: Türkçede hece sonunda iki ünsüz yan yana gelebilir. Bu hece sözcük niteliğinde olduğu zaman söz sonunda bulunabilen ünsüz çiftleri ortaya çıkmış olur. Ayrıca iki ayrı hecede olmak kaydıyla söz içinde de yan yana gelebilir.

Söz Sonunda Sınırlı Sayıda Ünsüz Çifti: Türkçe sözcüklerde, hece sonunda ancak belli ünsüz çiftleri bulunabilir: -lç, -lk, -lp, -lt; -nç, -nk, nt; -rç, -rk, -rp, -rs, -rt; -st

Dikkat edilirse bu ünsüz çiftlerinden ilki sızıcı veya akıcı, ikincisi ise patlamalı bir ünsüzdür. Demek ki Türkçede iki ünsüz söz sonunda birincisi akıcı veya sızıcı, ikincisi patlamalı bir ünsüz ise bulunabilmektedir.

Söz Sonunda Kimi Ünsüzlerin Bulunmaması: Söz sonunda /b/, /c/, /d/, /g/ ünsüzleri bulunmaz. Çok heceli sözcüklerin sonunda /p/ sesi bulunmaz. Bu kuralın zarf-fiil eki -(y)Xp ve yabancı sözcükler gibi istisnaları vardır.

İlk Hece Dışında Bulunamayan Ünlüler: Türkçe sözcüklerde geniş yuvarlak /o/ ve /ö/ ünlüleri yalnız ilk hecede bulunabilir. şimdiki zaman eki -(X)yor, bağımsız yor, fiilinden geliştiği için istisnadır. İlk hece dışında bu ünlüleri bulunduran sözcükler yabancı kökenlidir. Ancak ağızlarda ve konuşma dilinde ilk hece dışındaki /o/ ve /ö/ ünlülerinin sıkça değiştirildiğini ve bu ünlülerin barındıran sözcüklerin Türkçenin yapısal kurallarına uygun hâle getirildiği görülür.

YARDIMCI SESLER

Yardımcı seslerin bağlama ünlüleri ve bağlama ünsüzleri olmak üzere iki türü vardır. *Yardımcı ünsüz* ve *yardımcı ünlü* terimleri de kullanılır. Bunlara yardımcı ses denmesinin nedeni, eklenme sırasında yardımcı bir öge olarak görev yapmalarındır.

Bağlama ünlüsü: *Bağlama ünlüsü*, ünsüzle biten bir sözcüğe, köken olarak ünsüzden ibaret veya çift ünsüzle başlayan bir ekin gelmesi sonucu Türkçede hece sonunda bulunamayan bir ünsüz çiftinin ortaya çıkması durumunda, araya giren ünlüye denir. Tarihi süreç içerisinde bağlama ünlülerinin asıl ek kaynaşmış olduğu veya asıl ekin düşmesi sonucu bağlama ünlülerinin onun işlevini üzerine aldığı gösteren örnekler de vardır: örneğin *başla-y-ıp* yapısındaki zarf fiil eki bugün -(y)Xp biçimindedir. Oysa ek Eski Türkçede veya günümüzdeki Türk dillerinin çoğunda -(X)p biçimindedir: *başla-p*. Ekin işlevinin bağlama ünlüsüne geçmesine, her ikisinin de Eski Türkçedeki biçimleri -(X)G olan belirtme hâli eki veya eylemden ad yapım eki -X'yi örnek verebiliriz. Batı Türkçesinde çok heceli sözcüklerin sonundaki -G sesi kurala uygun olarak düştüğünden eklerin işlevi bağlama ünlülerinin üzerinde kalmıştır: *eb-i-g>ev-i*, *öl-ü-g>öl-ü* vb.

Genel olarak bağlama ünlüleri denince akla dar ünlüler, yani /ı/, /i/, /u/, /ü/ sesleri gelir. Ama /a/, /e/ sesleri için de bu terimin kullanıldığı olmaktadır. Az sayıda da olsa karar vermeyi güçleştiren örnekler vardır. *Bin-ek, sür-ek, kon-ak* örnekleri yanında *dile-k, iste-k* gibi örneklerin de bulunması iki ayrı ekin söz konusu olduğunu göstermektedir. Ancak -A ünlüsünü bağlama ünlüsü olarak düşünmek de mümkündür. Genel eğilim bunları ayrı ek olarak alma yönündedir. Benzer bir durum geniş zaman ve sıfatfiil eki olarak kullanılan -r/-Ar/-Xr için de geçerlidir. Geniş zaman ekleri, ayrıca düzensiz olmaları, yani belli eylemlere -Ar, belli eylemlere ise -Xr biçiminde eklenmeleri nedeniyle de sorunludurlar: *al-ır* fakat *bak-ar* (*bak-ır* değil!), *gör-ür* fakat *çöz-er* (*çöz-ür* değil!) gibi.

Geniş zaman eklerinde bağlama ünlüsü gibi görünen ünlünün, Altay dilleri teorisine göre eylemlerin sonunda eskiden bulunan kısa bir ünlüden kaynaklandığı hakkında bazı görüşler vardır.

Bağlama Ünsüzü: Bağlama ünsüzü ise, sözcüğün ünlüyle bitmesi, ekin ise ünlüyle başlaması durumunda, Türkçenin ikiz ünlülerden kaçınması nedeniyle araya giren ünsüzdür.

Türkoloji çalışmalarında sadece /-y-/ ünsüzü bağlama ünsüzü olarak adlandırılır. Bunun nedeni Türkçenin eski ve yeni bütün kollarında, durumun böyle olması, yani eklenme sırasında ikiz ünlü ortaya çıkması durumunda araya /y/ sesinin girmesidir. Bazen /y/ yanında *ev-i-n-de, iki-şer, anne-si* örneklerindeki /n/, /ş/ ve /s/ seslerini de bağlama ünsüzleri olarak görenler vardır. Temel öğretimde yardımcı ünsüzler *yaşasın* sözcüğüyle kısaltılmış olarak öğretilmektedir. Ancak bu yaklaşım Türkçenin tarihi gelişimi açısından yanlıştır. Türk dili araştırmalarında yardımcı ses olarak kabul edilmeyen /n/ sesi günümüz Türkçesinde 3. kişi iyelik ekleriyle durum ekleri arasında, zamirlerin çekiminde, ilgi ekinin başında ve aitlik eki -ki'den sonra yer alır. Yardımcı ses gibi görünen ş ise *beş-er* biçiminin *be-şer* olarak hecelenmesi ve bunun sonucunda yanlış çözümlenmesiyle ortaya çıkmış ve ünlüyle biten diğer sayı adlarının üleştirme sayı ekli biçimlerine de eklenmeye başlamıştır. s sesinin de Altayca dönemine ait bir çoğul eki olduğu ve iyelik eklerinden önce bulunduğu durumlarda yanlış bölünme sonucu iyelik ekine dahil olduğu düşünülmektedir.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdaki ünsüzlerden hangisinin art ve ön damak biçimi vardır?
 - a. f
 - b. d
 - c. l
 - d. n
 - e. z
2. Aşağıdakilerden hangisi bir art damak sesidir?
 - a. e
 - b. i
 - c. o
 - d. ö
 - e. ü
3. Aşağıdakilerden hangisi bir ön damak sesidir?
 - a. a
 - b. ı
 - c. i
 - d. o
 - e. u
4. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi ön damak ünlülerini barındıran bir ek alabilir?
 - a. kabuk
 - b. yolcu
 - c. başlık
 - d. sorgu
 - e. kardeş
5. Aşağıdaki sözcüklerin hangisinde önlük-artlık uyumunun olmaması tarihi süreçte geçirdiği değişimler **değildir**?
 - a. anne
 - b. şişman
 - c. kardeş
 - d. imkân
 - e. inan-
6. Düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre ilk hecesinde o,u ünlüleri olan bir sözcüğün daha sonraki hecelerinde aşağıdakilerden hangisinin olması beklenir?
 - a. a,ı
 - b. e,i
 - c. a,i
 - d. a,e
 - e. a,u
7. Aşağıdaki sözcüklerin hangisinde düzlük-yuvarlaklık uyumu vardır?
 - a. kavun
 - b. kabuk
 - c. okul
 - d. yavru
 - e. tapu
8. Aşağıdakilerin hangisinde ötümlülük-ötümsüzlük uyumu kuralına uymayan bir yazım vardır?
 - a. ağaçta
 - b. işçi
 - c. başka
 - d. seçgin
 - e. içten
9. Aşağıdaki sözcüklerden hangisinin hecelerine ayrılmasında bir yanlışlık yapılmıştır?
 - a. a-da
 - b. ü-çün-cü
 - c. ye-nil-di
 - d. baş-öğ-ret-men
 - e. il-ko-kul
10. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi Türkçedir?
 - a. baht
 - b. taht
 - c. ant
 - d. slayt
 - e. ofsayt

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise “Ünlü Uyumları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. c Yanıtınız yanlış ise “Ünlü Uyumları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlış ise “Ünlü Uyumları” konusunu yeniden gözden geçiriniz
4. e Yanıtınız yanlış ise “Ünlü Uyumları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. d Yanıtınız yanlış ise “Ünlü Uyumları” konusunu yeniden gözden geçiriniz
6. e Yanıtınız yanlış ise “Ünlü Uyumları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. c Yanıtınız yanlış ise “Ünlü Uyumları” konusunu yeniden gözden geçiriniz
8. d Yanıtınız yanlış ise “Ünsüz Uyumu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. d Yanıtınız yanlış ise “Hece ve Ses İlişkisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz
10. c Yanıtınız yanlış ise “Türkçenin Ses özellikleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Konuşurken, sözcükler arasındaki *kavşak* dediğimiz kısa so-luklanma kaybolur. Bu durum çoğu zaman önemsizdir; ancak bazen farklı anlamların ortaya çıkmasına neden olabilir.

Örnekler:

Balkon açılmış - Balkona çıkmış

Kaldır aç - kaldıraç

Sıra Sizde 2

Aşağıdaki örneklerle siz de sözcük ekleyin.

f: fındık, fırın,.....

h: halı, havuç,.....

j: jandarma, jilet,.....

l: limon, lamba,.....

m: mutfak, minder,.....

n: naylon, nane,.....

p: pilot, pilav,.....

r: radar, resim,.....

ş: şemsiye, şeker,.....

v: valiz, vakit,.....

z: zincir, zeytin,.....

s: selam, süre,.....

Yararlanılan Kaynaklar

Doerfer, Gerhard (1976). “Proto-Turkic: Reconstruction Problems”, *TDAY Belleten* : 1-59.

Gemalmaz, Efrasiyap (1997). “Türkçede Bağlayıcı (Yardımcı) Ses Konusu Üzerine”, *AÜTAED* 7: 1-5.

Karademir, Fevzi (2011). “Eş Zamanlı Bakışla Türkiye Türkçesinde Yardımcı Ünsüzler”, *Turkish Studie* 6/2: 559-596.

Korkmaz, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri, (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK.

TDK (2008). *Yazım Kılavuzu*, Ankara: TDK.

Tekin, Talat (2003a). “Relics of Altaic Stem-Final Vowels in Turkic”, *Makaleler 1. Altayistik*, Emine Yılmaz, Nurettin Demir (yay. haz.), Ankara: Grafiker, 327-346.

Tekin, Talat (2005b). “Türkçede Kaynaştırma Sesleri”, *Makaleler 3, Çağdaş Türk Dilleri*, Emine Yılmaz, Nurettin Demir (yay. haz.), Ankara, Grafiker, 547-551.

5

Amaçlarımız

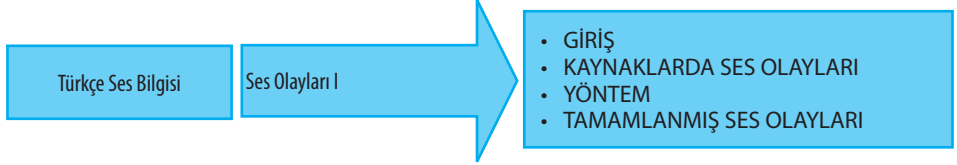
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Ses değişimlerinin nedenlerini açıklayabilecek,
- Ses olaylarını tanıyıp analiz edebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Ses değişimleri
- Ses olayları

İçindekiler

Ses Olayları I

GİRİŞ

Ses değişmelerinin nedenlerini açıklamak.

Eklenme sırasındaki etkileşimler, sözcüklerin metin içinde birbirlerine etkileri, dilin doğal gelişimindeki eğilimler, alıntı sözcüklerde uyarlanma süreçleri, en az çaba yasasına bağlı evrensel eğilimler, başka dillerin etkisi gibi nedenlerle sözcükleri oluşturan sesler değişebilmektedir. Sözcüklerin ses yapılarında meydana gelen değişiklikler ses olayları olarak adlandırılmaktadır.

Ses Değişmelerinin Nedenleri

Bir dilin sesleri farklı nedenlerle değişebilir. Bunun dil içi eğilimler, yazı dili ile konuşma dili arasındaki farklar, başka dillerle ilişkiler, dil içi varyantların birbirini etkilemesi, dildeki modalar, sosyal gruplar gibi çok farklı nedenleri vardır. Burada ses değişmelerinin nedenlerini ayrıntılı olarak ele almak mümkün değildir. En önemlilerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Dildeki Eğilimler

Bütün diller sürekli değişim içindedir, değişmeyen diller sadece ölü dillerdir. Dillerdeki değişmelerin nedenleri tümüyle bilinmiyor. En bilinen nedeni “En az çaba yasası”dır. Bu yasayı bir örnekle açıklamak istersek; bilindiği gibi ünlüler titreşimli (ötümlü) seslerdir; ünsüzlerin ise bir bölümü titreşimli bir bölümü titreşimsizdir. Bu durumda ünlü komşuluğundaki titreşimsiz bir ünsüzü söylemek, titreşimli bir ünsüzü söylemekten daha zordur. Bundan ötürü *ekeg* gibi bir yapı kolayca *eğe* yapısına değişebilir. Bu çoğu dilde karşılaşılan bir değişimdir, ancak bazı dillerde neden gerçekleşmediği bilinmiyor.

Eklenme

Ses olaylarının önemli bir bölümü bir sözcüğe ek getirilmesi sırasında ortaya çıkar. Ancak eklenmeyle ilgili ses değişmelerini *çekim* ve *türetim* açısından ayrı değerlendirmek gerekir. Çekimle ilgili ses değişiklikleri, sözcüğün sözlük maddesi olarak kullanılan biçimiyle metin içinde, çekim eki almış biçimi arasındaki farkın gözlenmesiyle belirlenebilir:

Tablo 5.1
Çekimle İlgili Ses
Değişiklikleri

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>çocuk</i>	<i>çocuğu</i>
<i>burun</i>	<i>burnu</i>
<i>ben</i>	<i>banu</i>
<i>oyna-</i>	<i>oynuyor</i>

Çekimle ilgili bu ses değişimleri doğal olarak sadece eşzamanlıdır ve biçimsel ses bilgisi (morfoloji) adı altında incelenirler.

Benzer süreçler, bir kök veya gövdeden, eklenmeyle veya birleşme sonucu yeni sözcüklerin türetilmesi sırasında da görülebilir. Bu durumda ses olayı eklenme veya birleşmeyle türemiş sözcükte kalıcı biçimde sonuçlanmış olabilir:

Tablo 5.2
Kalıcı Ses Olayları

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>kavuş-</i>	<i>kavşak</i>
<i>devir-</i>	<i>devrim</i>
<i>ret</i>	<i>reddet-</i>

Bu gibi ses olayları da türemiş sözcüğe kaynaklık eden kök ile türemiş sözcüğün aldığı biçimin karşılaştırılmasıyla belirlenebilir. Türemiş sözcük tek başına tabandan bağımsız olarak kullanılır. Yeni sözcüğün kendine özgü, yeni, sözlüklere alınan bir anlamı vardır. Bu sözcüklerde ses olayındaki değişiklik tamamlanmıştır ve kalıcıdır. Bu tür sözcükler, bir taraftan çekim eki almış sözcükler gibi davranır, diğer taraftan kendine özgü anlamı olan yeni bir sözcük ortaya çıktığı için de tarihi açıdan sonuçlanmış süreçlere benzer.

Tarihsel Süreç

Ses değişmelerinin bir bölümü eklenmeyle ilgili değildir. Bunlar sözcüğün başta Eski Türkçe olmak üzere, bilinen eski biçimleriyle günümüzde kullanılan biçimlerinin karşılaştırılması sonucunda belirlenebilirler:

Tablo 5.3
Tarihsel Süreç

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>bedük</i>	<i>büyük</i>
<i>töpü</i>	<i>tepe</i>
<i>adak</i>	<i>ayak</i>

Bu tür ses olayları çoğu zaman sonuçlanmış süreçlerdir. Çok nadir olarak geçiş döneminin işareti olarak ikili biçimlere de rastlanabilir. Ayrıca ses olayı sonuçlanmış olsa bile genel bir değişme eğiliminin izleri belli durumlarda korunmuş olabilir.

Örnek olarak *öt sözcüğünde* bulunan Ana Türkçedeki uzun ünlü günümüzde kısalmış, ancak geride sondaki ötümsüz ünsüzün ötümlüleşmesiyle bir iz bırakmıştır: *od*. Yine Arapça aslında ikinci hecesi uzun olan *hayât* sözcüğü tek başına iken veya ünsüzlerden önce kısalmış ve sözcük *hayat* biçimini almışken sözcüğe ünlüyle başlayan bir ek getirildiğinde ünlü yeniden uzamaktadır: *hayâtım*. Ana Türkçe *yât* ise ilgi çekici bir başka örnektir. Bu sözcüğün uzun ünlüsü *yâd el* birleşiminde korunurken aynı sözcükten türemiş olan *yad-ırğa-* örneğinde kısalmıştır.

Aynı ses bir sözcükte bağlama göre değişen gelişmeler gösterebilir: Örneğin Ana Türkçede uzun ünlülü olan *kök* “gök” sözcüğü çağdaş Türkçede *göğer-* “yeşermek”, *gövel* “yeşil,

mavi” ve *gök* sözcüklerinde üç ayrı ses gelişmesiyle görülmektedir. Hatta sözcüğün ağız-
larda *göğ* “mor” biçimi ve anlamı da vardır.

Benzer bir örnek de Eski Türkçe *yaş* “taze, ıslak” sözcüğüdür. Bugün bu kökten türeyen *yaşarmak* “ıslanmak” anlamındayken aynı kökten aynı ekle ama farklı bir ses gelişmesiyle ortaya çıkan *yeşermek* “yeşil olmak” anlamındadır.

En eski biçimlerin yazılı kaynaklarla belirlenemediği durumlarda bir ses değişiminin nasıl olduğu, başka sözcüklerdeki benzer değişimler, lehçe ve ağızlarda bir sesin farklı gelişmeleri, sesin görüldüğü sözcüğün varsa başka dillere geçmiş biçimleri gibi kaynakların yardımıyla da belirlenebilir. Örneğin Türkiye Türkçesindeki *göbek* sözcüğü Eski Türkçede bulunmadığı hâlde, benzer sözcüklere bakarak söz başı /g/ sesinin /k/'den, iki ünlü arasındaki /b/ sesinin de /p/'den geldiğini belirleyebiliriz. Yine çağdaş Türkiye Türkçesinde *beş* sözcüğü kısa ünlü olduğu hâlde, Türkmencedeki *bçş*, Yakutçadaki *bies* biçimlerine bakarak, sözcüğün Ana Türkçede uzun ünlü olduğunu anlayabiliriz.

Dil İlişkileri

Her doğal dilde başka dillerden alınmış sözcükler vardır. Ancak doğal dillerde, başka dillerden alıntılanan sözcükler genellikle verici dildeki biçimleriyle kullanılmazlar. Alıcı dil çoğu zaman aldığı sözcüğü kendi yapısal özelliklerine uyarlar; fazlalıkları atar, değişmesi gerekenleri değiştirir, gerekiyorsa eklemeler yapar (Dil ilişkileri sonucu dillerde ne tür değişmelerin görülebileceği hakkında bk. Johanson 2007). Bu uyarlama sırasında alıcı dil sözcüğün seslerinde de kendi yapısal eğilimlerine uygun değişikliklere gider. Seslerdeki değişme süreci verici dilde olup alıcı dilde olmayan seslerin atılması veya alıcı dilde ona en yakın olan sesin kullanılması şeklinde olur. Günümüzden bir örnek vermek gerekirse, Türkçe sözcüklerde bulunmayan /j/ sesi ağızlarda ve söyleyişte sıkça /c/'ye dönüşür: *jeep*>*cip*, *jandarma*>*candarma*. Yine Arapçadaki farklı /s/ sesleri için günümüz Türkçesinde tek bir /s/ sesi vardır ve uzman olmayanlar *tesir*, *sabah*, *saat* sözcüklerinin orijinal biçimlerinde farklı /s/ seslerinin bulunduğunu bilemez. Ancak dil ilişkileri sonucunda bir dilin ses varlığının da değişebileceği bir gerçektir. Bugün alfabede bağımsız bir işareti de bulunan /j/ sesi Türkçeye diğer dillerle olan ilişkileri sonucunda girmiştir.

Dil ilişkileri çerçevesinde alt katman ve üst katman etkenlerinden de söz etmek gerekir. Üst katman etkisi zayıf bir dilde baskın dile özgü özelliklerin ortaya çıkması biçiminde görülür. Alt katman etkisiyle dil değişmelerinde baskın dili konuşanların zayıf dilden özellikleri baskın dile taşınmaları biçiminde ortaya çıkar. Bu farklı dilleri konuşanların bir arada yaşamasıyla ortaya çıkan bir durumdur. Örnek olarak Doğu Karadeniz ağızlarında, Kıbrıs ağızında, Güneydoğu Anadolu ağızlarında bu tür ilişkiler sonucu ses bilgisini de ilgilendiren pek çok gelişme gözlemek mümkündür.

Yazı Dili - Konuşma Dili Arasındaki Farklar

Yazılı biçimleri olan doğal dillerde, yazı dili ile konuşma dili farklı hızda değişir. Yazı dili standardı bir kere belirlendikten sonra, eğitimlerini bu standart biçimle almış konuşurlar değişmelerden hoşlanmazlar. Buna karşılık konuşma dili çok daha yoğun ve sürekli bir değişim içindedir. Zamanla yazı dili ile konuşma dili arasında bir uçurum oluşur ve yazı dilinde reform yapma ihtiyacı ortaya çıkar. Konuşma dilini yazı diline yaklaştırmak ise, bu yöndeki yaygın beklentilere rağmen, alışılmış bir durum değildir. Konuşma dilinde görülen değişmelerin bir kısmı yazıya daha erken, bir kısmı daha geç yansıtılır veya hiç yansıtılmaz:

on başı /om başı/
Ankara /Añkara/
pekiyi /peki/
dershane /dersâne/

Bunların belirlenebilmesi için sözcüklerin nasıl yazıldığı ile nasıl söylendiğinin karşılaştırılması gerekir. Ancak konuşma dilinde görülen değişmelerin belirlenmesi, eklenmede ve yazılı biçimlerde veya tarihsel dönemlerde gerçekleşen değişmelerin karşılaştırılmasından, burada üzerinde durmayacağımız nedenlerden ötürü daha güçtür. Ayrıca konuşma dilinde aynı sözcüğün birden fazla söylenişinin doğru olabileceği, konuşma standartının yazılı standart kadar katı olmadığı da unutulmamalıdır.

Standart Dil ve Ağız İlişkisi

Ses olaylarının bir kısmı da ağızlar ile standart dilin karşılaştırılması sonucunda fark edilebilir: *böyük/büyük, deñiz/deniz, gapı/kapı, ilimon/limon* vb. Dil eğitimi açısından elbette standart dilde nelerin olduğunun öğretilmesi önceliklidir. Ancak ses olayları ele alınırken, gerek standart dildeki biçimlerin gerekse genel olarak dilin daha iyi anlaşılabilmesi, konuşurların çevrelerindeki dil değişkenliğine karşı duyarlılık ve insancıl bir anlayış geliştirebilmeleri için standart dışı doğal gerçekleştirmelerin de göz ardı edilmemesi gerekir. Ne var ki kuralcı dil bilgisi kitapları, ağızlardaki farklı biçimleri standart dilin bozulmuş, yanlış ve kaba biçimleri olarak yansıtmayı tercih ederler ki bunun bilimsel dayanağı yoktur. Her doğal dil farklı işlevleri yerine getiren bir varyantlar yığından oluşur. Ağızlar da dilin doğal gelişimi sonucu ortaya çıkmış, dil içinde belli işlevleri yerine getiren biçimlerdir; ne kaba, ne yanlış ne de bozuktur; sadece standart biçimden farklıdır. Sanıldığı gibi standart dilden bozulmamışlardır.

Dil Planlaması

Dil planlaması çerçevesinde belirlenen kuralları uygulama isteği de seslerin değişmesinde etkili olabilir. Örnek olarak Türkçede çok heceli sözcüklerin sonundaki ötümsüz ünsüzler, ünlüyle başlayan eklerden önce ötümlüleşirken, yeni türetilmiş olan sözcükler bu kurala uymazlar:

yapıt-ı

ant-ı

Yine daha sonra göreceğimiz gibi, özel adlarda söz sonu ötümsüz ünsüzlerin ünlüyle başlayan eklerden önce yazımda ötümlüleşmemesi, ses bilgisini de etkileyen sonuçlar doğurmaktadır.

KAYNAKLARDA SES OLAYLARI

Ses olaylarını tanımak ve analiz etmek

Günümüz Türkçesindeki ses olaylarının dil bilgisi kitaplarında ele alınışında iki farklı yaklaşım olduğu söylenebilir.

Türkçe yazılmış dil bilgisiyle ilgili temel kitaplardaki yaklaşımda, sonuçlanmış süreçlerle belli durumlarda ortaya çıkan ses olayları arasında çoğu zaman ayırım yapılmadığı söylenebilir (Banguoğlu 1990, Gencan 1966, Aksan 1978, 1980 ve bunları örnek alan diğerleri).

Ergin ise eklenmede oluşan eşzamanlı ses değişikliklerine *ses hadiseleri* (1998: §38-51), tarihsel süreç içinde tamamlanmış olan değişikliklere de *ses değişiklikleri* (1998: §80-111) demek suretiyle birbirlerinden ayırır.

Türkçe kaynaklarda; eğer varsa artzamanlı ve eşzamanlı ses olaylarının birlikte verilmesi, günümüz Türkçesi açısından bakınca, tamamlanmış süreçler hakkında da okuyucu-yu bilgilendirmesi açısından yararlıdır. Ancak bitmiş süreçlerle günümüze özgü ses olayları yeterince ayrılmadığında, dilin eski biçimleri veya ara aşamalarına ait örneklerin anlaşılması, sadece günümüzdeki dil durumunu bilen okuyucu için, güçleşmektedir.

Alıntı sözcüklerdeki ses değişimleri kaynak dildeki biçimle Türkçedeki biçim karşılaştırılmak suretiyle verilir. Yine kaynaklarda yazı dili, konuşma dili ve ağızlara özgü ses olayları arasında yeterince ayırım yapılmaz. Ayrıca belli durumlarda görülen nöbetleşmelerle kalıcı durumlar arasında da fark gözetilmez.

Yabancı dillerde yazılmış, çoğu yeni tarihli temel dil bilgisi kaynaklarında ise eşzamanlı, çekimle ilgili açıklamalara ağırlık verilmekte, tarihi dönemler göz ardı edilmektedir (Kononov 1956, Lewis 1986, Boeschoten/Verhoeven 1991, Swift 1963, Kornfilt 1997, Göksel-Kerslake 2005). Alıntı sözcüklerde kaynak dildeki biçimlere nadiren işaret edilir (Lewis 1986: 9 vd.). Ses olaylarının sadece eşzamanlı alınmasının kendince haklı bir yönü vardır. Konu Türkiye Türkçesi olduğu için açıklamalarda tarihte değil bugünkü dilde nelerin olduğu daha önceliklidir.

Bir ses olayının farklı terimlerle gösterilmesi ve farklı biçimlerde açıklanmaya çalışılması ise işin doğasında olan ama aynı zamanda kaynaklardan yararlanılarak bir konuda daha derinlemesine bilgi edinilmesini güçleştiren hususlardan bir başkasıdır.

YÖNTEM

Aşağıda, standart Türkçe açısından önemli olduğu düşünülen ses olayları belli bir düzen içinde verilmeye çalışılmıştır. Sınıflandırmada temel ayırım olarak tamamlanmış olma/ olmama seçilmiş ve yazı *tamamlanmış ses olayları* ve *eklenme sırasında ortaya çıkan ses olayları* olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. Her iki bölüm de ayrıca ünlüler veya ünsüzlerle ilgili olmalarına göre iki başlık altında incelenmiş, hem ünlü hem ünsüzlerle ilgili ses olayları ise yazının sonunda ayrı bir bölümde ele alınmıştır. Temel ayrımların yanında gerektiğinde eşzamanlı ve artzamanlı olanlar, Türkçe sözcüklerde ve alıntı sözcüklerde görülenler, yazı dilinde, konuşma dilinde ve standart dili ilgilendirdiği kadarıyla ağızlarda görülenler, adlarla eylemler, çekim ekleriyle yapım ekleri arasında da ayırım yapılmıştır.

Bir diğer önemli ayırım da nöbetleşmeler ve kalıcı değişimler arasında yapılmıştır. Belli bir morfonemik çevrede kullanılabilen bir ses başka bir çevrede kullanılmayabilmektedir. Bu nedenle konuyla ilgili yabancı kaynaklarda ve az sayıda Türkçe yayında dile getirildiği üzere, burada bir alternasyon, yani *nöbetleşme* söz konusudur. Bu nedenle, eklenmede birbirinin yerine geçebilen sesler için *nöbetleşme* terimi kullanılmıştır:

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>hayat</i>	<i>hayâtım</i>
<i>yürüyerek</i>	<i>yürüyerek</i>
<i>oyna-</i>	<i>oynuyor</i>

Tablo 5.4
Nöbetleşme

Kimi durumlarda bir ses eklenmede hiç kullanılmayabilir. Bu da *sıfırla nöbetleşme* olarak adlandırılmıştır:

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>burun</i>	<i>burnu</i>
<i>isim</i>	<i>ismi</i>

Tablo 5.5
Sıfırla Nöbetleşme

Kaynaklarda bu durum ses düşmesi olarak da verilir. Ancak burada düşen bir şey yoktur. Sözcük bir bağlamda ünlüsünü korurken başka bir bağlamda ünlüsü olmadan kullanılmaktadır. Bu nedenle ses düşmesi yerine nöbetleşme terimini kullanmak daha doğru görünmektedir.

Şüphesiz konu burada ele alındığından çok daha karmaşıktır. Bu çalışma kapsayıcı bir inceleme olmadığından, amaca uygun bir sınıflandırma ve bilgiyle yetinilmiştir.

Ses olaylarıyla ilgili ayrıntılara geçmeden önce genel bir hususa işaret etmek gerekir: Ses olayları istisnasız değildir. Aynı ses olayı farklı sözcüklerde, hatta tek bir sözcükte bile farklılık gösterebilir. Bu bakımdan tanımlanmaları ve bütün istisnalarıyla birlikte kapsayıcı olarak verilmeleri bu tür, ders kitabı olarak tasarlanmış bir çalışmada güçtür.

Metinde tekrardan kaçınmak amacıyla, gerektiğinde ilgili bölümlere göndermeler yapılmıştır. Ancak yararlı olacağı düşünülen durumlarda, daha öğretici olacağı düşüncesiyle tekrar yoluna gidilmiştir. Ayrıca farklı ses olaylarına örnek olabildiği durumlarda bir sözcük ele alınan ses olayını göstermek üzere farklı yerlerde kullanılmıştır.

Ses Olaylarının Sistemi

Bir dilde sesbirimler, yani anlam ayırıcı sesler, yukarıda ayrıntılı olarak anlatıldığı üzere, en az bir özellikleriyle diğerlerinden ayrılırlar. Ancak sesler aynı zamanda başka seslerle ortak özellikler de gösterirler. Sesler sınıflandırılırken farklı ve ortak özelliklerden yararlanır. Değişme ancak *benzer sesler* arasında olabilir. Ortak özelliği olmayan sesler arasında değişme ise alışılmış bir durum değildir. Bir sesin, aralarında ortak özellik bulunmayan bir sese dönüşmesi, ancak ara biçimlerden geçmesi sonucu mümkündür. Örneğin:

Tablo 5.6
Ara Biçimler

Eski Türkçe	Ara biçim	Günümüz Türkçesi
<i>tod-</i>	<i>toz-</i>	<i>doy-</i>
<i>edgü</i>	<i>ezgü</i>	<i>eyü>iyi</i>

Ünlüler, *önlük-artlık*, *düzlük-yuvarlaklık*, *darlık-genişlik* olmak üzere üç farklı temel nitelik açısından birbirlerinden ayrılırlar. Bunlara bir de uzunluk-kısalığı ekleyebiliriz. Ünlülerle ilgili ses olaylarının çoğu, bu dört özellikten birinin başka bir özelliğe dönüşmesi şeklinde gerçekleşir (bk. *Ses bilgisi*, *Ünlüler*).

Ünsüzler de ötümlü-ötümsüz, patlamalı-sızıcı, ön-art, geniz-ağız, dudak-damak gibi özelliklerle birbirlerinden ayrılırlar. Ünsüzleri ilgilendiren değişmeler sırasında bu ortak özelliklerden birini kazanma veya onlardan uzaklaşma önemli bir yer tutar.

Ses olaylarının çoğu *benzeşme* ve *nöbetleşme* altında toplanabilecek durumdadır. Bunlara *düşme*, *türeme*, *göçüşme*, *ikizleşme*, *tekleşme* gibi daha nadir görülen ses olayları da eklenmektedir.

Aşağıda *taban* terimi, ad ve eylemlerde *kök* veya *gövde* ayrımı yapılmadan kullanılacaktır. *Kök*, türetme eki almamış sözcüğü, *gövde* ise bir türetme eki ile türetilmiş olan sözcüğü göstermek için kullanılacaktır.

TAMAMLANMIŞ SES OLAYLARI

Ses olaylarının önemli bir kısmı tamamlanmıştır. Ses olaylarını, bu olaylara katılan seslerin özelliklerine göre sınıflandırabiliriz.

Ünlülerde

Ünlülerde meydana gelen ses olayları şunlardır:

Ünlü Daralması: Geniş /a/, /e/, /o/, /ö/ ünlülerinin çeşitli nedenlerle dar ünlüye dönüşmesine *ünlü daralması* denir.

Eski Türkçede geniş ünlü bulunduğunu bildiğimiz bazı sözcükler bugün dar ünlülerle görülmektedir:

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>yokarı</i>	<i>yukarı</i>
<i>odgan-</i>	<i>uyan-</i>
<i>osan-</i>	<i>usan-</i>
<i>bedük</i>	<i>büyük</i>
<i>közel</i>	<i>güzel</i>
<i>yorı-</i>	<i>yürü-</i>
<i>edgü</i>	<i>iyi</i>
<i>ked-</i>	<i>giy-</i>
<i>çadan</i>	<i>çıyan</i>
<i>taş</i>	<i>dış</i>

Tablo 5.7
Ünlü Daralması

Bu gibi örneklere eşzamanlı açıdan baktığımızda standart Türkçede son biçimlerin ölçünlü olduğunu görürüz. Ancak ağızlarda geniş ünlülü biçimler de yaygın olarak kullanılmaktadır:

yokarı
oyan-
osan-
böyük
gözel
yörü- vb.

Ünlü Genişlemesi: Dar bir ünlünün geniş bir ünlüye dönüşmesi ünlü genişlemesi olarak adlandırılır. Tarihsel açıdan bakacak olursak dar ünlülerin genişlediğini gösteren sayıda örnek vardır:

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>ıgaç</i>	<i>ağaç</i>
<i>boguz</i>	<i>boğaz</i>
<i>ortu</i>	<i>orta</i>
<i>töpü</i>	<i>tepe</i>

Tablo 5.8
Ünlü Genişlemesi

Bunların dar ünlülü biçimleri bugünkü Türkçede kullanılmaz; dar ünlülü oldukları ancak tarihi metinler yardımıyla belirlenebilir.

Öndamaksillaşma: Artdamak ünlülerinin çeşitli nedenlerle öndamak ünlüsüne dönüşmesi dil incelemelerinde *öndamaksillaşma* olarak adlandırılır. Aynı durumu göstermek için *incelme* terimi de kullanılır. Ancak *incelme* teriminin, gösterdiği duruma işaret eden bir çağrışıma yoktur. Bu nedenle bu yazıda tercih edilmemiştir.

Genellikle /y/, /ş/, /ç/ ünsüzlerinin komşuluğundaki kimi ünlülerde tarihsel süreçte yazıya yansıyan öndamaksillaşmalar gerçekleşmiştir:

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>yaşıl</i>	<i>yeşil</i>
<i>bış-</i>	<i>piş-</i>
<i>bıç-</i>	<i>biç-</i>
<i>yana</i>	<i>yine</i>
<i>yorı-</i>	<i>yürü-</i>
<i>sış-</i>	<i>şış-</i>
<i>yañı</i>	<i>yeni</i>

Tablo 5.9
Öndamaksillaşma

Öndamaksillaşmaya, adı geçen ünlülerin bulunmadığı az sayıda sözcükte de rastlanır:

Tablo 5.10
Öndamaksillaşma

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>bıñ</i>	<i>bin</i>
<i>tıl</i>	<i>dil</i>
<i>tıñla-</i>	<i>dinle-</i>

Standart Türkçede, yan yana yaşayan ön ve art ünlülü biçimler arasında anlam farkı oluştuğu da görülür:

yaşarmak “ıslak duruma gelmek”, *yeşermek* “yeşil duruma gelmek”

bıçkı “büyük testere”, *biçki* “kesme işi”

Çok heceli kimi örneklerde öndamaksillaşma yalnız bir hecede gerçekleştiği için, yazı dilinde ünlü uyumuna aykırı örnekler ortaya çıkabilir:

Tablo 5.11
Ünlü Uyumuna Aykırı Örnekler

Eski biçim	Günümüz Türkçesi
<i>sışman</i>	<i>şışman</i>
<i>karındaş</i>	<i>kardeş</i>
<i>ana</i>	<i>anne</i>
<i>ınan-</i>	<i>inan-</i>
<i>kangı</i>	<i>hangi</i>
<i>kanı</i>	<i>hani</i>
<i>alma</i>	<i>elma</i>

Standart dilden farklı olarak ağızlarda öndamaksillaşmamış biçimlere de rastlanabilir: *yaşıl*, *gardaş*, *alma* gibi.

Alıntı sözcüklerin Türkçede genel bir öndamaksillaşma eğilimi olduğu bilinmektedir. Ancak bunlarda karar vermek güçtür. Her şeyden önce Arapça ve Farsçadan alınan sözcüklerde ünlülerin kaynak dillerdeki söylenişleri Türkçeden farklıdır. Sözcüklerin hangi tarihte hangi bölgeye özgü konuşma biçimiyle alındığı çoğu zaman bilinmez:

Tablo 5.12
Alıntı Sözcüklerle Öndamaksillaşma

Orijinal dilde	Türkçede
<i>ħabar</i>	<i>haber</i>
<i>maktüb</i>	<i>mektup</i>
<i>peygāber</i>	<i>peygamber</i>

Ancak Türkiye Türkçesinde, Arapça ve Farsçadan alınan sözcüklerde art damak seslerini gösteren ünsüzlerin komşuluğundaki ünlüde ve ayrıca uzun /a/ ve /u/ ünlülerinde öndamaksillaşma olmaz:

haber

haydar

zalim

malum

selam, vb.

Artdamaksillaşma: Ön damak ünlülerinin art damak ünlüsüne dönüşmesine *artdamaksillaşma* denir. Aynı durumu göstermek için kaynaklarda, gösterdiği durumlar arasında bir çağrışım olmadığı için bu çalışmada tercih edilmemiş olan *kalınlaşma* terimi de kullanılır.

Türkçe sözcüklerde *geniz* n'sinin etkisiyle veya başka nedenlerle ön ünlülerin artlaştığı görülebilir:

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>teñri</i>	<i>tanrı</i>
<i>idi-siz</i>	<i>ıssız</i>
<i>ısığ</i>	<i>ısı</i>

Tablo 5.13
Artdamaksillaşma

Alıntı sözcüklerde ise ünlü uyumu süreci olarak ön ünlüden art ünlüye geçiş görülebilir. Bu durumda art ünlülü hece ön ünlülü heceyi etkileyerek kendisine benzetmiştir:

Orijinal biçim	Türkçe biçim
<i>serhoş</i>	<i>sarhoş</i>
<i>cānāver</i>	<i>canavar</i>
<i>cāmeşüy</i>	<i>çamaşır</i>
<i>hamīr</i>	<i>hamur</i>
<i>zā'if</i>	<i>zayıf</i>

Tablo 5.14
Alıntı Sözcüklerde
Artdamaksillaşma

Yerel ağızlarda bu sürecin daha ileri aşaması da gözlenebilir:

Orijinal biçim	Türkçe biçim
<i>haber</i>	<i>habar</i>
<i>hā'in</i>	<i>hayın</i>
<i>zālim</i>	<i>zalım</i>

Tablo 5.15
Ağızlarda
Artdamaksillaşma

Yuvarlaklaşma: Düz bir ünlünün çeşitli nedenlerle dudak ünlüsüne dönüşmesine *yuvarlaklaşma* denir. Dudak ünlüleri veya ünsüzleri komşuluğunda kimi Türkçe sözcüklerde tarihsel gelişme sonucu düz ünlülerin yuvarlaklaştığı bilinmektedir:

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>bedük</i>	<i>büyük</i>
<i>yori-</i>	<i>yürü-</i>
<i>yabız</i>	<i>yavuz</i>

Tablo 5.16
Yuvarlaklaşma

Eskiden düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmeyen aitlik eki *-ki* bugün az sayıda örnekte yuvarlak ünlülü kullanılmaktadır:

dünkü

bugünkü

Alıntı sözcüklerde, Türkçedeki düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmeleri sonucu yuvarlaklaşma ortaya çıkabilir:

Orijinal biçim	Günümüz Türkçesi
<i>mümkin</i>	<i>mümkün</i>
<i>müdir</i>	<i>müdür</i>
<i>mufti</i>	<i>müftü</i>

Tablo 5.17
Alıntı Sözcüklerde
Yuvarlaklaşma

Kimi alıntılarda ise yuvarlaklaşma dudak ünsüzleri /b/, /m/, /v/'nin etkisiyle gerçekleşmektedir:

Tablo 5.18
Dudak Ünsüzlerinin
Etkisiyle Yuvarlaklaşma

Orijinal biçim	Günümüz Türkçesi
<i>tevbe</i>	<i>tövbe</i>
<i>nevbet</i>	<i>nöbet</i>

Bu tür örneklerde Türkçenin dudak uyumuna aykırı biçimler de ortaya çıkabilmektedir:

Tablo 5.19
Dudak Uyumuna Aykırı
Biçimler

Orijinal biçim	Günümüz Türkçesi
<i>hamîr</i>	<i>hamur</i>

Farsça *ki* bağlacı da Türkçede ayrı yazılırken ünlü uyumlarına girmediği hâlde, *çünkü*<*çün ki* örneğinde ekleşerek uyuma girmiştir.

Düzleşme: *Düzleşme*, yuvarlak bir ünlünün düz bir ünlüye dönüşmesidir.

Tarihi dönemleri, özellikle dar ünlülerde bir yuvarlaklaşma eğilimi görülen Eski Anadolu Türkçesi dönemini günümüz Türkçesiyle karşılaştıracak olursak, düzlük-yuvarlaklık uyumunun da bir sonucu olarak, bugün genel bir düzleşme eğiliminden söz edilebilir:

Tablo 5.20
Düzleşme

Eski biçim	Günümüz Türkçesi
<i>kapu</i>	<i>kapı</i>
<i>saru</i>	<i>sarı</i>
<i>bizüm</i>	<i>bizim</i>

Ancak standart Türkçede dudak ünsüzleri bu düzleşme eğilimini engeller:

kabuk

kavun

yağmur

çamur

tavuk vb.

Yerel söyleyişlerde bunların yuvarlak ünlüleri düzleşebilmektedir:

yāmır

gavın

gabık

çamır

tavık

Ayrıca düzleşmenin görülmediği ağızlar da vardır. Mesela Doğu Karadeniz ağızlarında *benum*, *bizum* biçimleri yaygın olarak kullanılır.

/f/ sesi ile başlayan kimi alıntılarda dar-yuvarlak ünlülerin düzleştiği görülür:

Tablo 5.21
/f/ Sesi ile Başlayan
Alıntılar

Eski biçim	Günümüz Türkçesi
<i>fursat</i>	<i>fırsat</i>
<i>funduk</i>	<i>fındık</i>
<i>furun</i>	<i>fırın</i>

Yerel söyleyişlerde bunların yuvarlak ünlülü biçimleri de yaşamaktadır. Örnek olarak *funduk*, *furun* biçimleri Doğu Karadeniz ağızları için tipiktir.

Ünlü Uzaması: Ünlü uzaması kısa bir ünlünün uzun hâle gelmesidir. Türkçe ve alıntı sözcüklerde ayrı ayrı ele alınması gerekir. Bu konu *Uzunluk, Ötümlülük-Ötümsüzlük Nöbetleşmesi* ve *Uzunluk-Kısalık Nöbetleşmesi* bölümlerinde ayrıntılı olarak ele alındığı için burada kısa bir özetleme ile yetinilecektir.

Türkçe sözcüklerde birincil uzun ünlüler yoktur. Bugünkü Türkçede yalnız, ğ sesinin çevresindeki ünlülerle oluşturduğu ses öbekleri söyleyişte uzunluk olarak işitilmektedir:

*yağlı /yâli/
bağlı /bâli/
değil /dîl/ vb.*

Bu tip durumlar dil bilimsel açıdan uzunluk olarak algılsalar da yazıda uzunluk olarak işaretlenmezler.

Bu alıntı sözcüklerde ise yalın durumdayken kısa ünlülü olan biçimler eklenmede uzayabilir, daha doğrusu orijinal dildeki uzunluk yeniden ortaya çıkar:

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>devam</i>	<i>devâmı</i>
<i>hayat</i>	<i>hayâtı</i>
<i>canan</i> "sevgili"	<i>canânı</i>

Tablo 5.22
Alıntı Sözcüklerde Uzunluk

Fakat *Canan* adı özel ad olarak kullanıldığında bu uzama gerçekleşmez: *Canan'ı* (*Canan* sözcüğünün ilk hecesi her durumda uzundur.).

Alıntıların bir kısmında uzunluk her durumda korunur:

dâhil
sâkin
zâlim vb.

Kimi durumlarda da alıntı sözcüklerdeki ünlüler, standart Türkçede, aslında olduğu gibi kısa ünlülü olduğu hâlde yaygın olarak uzun ünlüyle söylenirler:

Standart biçim	Standart dışı biçim
<i>alfabe</i>	<i>alfâbe</i>
<i>lisan</i>	<i>lîsan</i>

Tablo 5.23
Standart Dışı Biçimler

Ünlü Kısalması: Uzun bir ünlünün kısalmasıdır. Ayrıntılı olarak, *Uzunluk, Ötümlülük-Ötümsüzlük Nöbetleşmesi* ve *Uzunluk-Kısalık Nöbetleşmesi* bölümlerinde ele alınmıştır ve burada kısaca özetlenecektir.

Ünlü uzaması gibi ünlü kısalması da Türkçe ve alıntı sözcüklerde ayrı ayrı ele alınmalıdır.

Türkçe sözcüklerde birincil uzun ünlüler kısalmıştır. Sadece *yârin* ve *yâd el* örneklerinde birincil uzunluk söyleyişe yansır.

Alıntı sözcüklerin bir bölümü, Türkçedeki kısalma eğilimine uygun olarak, yalın durumdayken kısalmıştır:

Orijinal biçim	Türkçe biçim
<i>hesâb</i>	<i>hesap</i>
<i>mekân</i>	<i>mekan</i>
<i>kitâb</i>	<i>kitap</i>

Tablo 5.24
Yalın Durumdaki Alıntı Sözcükler

Bazen alıntı sözcüklerin Türkçede, eklenmede, bir ünsüzden önce de kısaltıldıkları görülür: *menfî* > *menfilik* vb.

Alıntı sözcüklerde ünlü kısaltması eğilimi kimi ağızlarda daha ileri boyuttadır ve standart Türkçede uzun söylenen kimi sözcükler de kısa ünlülüdürler:

Tablo 5.25
Ağızlarda Alıntı Sözcükler

<i>zâlim</i>	<i>zalım</i>
<i>câhil</i>	<i>cahal</i>
<i>mâvi</i>	<i>mavi</i>

Ünlü Türemesi: Türkçenin yapısal özelliği olarak söz başında ve sonunda bulunamayan ünsüzler veya ünsüz çiftleri vardır. Bu tür ünsüz veya ünsüz çiftlerini barındıran alıntı sözcükler, Türkçeye uyarlanmaktadır. Uyarlama süreçlerinin bir sonucu da ünlü türemesidir. Bu türeme ünlü, söz başında ve ünsüz gruplarının arasında görülebilir.

Söz başında alıntı bir sözcüğün başında Türkçede söz başında bulunamayan /r/, /l/ ünsüzlerinden biri varsa, başında dar bir ünlü türer. Ancak bu türeme yerel söyleyişlerde görülür, yazıya yansımaz:

İrecep
ilazım
iresim
iradiyo
iliman
irezil vb.

Eski alıntı *erişte* <Far. *rişte* örneğinde geniş ünlü türemiştir ve bugün standart Türkçede türemiş ünlüyle kullanılmaktadır.

Yukarıda da söz edildiği üzere Türkçenin bir başka yapısal özelliği de söz başında çift ünsüz bulundurmamasıdır. Ancak alıntı sözcüklerde başta çift ünsüz bulunabilir:

grup
stop
tren vb.

Standart Türkçe bu gibi durumlarda sözcüğün eski veya yeni alıntı olmasına göre farklı davranır. Arap harflerinin kullanıldığı dönemde Arapça ve Farsçadan alınan sözler kaynak dillerde yazıldığı gibi yazılırken bunların dışındaki dillerden alınan sözcükler, söylendikleri gibi yazılmıştır. Çünkü farklı alfabelerle yazılan, baskın olmayan dillerden yapılan alıntılarda aynı alfabenin kullanılmasından kaynaklanan bir “aslına göre yazma” zorlaması yoktur. Eski alıntıları söylendiği gibi yazma eğilimi, yazı devriminden sonra da devam etmiştir.

Baştaki çift ünsüzü Türkçenin ses sistemine uyarlamak için iki farklı yol tercih edilmiştir.

Bunlardan biri, başa bir dar ünlü, çoğu zaman /i/ ünlüsü getirilmek suretiyle, ünsüz çiftlerinin çözülmesidir:

Tablo 5.26
Alıntı Sözcüklerde Ünsüz Çiftlerinin Çözülmesi

Orijinal biçim	Standart dışı biçim
İt. <i>scala</i>	<i>iskele</i>
Fr. <i>squelette</i>	<i>iskelet</i>
İt. <i>sprito</i>	<i>ispirto</i>
Fr. <i>station</i>	<i>istasyon</i>
Yun. <i>stuppe</i>	<i>üstüğü</i>
Yun. <i>stavros</i>	<i>istavroz</i>
Yun. <i>sgombro</i>	<i>uskumru</i>
Fr. <i>statistique</i>	<i>istatistik</i>

İkinci yöntem ise ünsüz çiftinin arasına dar bir ünlü getirmektir:

Orijinal biçim	Türkçe biçim
Alm. <i>Schlepp</i>	<i>şilep</i>
Alm. <i>Groschen</i>	<i>kuruş</i>
Fr. <i>clup</i>	<i>kulüp</i>

Tablo 5.27
Alıntı Sözcüklerde Ünsüz Çiftinin Dar Bir Ünlü Alması

Yeni alıntılarda ise Latin alfabesini kullanan dillerden olan sözcükler başta çift ünsüzle yazılır, ancak söyleyişte genellikle ünsüz çiftinin arasına, nadir olarak da başa dar bir ünlü eklenir:

Yazım	Söyleyiş
<i>spor</i>	/sipor/
<i>şfenks</i>	/sifenks/
<i>sterlin</i>	/siterlin/~/isterlin/
<i>skala</i>	/sıkala/
<i>tren</i>	/tiren/
<i>grup</i>	/gurup/
<i>kritik</i>	kıritik/
<i>kral</i>	/kırıl/
<i>spiker</i>	/sipiker

Tablo 5.28
Yeni Alıntılar

Bu tür sözcüklerde araya giren ünlü, sözcüğün hecelenmeye çalışılması durumunda söyleyişte kendini açıkça hissettirir:

si-por
si-fenks
si-ter-lin
sı-ka-la gibi.

Ancak sözcük, aynı alfabenin kullanıldığı bir dilden alıntılanmış olduğu için aslına göre yazma eğilimi vardır. Ayrıca Kornfilt, Batılılaşmış büyük şehirlerdeki konuşurlarca söz başı /kl/, /kr/ ve /sp/ ünsüz çiftlerinin büyük ölçüde orijinalde olduğu gibi söylendiğini dile getirir (1997: 493):

klüp
kral
spiker

Söz sonunda: Türkçede söz sonunda belli ünsüz çiftleri bulunabilir. Bunlar yukarıda açıklandığı üzere biri akıcı biri patlamalı ses olan *-lç*, *-lk*, *-lp*, *-lt*, *-nç*, *-nk*, *nt*, *-rç*, *-rk*, *-rp*, *-rs*, *-rt*, *-st* ünsüz çiftleridir (bk. *Hece ve Ses İlişkisi*). Bu nedenle, sonda Türkçede bulunamayan ünsüz çiftlerine sahip alıntı sözcüklerde, ünsüz çiftleri arasında bir dar ünlü türer.

Orijinal biçim	Türkçe biçim
Ar. <i>fıkr</i>	<i>fıkr</i>
Ar. <i>zehr</i>	<i>zehir</i>
Ar. <i>'akl</i>	<i>akıl</i>
Ar. <i>hüküm</i>	<i>hüküm</i>

Tablo 5.29
Alıntı Sözcüklerde Sondaki Ünsüz Çiftinin Dar Bir Ünlü Alması

Böylece Türkçenin hece yapısına uymayan sözcükler, Türkçenin hece yapısına uygun hâle getirilmiş olurlar. Bu tür sözcükler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında, türemiş ünlüleri düşer:

fikri

akla

hükmü vb. (bk. *Ünlülerin Sıfırla Nöbetleşmesi*.)

Bazı alıntı sözcüklerde Türkçenin hece yapısına uygun olmamakla birlikte sondaki ünsüz çiftlerinin arasına ünlü getirilmediği de görülmektedir: *mevt*, *mahv*, *sfenks* vb. Ancak bu tip örnekler azdır.

Ünlü Düşmesi: Türkçede dağınık olarak ünlü düşmesi örneklerine rastlanır:

Tablo 5.30
Ünlü Düşmesi

Eski biçim	Yeni biçim
<i>ısıcak</i>	<i>sıcak</i>
<i>ısıtma</i>	<i>sıtma</i>
<i>umutlu</i>	<i>mutlu</i>
<i>diri-lik</i>	<i>dirlik</i>
<i>yatası</i>	<i>yatsı</i>
<i>hep-i-si</i>	<i>hepsi</i>

Alıntı sözcüklerde de ünlü düşmesinin değişik örnekleri görülür:

Tablo 5.31
Alıntı Sözcüklerde Ünlü Düşmesi

Orijinal biçim	Türkçe biçim
<i>mumiya</i>	<i>mumya</i>
<i>âyîne</i>	<i>ayna</i>
<i>halîfe</i>	<i>kalfa</i>

Hecenin çekirdeğini Türkçede ünlü oluşturur; hece kurulabilmesi için bir ünlüye ihtiyaç vardır. Bu nedenle ünlü düşmesi aynı zamanda hece düşmesi sonucunu doğurur. Ünlü düşmesiyle sözcükteki hece sayısı da azalmış olur (bk. *Hece Düşmesi*).

Ünsüzlerde

Ünsüz Tekleşmesi: Türkçe kökenli sözcüklerde ikiz ünsüz ancak iki farklı hecede ortaya çıkabilir.

elli

belli

Bu tip Türkçe sözcüklerin çok azında ünsüz tekleşmesi gerçekleşmiştir: *ullug>ulu*.

Alıntı birkaç sözcükte de söz içindeki ikiz ünsüzler tekleşmiştir:

Tablo 5.32
Alıntı Sözcüklerde Ünsüz Tekleşmesi

Orijinal biçim	Türkçe biçim
<i>ammā</i>	<i>ama</i>
<i>kerre</i>	<i>kere</i>
<i>evvel</i>	<i>evel</i>
<i>hammām</i>	<i>hamam</i>
<i>çille</i>	<i>çile</i>

Günümüz Türkçesinde bunların bazıları tek biçimlidir, yazımda da söyleyişte de ikiz ünsüzlü kullanılmaz: *çile*. Buna karşılık diğerlerinin hem konuşma dilinde hem de yazı dilinde iki biçimleriyle de değişik oranlarda karşılaşılır:

ama ~ amma

kere ~ kerre

evel ~ evvel

hamam ~ hammam

Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu*'na göre bu üç örneğin standart yazılışları şöyledir:

ama ~ amma

evvel

hamam

Görüldüğü gibi bu üç örnekte standart yazım açısından üç farklı yaklaşım benimsenmiştir: Birincisinde tek ve ikiz ünsüzlü biçim (*ama ~ amma*), ikincisinde ikiz ünsüzlü yazım *evvel*, sonuncusunda ise tek ünsüzlü *hamam* biçimi “doğru” kabul edilmektedir. İnternette basit bir taramada da görüleceği gibi yazılı metinlerde standart ve standart dışı biçimlere rastlanmaktadır. Bu da ilgili sözcüklerde tekleşmenin geçiş döneminde olduğunun bir işareti olarak görülebilir.

Ünsüz İkizleşmesi: Az sayıda Türkçe sözcükte, söz içinde yer alan ünsüzler tarihsel süreç içinde çeşitli nedenlerle ikizleşmiştir: Örnek olarak *ana* sözcüğünün ünlüsünün çocuk dilinde ikizleştiği varsayılmaktadır: *ana > anne*. Yine *elig > elli* “50” sözcüğünde de ünsüz ikizleşmesi olduğu düşünülmektedir.

Bazı ağızlarda sayıların *yeddi*, *sekkiz*, *dokkuz* gibi ikiz ünsüzlü biçimleri de vardır. Bu ikizleşme, ilgili sözcüklerin ilk hecedeki ünlülerinin Ana Türkçede uzun olmasıyla açıklanmaktadır:

Ana Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>sēkiz</i>	<i>sekkiz</i>
<i>tōkuz</i>	<i>dokkuz</i>

Tablo 5.33
Ana Türkçede İlk Hecedeki Uzun Ünlüler

Ünsüz ikizleşmesi, sözcüğün anlamını pekiştirmek üzere ikincil olarak da ortaya çıkabilir: Örneğin *eşşek* sözcüğü *eşek*'ten daha saldırgan, daha aşağılayıcı bir anlam taşır.

Uzunluk alıntı sözcüklerde de ikizleşmeye neden olabilir: *cüzām > cüzzam*.

(Söz sonunda ikizleşme için ayrıca bk. *Söz Sonunda Tek Ünsüz ~ İkiz Ünsüz Nöbetleşmesi*.)

Ünsüz Düşmesi

Yazı Dilinde: Türkçe kökenli sözcüklerde, tarihsel açıdan bakıldığında bazı ünsüz düşmesi örneklerine rastlanmaktadır. Bunların bir kısmı yaygın ve kurallıdır. Sürecin tamamlandığı örneklerde ünsüzün düşmüş olduğu ancak eski metinlerin yardımıyla fark edilebilir. Örneğin Eski Türkçede çok heceli sözcüklerin sonunda ve ek başındaki -G sesi Türkiye Türkçesinde her durumda düşmüştür.

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>kapıg</i>	<i>kapı</i>
<i>taşgaru</i>	<i>dışarı</i>
<i>ölüg</i>	<i>ölü</i>
<i>satguçı</i>	<i>satıcı</i>
<i>yalgan</i>	<i>yalan</i>
<i>algalı</i>	<i>alalı</i>
<i>yolga</i>	<i>yola</i>

Tablo 5.34
Eski Türkçedeki -G Sesi

Sınırlı sayıda örnekte akıcı /r/ ve /l/ sesleri de düşmüştür:

Tablo 5.35
Eski Türkçedeki /r/ ve /l/
Sesleri

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>ol</i>	<i>o</i>
<i>oltur-</i>	<i>otur-</i>
<i>keltür-</i>	<i>getir-</i>
<i>berk</i>	<i>pek</i>
<i>er-</i>	<i>i-</i>
<i>arslan</i>	<i>aslan</i>

Eski Türkçedeki söz başı /b/ ünsüzü de Türkiye Türkçesinde bir örnekte düşmüştür:

Tablo 5.36
Eski Türkçedeki Söz Başı
/b/ Sesi

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>bol-</i>	<i>ol-</i>

Ayrıca kişi eki işlevinde kullanılan *ben* ve *biz* zamirlerinin başındaki /b/ sesi de bu zamirlerin eklenmesi sırasında düşmüştür:

kelür ben>gelürven>gelürem > gelürüm >gelirim
kelür biz>gelürüz>geliriz

Yine bir örnekte de söz sonu /b/ sesi düşmüştür:

Tablo 5.37
Eski Türkçedeki Söz Sonu
/b/ Sesi

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>sub</i>	<i>su</i>

bk. Ünsüzlerin Sıfırla
Nöbetleşmesi

Farsça alıntılardaki söz sonu /ng/ ünsüz öbeği Türkçede *reng>renk* örneğinde olduğu gibi /nk/'ye değişmekle birlikte, *tufeng* ve *fişeng* sözcüklerinde /n/ sesinin düşmesi sonunda /k/'ye dönüşmüştür:

tüfek
fişek

Alıntı sözcüklerde ünsüz düşmesinin ilgi çekici örneklerinden biri de *misk>mis* gelişmesidir. Bugünkü Türkçede her iki sözcük de yaşamaktadır. Ancak *misk* daha çok temel anlamıyla ("Asya'nın yüksek dağlarında yaşayan bir tür erkek ceylanın karın derisi altındaki bir bezeden çıkarılan güzel kokulu madde", *Güncel Türkçe Sözlük*), kısaltmış biçim *mis* ise mecaz anlamla kullanılmaktadır. Kısaltmış biçim ayrıca *mis sabunu*, *mis üzümü* örneklerinde olduğu gibi birleşik sözcük de yapmaktadır. *Güncel Türkçe Sözlük*'te, *misk gibi* ve *mis gibi* deyimlerinin her ikisine de yer verilmektedir.

Konuşma Dilinde: Konuşma dilinde yazı diline göre çok daha fazla ünsüz düşmesi örneği vardır. Hatta kimi ünsüz düşmesi örnekleri sadece konuşma dilinde görülür.

Konuşma dilinde -(X)yor ekinin sonundaki /r/ sesi bir ünsüz öncesinde düşer:

yapıyosun
yapıyo
yapıyosunuz
yapıyola
Ağızlarda düşme, birinci kişilerde de görülebilir:
yapıyom
yapıyoz

Konuşmada, ünsüz komşuluğunda /n/ sesi de düşebilir:

Standart biçim	Konuşma dili
<i>sonra</i>	<i>sora</i>

Tablo 5.38
Konuşmada /n/ Sesi

Ünsüz çifti /st/ Türkçede söz sonunda bulunabilir:

ast

üst

Ancak bu ünsüz çiftinin sonundaki /t/ Farsçadan alınan az sayıda sözcükte, konuşma dilinde ve yerel söyleyişlerde yalın hâlde düşme eğilimindedir:

Standart biçim	Konuşma dili ve ağızlar
<i>dost</i>	<i>dos</i>
<i>rast</i>	<i>ras</i>
<i>abdest</i>	<i>aptes</i>
<i>dürüst</i>	<i>dürüs</i>
<i>serbest</i>	<i>serbes</i>

Tablo 5.39
Konuşmada Alıntı
Sözcüklerde /t/ Sesi

Aynı eğilim, Türkçe kökenli *ast* ve *üst* gibi sözcüklerle kurulan birleşiklerin söylenişinde de görülür:

Standart biçim	Konuşma dili ve ağızlar
<i>astsubay</i>	<i>assubay</i>
<i>üstçavuş</i>	<i>üsçavuş</i>

Tablo 5.40
Konuşmada /t/ Sesi

Bu /t/ sesini düşürmüş biçimler konuşma dilinde görülür. Standart yazım açısından yanlış olmakla birlikte yazılı metinlerde de karşılaşılmaktadır. Özellikle *rasgel-* biçimi oldukça yaygındır.

Bir örnekte /st/ ünsüz çiftinde /t/ sesinin düşmesi yazıma da yansımıştır:

Orijinal biçim	Türkçe biçim
<i>dest-gâh</i>	<i>tezgah</i>

Tablo 5.41
Yazıma Yansıyan /t/ Sesi
Düşmesi

İkincil olarak ortaya çıkmış *hangi*, *hani* gibi az sayıda örneği bir tarafa bırakırsak, Türkçe kökenli sözcüklerde hiçbir pozisyonda bulunmayan /h/ sesi konuşma dilinde şu durumlarda düşebilir:

a. Hece sonunda, bir geniz ünsüzünden veya sürekli ünsüzden önce düşerek ünlüyü uzatır:

Standart biçim	Konuşma dili ve ağızlar
<i>Mehmet</i>	<i>Mēmet</i>
<i>Ahmet</i>	<i>Āmet</i>
<i>kahya</i>	<i>kāya</i>
<i>mahsus</i>	<i>māsus</i>

Tablo 5.42
Hece Sonunda /h/ Sesinin
Düşmesi

b. Hece başında, bir ünlüden veya bir ötümsüz ünsüzden sonra:

Tablo 5.43
Hece Başında /h/ Sesi
Düşmesi

Standart biçim	Konuşma dili ve ağızlar
<i>tohum</i>	<i>toum ~ tòm</i>
<i>ishal</i>	<i>isal</i>
<i>dershane</i>	<i>dersâne</i>

Söz başında bulunan /h/ sesinin düşmesi Rumeli ağızları için tipiktir:

Tablo 5.44
Rumeli Ağızlarında /h/
Sesi Düşmesi

Standart biçim	Rumeli ağızları
<i>Hasan</i>	<i>Asan</i>
<i>hem</i>	<i>em</i>

Konuşma dilinde ve ağızlarda /ft/ ünsüz çiftinin sonundaki /t/ sesi düşebilmektedir:

Tablo 5.45
Konuşma Dili ve Ağızlarda
/ft/ Ünsüz Çifti

Standart biçim	Konuşma dili
<i>çift</i>	<i>çif</i>
<i>çiftçi</i>	<i>çifçi</i>
<i>zift</i>	<i>zif</i>

Ünsüz Türemesi: Yazı dilinde, Türkçe kökenli sözcüklerde ünsüz türemesine az sayıda örnekte, düzensiz olarak rastlanır. Ünsüz türemesinin en iyi bilinen örnekleri, bazı sözcüklerde söz başında gerçekleşmiş olan /h/ türemesidir:

Tablo 5.46
/h/ Türemesi

Eski biçim	Günümüz Türkçesi
<i>öyük</i>	<i>höyük</i>
<i>örgüç</i>	<i>hörgüç</i>

Söz başında /h/ türemesine alıntı sözcüklerde de rastlanır: *âveng>hevenk*.
Konuşma dilinde örnek sayısı biraz daha fazladır:

Tablo 5.47
Alıntı Sözcüklerde Söz Başı
/h/ Türemesi

Eski biçim	Günümüz Türkçesi
<i>is</i>	<i>his</i>
<i>elbet</i>	<i>helbet</i>
<i>ark</i>	<i>hark</i>

Söz başında bir sözcükte /v/ türemesi Eski Anadolu Türkçesi döneminde gerçekleşmiştir:

Tablo 5.48
Söz Başında /v/ Türemesi

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>ur-</i>	<i>vur-</i>

Az sayıda Türkçe kökenli sözcükte söz içinde /n/ türemesi görülmektedir:

Tablo 5.49
Söz İçinde /n/ Türemesi

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>kılıç</i>	<i>kılınç</i>
<i>tuç</i>	<i>tunç</i>
<i>ortaca</i>	<i>ortanca</i>

Yine az sayıda sözcükte eskiden ünsüz türemesi olmuştur:

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>olur-> oltur-</i>	<i>otur-</i> “oturmak”
<i>kaplubaka</i>	<i>kaplumbağa</i>

Tablo 5.50
Eski Ünsüz Türemeleri

Türkçenin yapısal özelliği olan ikiz ünlüden kaçınma eğilimi gereği, alıntı sözcüklerde iki ünlü arasında ünsüz türemesi olabilmektedir:

Orijinal biçim	Günümüz Türkçesi
<i>fiat</i>	<i>fiyat</i>
<i>laboratur</i>	<i>laboratuvar</i>
<i>konservatuar</i>	<i>konservatuvar</i>
<i>za'if</i>	<i>zayıf</i>
<i>taife</i>	<i>tayife>tayfa</i>
<i>mai></i>	<i>mavi</i>
<i>dialogue</i>	<i>diyalog</i>

Tablo 5.51
Alıntı Sözcüklerde Ünsüz Türemesi

Ünsüz türemesinin alıntı sözcüklerde uzun ünlünün etkisiyle de gerçekleşebildiği düşünülmektedir:

Orijinal biçim	Günümüz Türkçesi
Far. <i>kehrübā</i>	<i>kehribar</i>

Tablo 5.52
Alıntı Sözcüklerde Ünsüz Türemesi

Dudaksıllaşma: Dudak ünsüzü olmayan, ama dudak ünsüzleriyle ortak özelliği olan bir ünsüzün dudak ünsüzüne dönüşmesine *dudaksıllaşma* denir. Standart Türkçede yuvarlak ünlüler komşuluğundaki *geniz* n'si yine bir geniz ünsüzü, ama aynı zamanda dudak ünsüzü de olan /m/ye değişmiştir:

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>koñşu</i>	<i>komşu</i>
<i>toñuz</i>	<i>domuz</i>
<i>köñlek</i>	<i>gömlek</i>
<i>oñurka</i>	<i>omurga</i>
<i>koñur al</i>	<i>kumral</i>

Tablo 5.53
Geniz n'sinin /m/ye değişmesi

Yerel ağızlarda değişime uğramamış biçimler daha yaygındır:

goñşu

doñuz

köñlek ~ *göynek* vb.

Aykırılışma: İki sesin ortak özelliklerinin artması anlamındaki benzeşmenin tersi olarak görülebilecek bir ses olayıdır. İki sesin ortak özelliğinin azalması *aykırılışma* olarak adlandırılır. Aynı durum kaynaklarda *benzeşmezlik* ve *disimilasyon* terimleriyle de gösterilir. Ortak özelliklerin azalması kısmen olabileceği gibi tamamen farklı bir sese dönüşme şeklinde de ortaya çıkabilir. Türkiye Türkçesinde benzeşmeye göre az görülür. Farklı-

laşmanın ses tekrarından kaçınmak, tekdüzeliği önlemek, hecelemeyle kolaylaştırmak gibi nedenlerinden söz edilebilir:

Tablo 5.54
Aykırılışma

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>tepme</i>	<i>tekme</i>
<i>derşür-</i>	<i>devşir-</i>
<i>aşçı</i>	<i>ahçı</i>

Ağızlarda başka aykırılışma örnekleri de vardır:

issi>isti “sıcak, ılık”

isilik>istilik “vücuttaki küçük pembe kabartılar” vb.

Alıntı sözcüklerin Türkçeleşme sürecinde de az sayıda aykırılışma örneğine rastlanır:

Tablo 5.55
Alıntı Sözcüklerde
Aykırılışma

Orijinal biçim	Günümüz Türkçesi
<i>attar</i>	<i>aktar</i>
<i>muşamma</i>	<i>muşamba</i>
<i>bādincān</i>	<i>patlıcan</i>
<i>tennūr</i>	<i>tandır</i>
<i>kınnap</i>	<i>kırnap</i>

Yazı dilinde *murdar* sözcüğünün aykırılışmaya uğramış biçimi olan *mundar* da ölçünlü sayılır.

Sadece konuşma dilinde görülen az sayıda örnekte, farklı hecelerdeki seslerde aykırılışma olmuştur:

Tablo 5.56
Farklı Hecelerdeki Seslerde
Aykırılışma

Standart biçim	Konuşma dili
<i>birāder</i>	<i>bilader</i>

Göçüşme: Bir sözcükte iki sesin yer değiştirmesine *göçüşme* denir. Hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde görülebilen göçüşme kaynaklarda *metatez* veya *yer değiştirme* olarak da geçer. Göçüşme en çok /r/ ve /l/ sesleri yanında /y/, /p/, /b/, /v/, /m/, /n/ seslerinin bulunması durumunda görülür:

Tablo 5.57
Göçüşme

Standart dil	Ağızlar
<i>yaprak</i>	<i>yarpak</i>
<i>çömlək</i>	<i>çölmək</i>
<i>yanlış</i>	<i>yalniş</i>
<i>yalmız</i>	<i>yanlız</i>
<i>kirpik</i>	<i>kiprik</i>
<i>kibrit</i>	<i>kirbit</i>
<i>toprak</i>	<i>torpak</i>
<i>avrat</i>	<i>arvat</i>
<i>köprü</i>	<i>körpü</i>
<i>ayran</i>	<i>aryan</i>

Ancak bunun dışında da göçüşmeye rastlanabilir:

Standart dil	Konuşma dili ve ağızlar
<i>ekşi</i>	<i>eşki</i>
<i>perhiz</i>	<i>pehriz</i>

Tablo 5.58
Göçüşme

Göçüşme daha çok konuşma dilinde ve ağızlarda rastlanan bir ses olayıdır. Verici dildeki biçimleriyle karşılaştırılınca göçüşmeye uğramış az sayıdaki alıntı sözcük, yazı dilinde standart biçimler olarak görülür:

Orijinal biçim	Türkçe
Yun. <i>horyat</i>	<i>hoyrat</i>
Yun. <i>boreas</i>	<i>poyraz</i>
Far. <i>çâr yek</i>	<i>çeryek > çeyrek</i>

Tablo 5.59
Alıntı Sözcüklerde
Göçüşme

Ağızlarda göçüşmeye uğramış biçim yaygın olarak kullanılabilir. Ayrıca Türkçenin ağızlarındaki göçüşmeli bir biçim lehçelerde standart olabilir: Örneğin: *ireli*, *torpak*, *arvat* biçimleri Azerbaycancada standarttır.

Yukarıda verilen örneklerde göçüşme yan yana bulunan ünsüzler arasında gerçekleşmiştir. Ancak daha az görülmekle birlikte, yan yana olmayan ünsüzler arasında da göçüşme olabilir. Buna *uzak göçüşme* adı verilir:

Standart dil	Ağızlar
<i>ileri</i>	<i>ireli</i>
<i>bulgur</i>	<i>burgul</i>
<i>satranç</i>	<i>santraç</i>
<i>lanet</i>	<i>nalet</i>
<i>naylon</i>	<i>laylon</i>

Tablo 5.60
Uzak Göçüşme

Ötümlüleşme: Ötümlüleşme, ötümsüz bir ünsüzün ötümlü hâle gelmesi olayıdır. Standart dilden hareket edecek olursak ötümlüleşme, tarihi süreçte gerçekleşmiş bir ses olayıdır. Eski Türkçe ile günümüzdeki durum karşılaştırılırsa söz başında bulunan bazı seslerin büyük oranda ötümlüleştigi görülür.

Ön ünlülü sözcüklerin bir bölümünde *k->g-* ötümlüleşmesi gerçekleşmiştir:

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>kel-</i>	<i>gel-</i>
<i>kir-</i>	<i>gir-</i>
<i>kör-</i>	<i>gör-</i>

Tablo 5.61
k->g- Ötümlüleşmesi

Yazı dilinde ölçünlü sayılmasa da yerel söyleyişte art damak /k/ sesi de ötümlüleştirebilmektedir:

Standart dil	Ağızlar
<i>kapı</i>	<i>gapı</i>
<i>kadın</i>	<i>gadin</i>
<i>kaymakam</i>	<i>gaymakam</i>

Tablo 5.62
Art Damak /k/ Sesinin
Ötümlüleşmesi

Hem art, hem ön ünlülü sözcüklerin bir bölümünde *t->d-* ötümlüleşmesi gerçekleşmiştir:

Tablo 5.63
t- > d- Ötümlüleşmesi

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>tegül</i>	<i>değil</i>
<i>te-</i>	<i>de-</i>
<i>til</i>	<i>dil</i>
<i>tiş</i>	<i>diş</i>
<i>tal</i>	<i>dal</i>
<i>tokuz</i>	<i>dokuz</i>
<i>tur-</i>	<i>dur-</i>

Söz başında tek örnekte *ç->c-* değişimi belirlenmiştir:

çīpm “sinek” *cibinlik*

Söz içinde birincil uzun ünlü komşuluğunda gerçekleşen ötümlüleşme için bk. *Uzunluk-Kısalık Nöbetleşmesi, Ötümlülük-Ötümsüzlük Nöbetleşmesi*.

Yerel ağızlarla standart dil arasında, ötümlüleşme açısından önemli farklar vardır. Standart dilde ötümlü olan bir ses ağızlarda ötümsüz olabileceği gibi tersi de mümkündür:

gölge ~ *kölge*

taş ~ *daş* gibi.

Ötümsüzleşme: Ötümlü bir ünsüzün ötümsüzleşmesi, Türkçe sözcüklerde çok yaygın değildir. En iyi bilinen örneklerinden biri, bir grup sözcükte söz başındaki *b->p-* gelişmesidir:

Tablo 5.64
b- > p- Ötümsüzleşmesi

Eski Türkçe	Günümüz Türkçesi
<i>barmak</i>	<i>parmak</i>
<i>bış-</i>	<i>piş-</i>
<i>bastırma</i>	<i>pastırma</i>
<i>bars</i>	<i>pars</i>
<i>busug</i>	<i>pusu</i>

Ötümsüzleşme örneklerine alıntı sözcüklerde de rastlanmaktadır:

Tablo 5.65
Alıntı Sözcüklerde Ötümsüzleşme

Orijinal biçim	Türkçe
<i>dest-gāh</i>	<i>tezgah</i>

Türkçedeki en yaygın ötümsüzleşme olayı, alıntı sözcüklerde söz sonunda bulunan ötümlü ünsüzlerin Türkçede söz sonunda ötümlü ünsüzden kaçınma eğilimine paralel olarak ötümsüz karşılıklarıyla değiştirilmesidir:

Tablo 5.66
En Yaygın Ötümsüzleşme Olayı

Orijinal biçim	Türkçe
<i>kitāb</i>	<i>kitap</i>
<i>redd</i>	<i>ret</i>

bk. *Ötümlülük-Ötümsüzlük Nöbetleşmesi*

Ağızlarda ve bazen konuşma dilinde söz sonundaki /z/ sesinin de ötümsüzleşerek /s/’ye dönüştüğü görülebilmektedir:

Standart dil	Konuşma dili
<i>gelmez</i>	<i>gelmes</i>
<i>olmaz</i>	<i>olmas</i>

Tablo 5.67
z > s Ötümsüzleşmesi

Kaynaşma: Kaynaşma esas olarak söz dizimi kaynaklı bir ses olayıdır. Türkçede ünlüyle biten bir sözcükten sonra ünlüyle başlayan bir sözcük gelmesi durumunda, ilk sözcüğün sonundaki ünlü ile ikinci sözcüğün başındaki ünlü kaynaşabilmektedir:

Eski	Yeni
<i>ne eyle-</i>	<i>neyle-</i>
<i>ne ol-</i>	<i>nol-</i>
<i>ne için</i>	<i>niçin</i>
<i>ne asıl</i>	<i>nasıl</i>
<i>ne ise ne</i>	<i>nesne</i>
<i>bu öyle</i>	<i>böyle</i>
<i>şu öyle</i>	<i>şöyle</i>
<i>cuma ertesi</i>	<i>cumartesi</i>
<i>kahve altı</i>	<i>kahvaltı</i>
<i>güllü aş</i>	<i>güllaç</i>
<i>sütlü aş</i>	<i>sütlaç</i>
<i>kel-e uma-</i>	<i>geleme-</i>
(<i>u-yeterlik eylemi</i>)	

Tablo 5.68
Kaynaşma

Konuyla ilgili kaynaklarda bu olay, *büzülmeyle birleşme* (Banguoğlu 1990: 77), *vokal birleşmesi* (Ergin 2006: 125), *ünlü/hece düşmesi* (Demircan 1996: 93-95) gibi farklı terimlerle anılmaktadır. Bu terim farklılığı aynı zamanda konunun yeterince iyi araştırılmadığını ve sınıflandırılmadığını da göstermektedir.

Yukarıda verilen örneklerden *nesne* ve *cumartesi* dışında kalanlarda kaynaşma sonucu ortaya çıkan ünlü ikinci sözcüğün ünlüsü ile aynıdır. Bu nedenle, bu gibi örneklerde ilk sözcüğün ünlüsünün düşmüş sayılması da mümkündür. *Nesne* sözcüğünü daha eski *ne erse ne* biçimine götürecek olursak bu sözcükte de benzer bir gelişme düşünülebilir. *Cumartesi* ise yeni bir sözcüktür. Yazılı kaynaklarda *Cumaertesi* biçimindeki standart dışı yazımına da rastlanmaktadır. Bu nedenle henüz kısa biçimin tamamıyla yaygınlaştığı söylenemez. Bu örneklerde birleşme sonucu bir hece eksildiği için burada bir hece düşmesi olduğu da düşünülebilir. Ancak burada düşme değil, ünlülerin birleşmesi ve kaynaşmasıyla bir hecenin azaldığı unutulmamalıdır (bk. *Hece Düşmesi*).

Ünlülerde ve Ünsüzlerde

Büzülme: Çoğunlukla *ünlü-ünsüz-ünlü* yapısındaki bir ses öbeğinin kısa veya uzun bir ünlüye dönüşmesidir. Hem yazı dilinde hem de konuşma dilinde rastlanan bir ses olayıdır. Büzülme farklı biçimlerde ortaya çıkabilir. Çoğu büzülme örneğinde iki hece tek bir heceye dönüştüğü için bu ses olayı *hece kaynaşması* olarak da adlandırılır. Yaygın büzülme örneklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Ünlü ile biten sözcüklerin Farsçadan kopyalanmış olan *hane* sözcüğü ile kurduğu birleşiklerde ortaya çıkan *ünlü-ünsüz-uzun ünlü* yapısında büzülme görülür:

Tablo 5.69
"Hane" Sözcüğü

Eski	Yeni
<i>eczahâne</i>	<i>eczâne</i>
<i>postahâne</i>	<i>postâne</i>
<i>hastahâne</i>	<i>hastâne</i>

Bu sözcüklerin yazımı Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu*'na göre şöyledir:

eczane

postane

hastane

Ancak yazılı metinlerde /h/'li ve /h/'siz biçimlere rastlamak mümkündür.

SIRA SİZDE

Hâne sözcüğünün ünsüzle biten sözcüklere eklendiği durumlarda büzülme değil ünsüz yitimi söz konusudur, bu duruma bir örnek düşünün.

Ünlü-ünsüz-ünlü yapısı taşıyan kimi dağınık örneklerde de bu büzülmeyi izleyebiliriz:

Tablo 5.70
Büzülme

Eski biçim	Büzülmeye uğramış biçim
<i>pekiyi</i>	<i>peki</i>
<i>ağabey</i>	<i>ābi</i>
<i>yigirmi</i>	<i>yirmi</i>
<i>çahar şenbe</i>	<i>çarşamba</i>

/ğ/ ünsüzü bulandıran *ünlü-ünsüz-ünlü* şemasının büzülmesi ise büyük bir çoğunlukla konuşma diliyle ilgilidir:

Tablo 5.71
Konuşma Dilinde Büzülme

Yazı dili	Söyleyiş
<i>doğur-</i>	<i>dör-</i>
<i>yoğur-</i>	<i>yör-</i>
<i>bağır-</i>	<i>bār-</i>
<i>sağır</i>	<i>sār</i>

Ünlüyle biten sözcüklere *ile*, *idi*, *imiş*, *ise* gibi hem eklenebilen hem de bağımsız biçimleri kullanılan enklitikler geldiği zaman ekleşme tam gerçekleşmez. Ünlü çakışmasını önlemek için araya giren /y/ sesi korunurken, enklitiğin ünlüsü sıfırla nöbetleşebilir:

Tablo 5.72
Enklitikler

Ayrı biçim	Ara biçim	Ekleşmiş biçim
<i>kızı ile</i>	<i>kızı-y-ıla</i>	<i>kızıyla</i>
<i>biri ile</i>	<i>biri-y-ile</i>	<i>biriyle</i>
<i>kızı idi</i>	<i>kızıydı</i>	<i>kızıydı</i>
<i>araba ile</i>	<i>araba-y-ıla</i>	<i>arabayla</i>

Bu tür örneklerde tam bir büzülme olmamaktadır. Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerinde eklenmenin daha ileri aşamalarına da rastlanmaktadır:

atlana idi>atlana-y-ıdı>atlanaydı>atlanadı.

Ağızlarda da büzülme tam sonuçlanabilmektedir:

kızıla
birile
arabâla

Eklenme sırasında oluşan *ünlü-ünsüz-ünlü* yapısıyla ilgili büzülmeler de konuşma dilinde sınırlıdır ve yazıya yansımaz:

Yazı dili	Söyleyiş
<i>başlayacak</i>	<i>başlıycak</i>
<i>olmayacak</i>	<i>olmıycak</i>
<i>geleceğim</i>	<i>gelicem</i>

Tablo 5.73
Konuşma Dilinde Büzülme

Hece Düşmesi: Türkçede heceyi ilgilendiren ses olaylarından biri de sözcükte aynı veya benzer hecelerin yan yana gelmesi durumunda benzer hecelerden birinin düşmesidir. Hece düşmesi eklenme veya birleşme sırasında gerçekleşebilir.

Standart dil	Söyleyiş
<i>şimdiden</i>	<i>şimden</i>
<i>başlayayım</i>	<i>başlayım</i>
<i>seninle</i>	<i>senle</i>
<i>benimle</i>	<i>benle</i>

Tablo 5.74
Hece Düşmesi

Verilen örneklerden konuşma dilinde elbette hece düşmesine uğramamış biçimler de kullanılmaktadır.

Banguoğlu'nun *hece binişmesi* olarak adlandırdığı (1990: 65) bu durumun örneklerimizde de görüldüğü gibi farklı nedenleri vardır ama benzer hecelerin tekrarından kaçınma isteğinin düşmede önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Şimden örneği daha çok konuşma dilinde görülen, standart yazıma dikkat edilmeyen metinlerde de karşılaşılan bir kısalma örneğidir. Daha çok *şimden sonra*, *şimden kelli* deyimleri içinde kullanılmaktadır.

Hece düşmesi günümüz Türkçesinde *pazar ertesi>pazartesi* gibi az sayıda örneği bir tarafa bırakırsak daha çok konuşma dilinde veya yerel konuşmalarda görülen bir ses olayıdır. Ancak tarihi dönemlerle karşılaştırılınca bugün hece düşmesi sonucu kısalmış hâliyle kullanılan sözcük veya eklerimiz de vardır:

durur>-DXr (*var-durur>vardır*)
-A yorır>-(X)yor (*gel-e yorır>geliyor*)
alıp var->apar - "götürmek"

Yukarıda verilen *durur>-DXr*, *-A yorır>-(y)Ayorır> -(X)yor* örneklerindeki hece yitimi ara basamaklardan geçerek gerçekleşmiştir. Ağızlarda bulunan *duru*, *yapıyoru* gibi örnekler, bunlarda önce sondaki /r/ sesinin sonra da dar ünlünün düştüğünü göstermektedir:

durur>duru>-dXr
-A yorır>-Ayoru>-(X)yor.

Ayrıca günümüzde, ağızlarda ve konuşma dilinde *-(X)yor*'un daha kısa biçimleri de vardır:

Standart dil	Ağızlar
<i>geliyorum</i>	<i>geliyom</i>
<i>geliyoruz</i>	<i>geliyoz</i>

Tablo 5.75
-(x)yor

Başka Türk dillerinde *-DXr*'in daha da kısalmış biçimlerine rastlanabilir: *alıbdı* “almıştır”.

Belirtisiz ad tamlamalarında, tamlanan ögenin sonunda bulunan iyelik üçüncü tekil kişi eki özellikle yer ve sokak adlarında düşebilmektedir:

Tablo 5.76
Belirtisiz Ad
Tamlamalarında Hece
Düşmesi

Eski biçim	Yeni biçim
<i>Paşabahçesi</i>	<i>Paşabahçe</i>
<i>Hacitepesi</i>	<i>Hacettepe</i>
<i>Topkapısı</i>	<i>Topkapı</i>
<i>Kadı Köyü</i>	<i>Kadıköy</i>
<i>hücumbotu</i>	<i>hücumbot</i>
<i>Ziya Gökalp Sokağı</i>	<i>Ziya Gökalp Sokak</i>

Kuralcı açıdan eleştirilse de bu tür yapıların özellikle sokak adlarında oldukça yaygın bir kullanımı olduğu söylenebilir. Bu yaygınlaşmanın arkasında batı dillerinin etkisi olmalıdır:

Ihlamur Sokak

Ataç Sokak

Güven Park

Büklüm Sokak vb. (bk. *Hece Düşmesi*).

Benzeşme: Benzeşme süreci, dillerde en az çaba yasası gereği, bir sesin çıkış yeri ya da biçimi açısından bir başka sese benzer ya da eş duruma getirilmesi olarak açıklanır (Aksan 2000: 48). Bu açıdan bakıldığında benzeşmenin pek çok ses olayını kapsadığı da ortaya çıkar: *ünlülerde önlük-artlık, düzlük-yuvarlaklık uyumları; eklenme sırasında ünsüzlerin ötümlülük-ötümsüzlük açısından uyum sağlamaları; ünlü-ünsüz uyumu* da benzeşme süreçleridir (bk. ilgili bölümler).

Türkçede az sayıda ekin başında patlamalı bir ünsüz /c/ ~ /ç/, /d/ ~ /t/, /g/ ~ /k/ bulunur. Bir ekin alt biçimlerinden hangisinin seçileceği sözcüğün son sesine bağlıdır. Buna göre ötümsüz seslerden sonra ötümsüz biçimler, ünlüler ve ötümlü seslerden sonra ise ötümlü biçimler kullanılır:

ağaç-ta

baş-ta

yol-da

kapı-da

konut-ta

dip-te

Türk-çe

Alman-ca gibi.

Benzeşme yan yana bulunan sesler arasında gerçekleştiğinde yakın benzeşme olarak adlandırılır: *karanlık>karanlık*. Ancak farklı hecelerdeki sesler arasında da benzeşme olabilir: *etmek>ekmek*. Bu tür benzeşmeler uzak benzeşme olarak adlandırılır.

Sistemli uyum süreçleri dışında kalan, kimi seslere özgü benzeşmelerin bir bölümü yazı diline özgüdür; bir bölümü ise konuşma dilinde veya hızlı konuşmada ortaya çıkar.

Yazı dilinde sık rastlanan benzeşme örneklerinden biri /nb/ ünsüz çifti içindeki geniz sesi /n/'nin, yanındaki dudak ünsüzü /b/'ye benzeyerek geniz-çift dudak sesi /m/'ye dönmesidir. /nb/>/mb/ değişmesi hem Türkçe sözcüklerde hem de Arapça, Farsça alıntılarda karşımıza çıkar:

Eski veya orijinal biçim	Standart Türkçe biçim
<i>dolanbaç</i>	<i>dolambaç</i>
<i>saklanbaç</i>	<i>saklambaç</i>
<i>anbar</i>	<i>ambar</i>
<i>inbat</i>	<i>imbat</i>
<i>kanbur</i>	<i>kambur</i>
<i>tenbel</i>	<i>tembel</i>
<i>canbaz</i>	<i>cambaz</i>
<i>anber</i>	<i>amber</i>
<i>çenber</i>	<i>çember</i>
<i>menba</i>	<i>memba</i>
<i>münbit</i>	<i>mümbit</i>
<i>tanbur</i>	<i>tambur</i>
<i>penbe</i>	<i>pembe</i>

Tablo 5.77
/nb/ > /mb/

/nb/ > /mb/ ses benzeşmesi kimi durumlarda sadece konuşma dilinde görülür, yazıya yansımaz:

Yazı dili	Söyleyiş
<i>onbaşı</i>	<i>ombaşı</i>
<i>on bir</i>	<i>om bir</i>
<i>bin bir</i>	<i>bim bir</i>

Tablo 5.78
Konuşma Dilinde
/nb/ > /mb/

Bu örneklerde ilk sözcüğün sonundaki sesle ikinci sözcüğün başındaki ses arasında bir benzeşme söz konusudur ve buna *sandhi* adı verilmektedir.

Sızıcı /z/ sesi ötümsüz bir ünsüzden önce konuşma dilinde benzeşme sonucu olarak ötümsüzleşebilir:

Yazı dili	Söyleyiş
<i>tuzsuz</i>	<i>tussuz</i>
<i>gözsüz</i>	<i>gössüz</i>
<i>almazsa</i>	<i>almassa</i>

Tablo 5.79
Sızıcı /z/ Sesi

Konuşma dilinde /nl/ ünsüz çifti /nn/, /rl/ ünsüz çifti /ll/ olabilir:

Yazı dili	Söyleyiş
<i>onlar</i>	<i>onnar</i>
<i>yanlış</i>	<i>yannış</i>
<i>karanlık</i>	<i>karannık</i>
<i>anla-</i>	<i>anna-</i>
<i>kerli ferli</i>	<i>kelli felli</i>

Tablo 5.80
Konuşma Dilinde /nl/ ve /
rl/ Ünsüz Çiftleri

Benzeşme sürecinde, çıkış sırası önce olan sesin sonrakini etkilemesi *ilerleyici benzeşme*, çıkış sırası sonra olan sesin öncekini etkilemesi ise *gerileyici benzeşme* olarak adlandırılır.

İlerleyici benzeşme için şu örnekler verilebilir:

Tablo 5.81
İlerleyici Benzeşme

Yazı dili	Söyleyiş
<i>onlar</i>	<i>onnar</i>
<i>yanlış</i>	<i>yannış</i>

Gerileyici benzeşme daha yaygındır:

Tablo 5.82
Gerileyici Benzeşme

Orijinal biçim	Benzeşmeye uğramış biçim
<i>bu ile</i>	<i>böyle</i>
<i>o bir</i>	<i>öbür</i>
<i>iç kur</i>	<i>uçkur</i>
<i>serhoş</i>	<i>sarhoş</i>
<i>yaparlar</i>	<i>yapallar</i>
<i>şübhe</i>	<i>şüphe</i>
<i>tedkik</i>	<i>tetkik</i>
<i>ibtida</i>	<i>iptida</i>
<i>ictima</i>	<i>içtima</i>
<i>tesbit</i>	<i>tespit</i>

Özet

Ses değişimlerinin nedenini açıklamak.

Sözcükleri oluşturan seslerin değişme nedenleri şu başlıklar altında toplanabilir:

- . Dildeki eğilimler
- . Eklenme
- . Tarihsel süreç
- . Dil ilişkileri
- . Yazı dili-Konuşma dili arasındaki farklar
- . Standart dil ve ağız ilişkisi
- . Dil planlaması

Sözcüklerin ses yapılarında meydana gelen değişiklikler ses olayları olarak adlandırılmaktadır.

Günümüz Türkçesindeki ses olaylarının dil bilgisi kitaplarında ele alınışında iki farklı yaklaşım olduğu söylenebilir.

Türkçe yazılmış dil bilgisiyle ilgili temel kitaplardaki yaklaşımda, sonuçlanmış süreçlerle belli durumlarda ortaya çıkan ses olayları arasında çoğu zaman ayırım yapılmadığı söylenebilir. Türkçe kaynaklarda; eğer varsa artzamanlı ve eşzamanlı ses olaylarının birlikte verilmesi, günümüz Türkçesi açısından bakınca, tamamlanmış süreçler hakkında da okuyucuyu bilgilendirmesi açısından yararlıdır. Ancak bitmiş süreçlerle günümüze özgü ses olayları yeterince ayrılmadığında, dilin eski biçimleri veya ara aşamalarına ait örneklerin anlaşılması, sadece günümüzdeki dil durumunu bilen okuyucu için, güçleşmektedir.

Alıntı sözcüklerdeki ses değişimleri verici dildeki biçimle Türkçedeki biçim karşılaştırılmak suretiyle verilir. Kaynaklarda genellikle yazı dili, konuşma dili ve ağızlara özgü ses olayları arasında yeterince ayırım yapılmaz. Ayrıca belli durumlarda görülen nöbetleşmelerle kalıcı durumlar arasında da fark gözetilmez.

Yabancı dillerde yazılmış, çoğu yeni tarihli temel dil bilgisi kaynaklarında ise eşzamanlı, çekimle ilgili açıklamalara ağırlık verilmekte, tarihi dönemler göz ardı edilmektedir. Bir ses olayının farklı terimlerle gösterilmesi ve farklı biçimlerde açıklanmaya çalışılması ise işin doğasında olan ama aynı zamanda kaynaklardan yararlanılarak bir konuda daha derinlemesine bilgi edinilmesini güçleştiren hususlardan bir başkasıdır.

SES OLAYLARI

Bir dilde sesbirimler, yani anlam ayırıcı sesler, en az bir özellikleriyle diğerlerinden ayrılırlar. Ancak sesler aynı zamanda başka seslerle ortak özellikler de gösterirler. Sesler sınıflandırılırken farklı ve ortak özellik-

lerden yararlanılır. Değişme ancak *benzer sesler* arasında olabilir. Ortak özelliği olmayan sesler arasında değişme ise alışılmış bir durum değildir.

Ünlüler, *önlük-artlık, düzlük-yuvarlaklık, darlık-genişlik* olmak üzere üç farklı temel nitelik açısından birbirlerinden ayrılırlar. Bunlara bir de uzunluk-kısalığı ekleyebiliriz. Ünlülerle ilgili ses olaylarının çoğu, bu dört özellikten birinin başka bir özelliğe dönüşmesi şeklinde gerçekleşir.

Ünsüzler de *ötümlü-ötümsüz, patlamalı-sızıcı, ön-art, geniz-ağız, dudak-damak* gibi özelliklerle birbirlerinden ayrılırlar. Ünsüzleri ilgilendiren değişmeler sırasında bu ortak özelliklerden birini kazanma veya onlardan uzaklaşma önemli bir yer tutar.

Ses olaylarının çoğu *benzeşme* ve *nöbetleşme* altında toplanabilecek durumdadır. Bunlara *düşme, türeme, göçüşme, ikizleşme, tekleşme* gibi daha nadir görülen ses olayları da eklenebilir.

Ses olaylarını tanıyıp analiz etmek.

TAMAMLANMIŞ SES OLAYLARI

Ünlülerde meydana gelen ses olayları:

- . Ünlü daralması
- . Ünlü genişlemesi
- . Öndamaksillaşma
- . Artdamaksillaşma
- . Yuvarlaklaşma
- . Düzleşme
- . Ünlü uzaması
- . Ünlü kısalması
- . Ünlü türemesi
- . Ünlü düşmesi

Ünsüzlerde meydana gelen ses olayları:

- . Ünsüz tekleşmesi
- . Ünsüz ikizleşmesi
- . Ünsüz düşmesi
- . Ünsüz türemesi
- . Dudaksillaşma
- . Aykırılışma
- . Göçüşme
- . Ötümlüleşme
- . Ötümsüzleşme
- . Kaynaşma

Ünlülerde ve ünsüzlerde meydana gelen ses olayları:

- Büzülme
- Hece düşmesi
- Benzeşme

Kendimizi Sınayalım

1. Eski Türkçedeki *edgü* sözcüğünün günümüz Türkçesinde *iyi* olması ünlüler açısından aşağıdaki ses olaylarının hangisiyle açıklanabilir?
 - a. ünlü daralması
 - b. ünlü genişlemesi
 - c. öndamaksillaşma
 - d. artdamaksillaşma
 - e. ünlü uzaması
2. Eski Türkçedeki *adək* sözcüğünün günümüz Türkçesinde *ayak* olması aşağıdaki nedenlerin hangisiyle açıklanabilir?
 - a. eklenme
 - b. tarihsel süreç
 - c. yazı dili-konuşma dili farkı
 - d. standart dil-ağız ilişkisi
 - e. dil planlaması
3. Eski Türkçedeki *töpu* sözcüğünün günümüz Türkçesinde *tepe* olması ünlüler açısından aşağıdaki ses olaylarının hangisiyle açıklanabilir?
 - a. ünlü daralması
 - b. ünlü genişlemesi
 - c. öndamaksillaşma
 - d. artdamaksillaşma
 - e. ünlü kısalması
4. Eski Türkçedeki *yana* sözcüğünün günümüz Türkçesinde *yine* olması aşağıdaki ses olaylarının hangisiyle açıklanabilir?
 - a. ötümsüzleşme
 - b. ünlü genişlemesi
 - c. öndamaksillaşma
 - d. artdamaksillaşma
 - e. ünlü düşmesi
5. Eski Türkçedeki *isig* sözcüğünün günümüz Türkçesinde *ısı* olması aşağıdaki ses olaylarının hangisiyle açıklanabilir?
 - a. kaynaşma
 - b. düzleşme
 - c. öndamaksillaşma
 - d. artdamaksillaşma
 - e. ünlü düşmesi
6. Eski Türkçedeki *yabız* sözcüğünün günümüz Türkçesinde *yavuz* olması aşağıdaki ses olaylarının hangisiyle açıklanabilir?
 - a. kaynaşma
 - b. düzleşme
 - c. ünlü genişlemesi
 - d. artdamaksillaşma
 - e. yuvarlaklaşma
7. Fr. *statistique* sözcüğünün Türkçede *istatistik* olması aşağıdaki ses olaylarının hangisiyle açıklanabilir?
 - a. ünlü türemesi
 - b. düzleşme
 - c. göçüşme
 - d. kaynaşma
 - e. yuvarlaklaşma
8. Eski Türkçedeki *oñurka* sözcüğünün günümüz Türkçesinde *omurga* olması aşağıdaki ses olaylarının hangisiyle açıklanabilir?
 - a. dudaksillaşma
 - b. aykırılışma
 - c. göçüşme
 - d. kaynaşma
 - e. düzleşme
9. Eski Türkçedeki *tepme* sözcüğünün günümüz Türkçesinde *tekme* olması aşağıdaki ses olaylarının hangisiyle açıklanabilir?
 - a. dudaksillaşma
 - b. aykırılışma
 - c. göçüşme
 - d. büzülme
 - e. düzleşme
10. Eski Türkçedeki *köl* sözcüğünün günümüz Türkçesinde *göl* olması aşağıdaki ses olaylarının hangisiyle açıklanabilir?
 - a. ötümsüzleşme
 - b. aykırılışma
 - c. ötümlüleşme
 - d. büzülme
 - e. düzleşme

Kendimizi Sınyalım Yanıt Anahtarı

1. a Yanıtınız yanlış ise “Ünlülerde” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise “Ses Olaylarının Nedenleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. b Yanıtınız yanlış ise “Ünlülerde” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız yanlış ise “Ünlülerde” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. d Yanıtınız yanlış ise “Ünlülerde” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. e Yanıtınız yanlış ise “Ünlü Uyumları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. a Yanıtınız yanlış ise “Ünlülerde” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise “Ünsüzlerde” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanıtınız yanlış ise “Ünsüzlerde” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise “Ünlülerde ve Ünsüzlerde” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Eski	Yeni
ders hâne	dersane

Yararlanılan Kaynaklar

- Aksan, Doğan vd.** (1978). *Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi*, Ankara: TDK.
- Aksan, Doğan** (1980). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim 2*, Ankara: TDK.
- Banguoğlu, Tahsin** (1990). *Türkçenin Grameri*, 3. Baskı, Ankara: TDK.
- Boeschoten, Hendrik, Ludo Verhoeven** (1991), *Turkish Linguistics Today*, Leiden, New York, København, Köln: E. J. Brill.
- Demircan, Ömer** (1996). *Türkçenin Sesdizimi*, İstanbul: Der Yayınları.
- Ergin, Muharrem** (1998). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak.
- Gencan, Tahir Necat** (1966). *Dil bilgisi*, İstanbul: TDK.
- Göksel, Aslı, Celia Kerslake** (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*, London and New York: Routledge.
- Johanson, Lars** (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, çev. Nurettin Demir, Ankara: TDK.
- Kononov, Andrey Nikolayeviç** (1956). *Grammatike Sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva-Leningrad: Akademi Nauk SSSR.
- Kornfilt, Jaklin** (1997). *Turkish*, London and New York: Routledge.
- Lewis, Geoffrey L.** (1986). *Turkish Grammar*, Oxford: At the Clarendon Press.
- Swift, Lloyd B.** (1963). *A Reference Grammar of Modern Turkish*, Bloomington: Indiana University and The Hague: Mouton and Co.

6

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

👁️ Ünlülerdeki ve ünsüzlerdeki nöbetleşmeleri analiz edebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Nöbetleşme
- Sıfırla nöbetleşme

İçindekiler

Ses Olayları II: Biçimsel Ses Bilgisi

GİRİŞ

Ünlülerdeki *e* ünsüzlerdeki nöbetleşmeleri analiz etmek.

Bu üniteye eklenme sırasında ortaya çıkan ses olayları ele alınacaktır. Bu tür ses olaylarının nasıl anlaşılacağına dair daha önceki bölümlerde ayrıntılı bilgi verilmişti. Bir önceki üniteye tamamlanmış ses olayları söz konusuydu. Aşağıda ise eklenmeyle ilgili olanlar üzerinde durulacaktır.

Burada nöbetleşme olarak alınan ses olayları, kaynaklarda başka isimlerle de anılmaktadır. Biz eklenmeye bağlı oldukları ve hem ses olayına uğramış hem de uğramamış biçimlerin dilde aynı anda kullanılıyor olması nedeniyle nöbetleşme terimini tercih ettik.

Nöbetleşmeler ünlülerle veya ünsüzlerle ilgili olabilmektedir. Aşağıda bunlar ayrı ayrı bölümlerde incelenecektir.

NÖBETLEŞMELER

Ünlülerdeki nöbetleşmeleri şöyle inceleyebiliriz:

Açık Ünlü ~ Kapalı Ünlü Nöbetleşmesi

Türkçede kapalı hecelerdeki açık *e* sesi eklenme sırasında hecenin açık heceye dönüşmesi durumunda kapalı *e* ile nöbetleşir. Bu nöbetleşme yazıda gösterilmez (bk. Göksel ve Kerslake 2005: 19):

Açık <i>e</i>	Kapalı <i>e</i>
/sen/	/sèni/
/gel!/	/gèlir/
/verdi	/vèrir/

Tablo 6.1
Açık *e* ve Kapalı *e*.

Geniş Ünlü ~ Dar Ünlü Nöbetleşmesi

Türkçede, geniş /a/, /e/ ünlüleri belli koşullar altında dar /ı/, /i/, /u/, /ü/ ünlüleriyle nöbetleşir. Bazıları yazıya yansıyan, bazıları da konuşma diliyle sınırlı olan bu nöbetleşme, ad ve eylem tabanlarında farklı gerçekleşir.

Eylem Kök ve Gövdelerinde: Eylem kök ve gövdelerinin sonundaki düz-geniş /a/, /e/ ünlüleri standart dilde şimdiki zaman ekinden önce düzenli olarak daralır:

başlı-yor

gelmi-yor

Bunun nedeni /y/ ünsüzünün daraltıcı etkisidir

Aynı durumdaki ünlüler, konuşma dilinde, ünlüyle başlayan $-(y)A$, $-(y)An$, $-(y)AcAk$, $-(y)ArAk$, $-(y)In$, $-(y)Ip$, $-(y)InCA$, $-(y)AyIm$ gibi eklerden önce araya giren yardımcı ünsüz /y/'nin etkisiyle daralabilir:

ağlaya ~ ağhıya
başlayan ~ başlıyan
anlayacak ~ anlıyacak
bekleyerek ~ bekiyerek
başlayın ~ başlıyın
arayıp ~ arıyıp
bekleyince ~ bekiyince vb.

Tek heceli *de-* ve *ye-* eylemlerindeki daralma yazıya da yansımıştır:

di-y-en
yi-y-ecek

Ancak daralma düzenli değildir. *de-* eyleminin ünlüsü $-(y)XncA$ ve $-(y)Xp$ eklerinden önce daralmaz:

deyince
deyip

Buna karşılık *ye-* eyleminde dar ünlülü biçimler daha yaygındır. Bunda sözcüğün başında da darlaştırıcı etkisi olan /y/ ünsüzünün bulunması etkili olabilir.

Ünsüzle biten eylem kök ve gövdelerine $-(y)AcAk$ eki geldiğinde, ekin ilk ünlüsü konuşma dilinde dar ünlüyle nöbetleşir:

yapacak ~ yapıcak
edecek ~ edicek
olacak ~ olucak
görecek ~ görücek

İsim Kök ve Gövdelerinde: Ad kök ve gövdelerinin sonundaki geniş /a/, /e/ ünlüleri, konuşma dilinde $-(y)A$ eki öncesinde daralarak /ı/, /i/ olur:

buraya ~ burıya
nereye ~ neriye
oraya ~ orıya

Ancak ad kök ve gövdelerindeki daralma eylemlerde olduğu gibi yaygın değildir ve /y/ sesi ile bağlanan her ekten önce gerçekleşmez:

buraya ~ burıya fakat burayı (burıyı değil!)

Yuvarlak Ünlü ~ Düz Ünlü Nöbetleşmesi

Dokuz on ve *sekiz on* sözcüklerinin birleşmesinden ortaya çıkmış olan *doksan* ve *seksen* sayılarındaki *on* sözcüğünün ünlüsü düzleşerek /a/, /e/ olmuştur. Bugün düz ünlülü biçimler standarttır. Ağızlarda *dokuzan*, *sekizen* gibi biçimleri de kullanılmaktadır. Bu düzleşmede Türkçenin yapısal özelliklerinden ünlü uyumları ve Türkçe kökenli sözcüklerde ilk hece dışında /o/ ve /ö/ ünlülerinin bulunmaması etkili olmuştur. İki sözcükte de birleşimin ikinci kısmı unutulmuş, ünlü uyumu sözcüğün tamamını kapsayacak biçimde gelişmiştir.

Eylem tabanlarının sonundaki dar-yuvarlak /u/, /ü/ ünlüleri konuşma dilinde, ünlüyle başlayan ve bu nedenle /y/ yardımcı ünsüzünü alan eklerin önünde düzleşerek /ı/, /i/ olur:

koruya ~ korıya
okuyan ~ okıyan
çürüyecek ~ çürıyecek
yürüyerek ~ yürıyerek
koruyun ~ korıyın
çürüyüp ~ çürıyıp
ütüye ~ ütiye vb.

Ön Ünlü ~ Art Ünlü Nöbetleşmesi

Standart Türkçede, eklenme sırasında köke ait ön ünlünün art ünlüye değiştiği tek örnek *ben* ve *sen* zamirlerinin yönelme eki *-(y)A* aldıklarında görülür:

ben+e>bana

sen+e>sana

Bu nöbetleşmenin açıklanabilir tarihsel nedenleri vardır. Yönelme eki Eski Türkçede *-KA* şeklindedir. Eklendiği adların *-n* ile sonlanması durumunda iki ünsüz birleşerek /geniz n/sine dönüşür. /Geniz n/sinin ise artdamaksillaştırıcı bir etkisi vardır. Gelişme şöyledir kurgulanabilir:

ben-ke> ben-ge> beñe>baña>bana

sen-ke> ben-ge > señe>saña>sana

Söz konusu zamirler bazı ağzılarda ön ünlülü *sene*, *bene* biçimleriyle de kullanılmaktadır.

Ünlülerin Sıfırla Nöbetleşmesi

Türkçede çok sayıda kök ve gövde, hem çekim hem de yapım eklerinin bir bölümünden önce ikinci veya son hecedeki ünlülerini yitirebilmektedir. Bunların büyük bir bölümü ikinci hecedeki dar ünlüyle ilgilidir:

burun>burnu

kavuş->kavşak

Aynı sözcüğün ünlüsü, ünsüzle başlayan bir ekten önce korunmaktadır:

burunda

kavuştu

Bu olay, yapım eklerinden önce gerçekleşirse, türemiş sözcükte ünlü kalıcı olarak düşmektedir:

devril-

kavşak

Ancak türeyen sözcüğe kaynaklık eden eylem tabanı, ünsüzle başlayan yapım eklerinden ve neyle başladığına bakılmaksızın çekim eklerinden önce ünlüsünü düşürmez:

kavuş->kavuşma, kavuşur

devir>deviren, devirme gibi.

Kaynaklarda konuyla ilgili bilgiler oldukça genelleyici ve karışıktır. Mevcut yayınlarda eklenmeyle ilgili bu olay *vurgusuz orta hece düşmesi* olarak adlandırılmakta ve düşmenin ünlüyle başlayan eklerden önce olduğuna işaret edilmektedir. Ancak konu genellemelerde dile getirilenlerden daha karmaşıktır. Bu ses olayı her şeyden önce belli durumlarla sınırlıdır ve benzer yapıda olan her sözcükte veya ünlüyle başlayan her ekten önce görülmez.

Ünlülerin sıfırla nöbetleşmesi hem Türkçe kökenli sözcüklerde hem de alıntı sözcüklerde görülür. Ancak Türkçe sözcüklerde ve alıntılarda farklı gelişmeler söz konusudur.

Bu ses olayının belirlenebilen bazı nedenleri ve sınırlamaları vardır. Bunları şöyle özetleyebiliriz:

Türkçe Sözcüklerde: Eski Türkçeye kadar gittiğini örneklerle belirleyebildiğimiz dar ünlülerin sıfırla nöbetleşmesi, Türkçe sözcüklerde ad ve eylemlerde farklı biçimlerde gerçekleşir.

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>agız</i>	<i>agzı</i>
<i>boguz</i>	<i>bogzı</i>
<i>eşit-</i>	<i>eştil-</i> “ışılmek”
<i>köngül</i>	<i>köngli</i> “gönlü”
<i>ogul</i>	<i>oglı</i>
<i>ugur</i>	<i>ugrı</i>

Tablo 6.2
Dar Ünlülerin Sıfırla Nöbetleşmesi.

Bugünkü Türkçede, dar ünlülerin sıfırla nöbetleşmesinde ad ve eylem kökleri arasındaki en dikkat çekici ayırım şudur: İsim köklerinde hem çekim hem de yapım eklerinden önce nöbetleşme olabilmektedir:

oğlu

oğlan, oğlak

Buna karşılık eylem köklerinde, türetimde sıfırla nöbetleşme gerçekleşir:

buyruk

kavşak

Fakat çekimde sıfırla nöbetleşme gerçekleşmez:

buyurur, buyuran

kavuşur, kavuşan gibi.

İsim Tabanlarında: Dar ünlü ~ ø nöbetleşmesinin görüldüğü iki heceli bir grup sözcük vardır. Bu sözcüklerin ilk heceleri açık, ikinci heceleri ise dar ünlü ve kapalıdır. Ayrıca kapalı olan ikinci heceleri ğ-n, ğ-r, ğ-z, ğ-s ya da l-n, r-n, m-z, n-z, v-ç ve y-n ünsüz dizilişindedir: *ağız*, *burun* vb. Bu tür hece yapısına sahip sözcükler ünlüyle başlayan, vurgulanabilir bir ek aldıklarında ikinci hecedeki dar ünlü sıfırla nöbetleşir:

Tablo 6.3
İsim Tabanlarında.

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>ağız</i>	<i>ağzı</i>
<i>alın</i>	<i>alını</i>
<i>bağır</i>	<i>bağrı</i>
<i>beniz</i>	<i>benzi</i>
<i>beyin</i>	<i>beyni</i>
<i>göğüs</i>	<i>göğsü</i>
<i>gönül</i>	<i>gönlü</i>
<i>koyun</i>	<i>koyunu</i>

Ünlüyle başlayan eklerden önce sıfırla nöbetleşmenin yaygın görüldüğü sözcük gruplarından biri organ adlarıdır. Bu nedenle bu ses olayının organ adlarına özgü olduğu gibi bir kanı uyanabilir (bk. Uzun 2006: 63). Ancak burada belirleyici olan sözcüğün organ adı olması değil, organ adlarının çoğunlukla yukarıda belirtilmiş olan hece yapısını taşımalarıdır. Hece yapıları farklı olan organ adlarında sıfırla nöbetleşme gerçekleşmez:

Tablo 6.4
Nöbetleşme
Gerçekleşmeyen Organ
Adları.

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>bıyık</i>	<i>bıyığ-ı</i>
<i>incik</i>	<i>inciğ-i</i>
<i>kemik</i>	<i>kemiğ-e</i>
<i>topuk</i>	<i>topuğ-a</i>

Ayrıca benzer hece yapısında olup organ adı olmayan az sayıda ad kökünde, ekin veya birleşik sözcüklerde ikinci sözcüğün ünlüyle başlaması durumunda nöbetleşme görülmesi de bunu kanıtlar:

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>kayın</i>	<i>kaynı, kaynana</i>
<i>oğul</i>	<i>oğlu</i>
<i>uğur</i>	<i>uğru</i>
<i>yalın</i>	<i>yalnız</i>

Tablo 6.5
Nöbetleşme.

Ağaç adı olan *kayın* sözcüğünde ise nöbetleşme görülmez: *kayın*>*kayın-ı*.

Yine organ adı olan *omuz* ve *avuç* sözcükleri konuşma dilinde *omzu* ~ *omuzu*, *avcu* ~ *avucu* gibi ikili kullanımlara sahipse de Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu*'nda *avuç* için *avucu*, *omuz* içinse hem *omzu* hem de *omuzu* biçimleri ölçünlü gösterilmektedir.

deniz, beniz gibi aynı ses yapısına sahip sözcüklerin eklenmede benzi ama denizi biçiminde farklı oluşlarının nedenini araştırınız.

SIRA SİZDE

Bazı sözcüklerde ikinci hecedeki dar ünlü sıfırla nöbetleşirken aynı yapıda olan bazı sözcüklerde nöbetleşme olmamasıyla ilgili bir başka görüş de Tekin'e aittir. Tekin, Farsça asılları uzun ünlülü olan *ahır* (<Far. *âhûr*) ve *havuç* (<Far. *hevîç*) örneklerinden hareketle, ikinci hecedeki dar ünlünün düşmediği *ağıl*, *ağız* "ilk süt", *gelin*, *deniz*, *domuz*, *koyun* (hayvan adı), *kayın* (ağaç) gibi sözcüklerde de ikinci hecenin uzun ünlülü olabileceğini öne sürer (2005a: 492). Ayrıca *deniz* ve *gelin* sözcüklerinin ünlülerinin Türkmence'de düştüğünü de hatırlatır:

Yalın biçim	Ekli, birleşik biçim
<i>deniz</i>	<i>denzi</i>
<i>gelin ece</i>	<i>gelnece</i> "yenge"

Tablo 6.6
Nöbetleşme.

Benzer yapıda olan iki sayı adı da *on* sözcüğüyle birleşik oluştururken ikinci hecedeki dar, vurgusuz ünlü sıfırla nöbetleşir:

Yalın biçim	Birleşik biçim
<i>dokuz on</i>	<i>doksan</i>
<i>sekiz on</i>	<i>seksen</i>

Tablo 6.7
Nöbetleşme.

Bu sözcükler yukarıdaki birleşikler dışında ünlülü kullanılmaktadır: *sekiz*, *dokuz*. Ayrıca bunlara ünlüyle başlayan ek getirilmesi durumunda da ünlüleri sıfırla nöbetleşmez: *sekiz-e*, *dokuz-u* gibi (bk. *Yuvarlak Ünlü ~ Düz Ünlü Nöbetleşmesi*).

Türkçe sözcüklerde dar ünlülerin sıfırla nöbetleşmesi, dar bir ünlüden önce daha alışılmıştır. Söyleyişte geniş ünlülerden önce de nöbetleşme görülebilir, ancak dar ünlünün korunduğu biçimler de kullanılır:

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>burun</i>	<i>buruna</i> ~ <i>burna</i>
<i>karın</i>	<i>karına</i> ~ <i>karna</i>

Tablo 6.8
Nöbetleşme.

Alıntılarda: Arapça, Farsça ve Batı dillerinden alınan ve Türkçede sözcük sonunda bulunamayan ünsüz çiftleriyle biten sözcüklerde, sözcüğün Türkçeye uyarlanması sonucu araya giren dar, kısa, vurgusuz ünlüler, ünlüyle başlayan ekler veya yardımcı eylemlerden önce sıfırla nöbetleşir:

Tablo 6.9
Alıntı Sözcüklerde
Nöbetleşme.

Yalın biçim	Ekli, birleşik biçim
<i>hüküm</i>	<i>hükümü, hükmet-</i>
<i>isim</i>	<i>ismi</i>
<i>kahır</i>	<i>kahrol- vb.</i>
<i>sabır</i>	<i>sabrı, sabret-</i>

Bu tür sözcüklerde, eklenmede ikinci hecenin türeme ünlüsü düşse bile ekin ünlüsünün art ya da ön olmasını belirler. Bu durumda sözcüğe eklenecek eklerin niteliğini ilk hece değil, ünlü uyumunda genel olarak olduğu gibi ikinci hecenin niteliği belirler:

Tablo 6.10
Alıntı Sözcüklerde
Nöbetleşme.

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>akis</i>	<i>aksi</i>
<i>hacim</i>	<i>hacmi</i>

Bu da ünlü uyumları açısından ayrıca araştırılması gereken bir husustur.

Orijinal dilde tek hece olmakla birlikte, Türkçede söz sonunda bulunamayan ünsüzlerle sahip oldukları için Türkçenin hece yapısına araya giren dar ünlü sayesinde uyarlanmış olan kimi alıntılarda sıfırla nöbetleşme olmaz. Bunlarda araya giren ünlü, sadece ünsüzle başlayan eklerden önce değil, ünlüyle başlayan bir ekten önce de korunur:

Tablo 6.11
Nöbetleşme
Gerçekleşmeyen Alıntılar.

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>cevz</i>	<i>cevizi</i>
<i>havz</i>	<i>havuzu</i>
<i>lehm</i>	<i>lehim</i>
<i>sımf</i>	<i>sımfı</i>
<i>tohm</i>	<i>tohumu</i>

Bu istisnalar, görüldüğü kadarıyla /vz/, nf/ ve /hm/ ünsüz çiftlerinin çağdaş Türkçede bulunmayışıyla açıklanabilir. Ancak aynı zamanda alıntı sözcüklerde ikinci hecede türemiş olan dar ünlüler, sözcük ünlüyle başlayan bir ek aldığında düşer biçimindeki genellemenin ayrıntılandırılmaya ve daha ayrıntılı araştırılmaya muhtaç olduğunu da gösterir.

Yine günümüz Türkçesinde aynı yapıdaki *ahır* ve *havuç* sözcüklerinde de sıfırla nöbetleşme olmaz. Her iki sözcüğün de orijinal biçimlerinde uzun ünlü bulunması bunun nedeni olmalıdır. Ünlüler günümüz Türkçesine uygun biçimde kısaldığı hâlde sözcükler Türkçedeki dar ünlülerin sıfırla nöbetleşme kuralına henüz uymamaktadırlar:

Tablo 6.12
Nöbetleşme
Gerçekleşmeyen Alıntılar.

Yalın biçim	Orijinal biçim
<i>ahır</i>	Far. <i>āhūr</i>
<i>havuç</i>	Far. <i>hevīc</i>

Lewis, *ev+ünsüz* yapısının genellikle türeme ünlü almadığını belirtir ve *mevt*, *sevk*, *şevk*, *zevk* örneklerini verir. Buna karşılık *cevir*, *ceviz*, *nevi* sözcüklerini bu kuralın istisnaları olarak gösterir (1986: 10). Ancak burada önemli olan *ev+patlamalı ünsüz* yapısı değildir. /vk/ ünsüz çifti görüldüğü kadarıyla, Türkçe sözcüklerde olmasa da, Türkçede söz sonunda bulunabilen *akıcı veya sızıcı ünsüz + patlamalı ünsüz* kuralına uymaktadır. Buna karşılık /vr/, /vz/, /v'/ ünsüzleri söz sonunda bulunamamakta, bu nedenle de aralarına dar ünlü almaktadırlar. Ayrıca /ht/, /ls/, /ns/, /yk/, /yn/, /yt/ gibi ünsüz çiftleri de Türkçe kökenli sözcüklerin sonunda bulunmaz ama alıntı sözcüklerde aralarında her zaman ünlü türemez:

baht
 taht
 vals
 şans
 peyk
 ayn “göz”
 paplayn
 dizayn
 tarafeyn
 firkateyn
 ebeveyn
 slayt
 ofsayt
 ehlibeyt
 lakayt

Bunun nedeni bu sözcüklerin sonundaki ünsüz çiftlerinin Türkçe sözcüklerdeki söz sonu ünsüz çiftlerine benzemeleri olabilir. Türkçe sözcüklerde söz sonundaki ünsüz çiftlerinin ilk sesi akıcı ikincisi ise patlamalıdır. /ns/, /yn/ gibi alıntı sözcüklerde görülen bazı örnekler dışında verilen örnekler de, bu yapıya uygundur.

Kaynak dillerde tek heceli olan alıntı sözcüklerde geniş ünlülerden önce sıfırla nöbetleşme Türkçe sözcüklere göre daha alışılmıştır:

Yalın biçim	Ekli biçim
şehir	şehre ~ şehire
nehir	nehre ~ nehire
izin	izne ~ izine

Tablo 6.13
Alıntı Sözcüklerde
Nöbetleşme.

Hem Türkçe hem de alıntı adlarda kökün dar ünlüsü, ünlüyle başlayan vurgusuz bir ekten önce sıfırla nöbetleşmez ve vurguyu üzerine alır:

şehir>şehirimiz, fakat Ucuz şehiriz tezini rakamlar yalanlıyor.

Yine alıntı ve Türkçe adların ortak davrandığı bir konu da özel ad olarak kullanıldıklarında bu nöbetleşmenin gerçekleşmemesidir:

Yalın biçim	Ekli biçim	Ekli biçim
nehir	nehri, nehre	Nehir-i, Nehir-e
gönül	gönlü, gönle	Gönül-ü, Gönül-e

Tablo 6.14
Özer Adlarda Nöbetleşme.

Eylem Tabanlarında: İlk hecesi açık, kapalı ikinci hecesi -yXr-, -vXr-, -ğXr-, -kXr-, -pXr-, -yXl-, -nXl-, -vXş- ve -kXl- yapısında olan iki heceli eylemlere ünlüyle başlayan veya yardımcı ünlü alan yapım eklerinden biri geldiğinde, ünlüleri sıfırla nöbetleşmektedir:

Tablo 6.15
Eylem Tabanlarında.

Yalın biçim	Ekli biçim
ayır-	ayraç, ayrı, ayr-ım, ayrıl-, ayrıntı
buyur-	buyruk, buyrul-
savur-	savruk, savrul-
süpür-	süprüntü, süprül-
kavur-	kavrul-
çevir-	çevril-, çevre
evir-	evril-, evre
devir-	devril-
sıyr-	sıyrık, sıyrıl-
kavuş-	kavşak
kayır-	kayrıl-
yoğur-	yoğrul-
bağır-	bağrış-
çağır-	çağrı, çağrıl-
eğir-	eğri, eğril-
böğür-	böğrüş-
yayıl-	yaylım
bükül-	büklüm
yanıl-	yanlış

Tekin, *doğur-* ve *duyur-* eylemlerinde sıfırla nöbetleşme olmadığını söyler. Ayrıca, *ayrı*, *buyruk*, *süprüntü*, *kavşak*, *yaylım*, *emzir-*, *kötrüm* gibi sözcüklerin ayrı sözlüksel kimlikleri olduğunu ve eski dönemlerden böylece geldiklerini, artzamanlı ele alınmaları gerektiğini belirtir (2005a: 492).

Farklı bir hece yapısına sahip olduğu hâlde sıfırla nöbetleşmenin gerçekleştiği bir örnek de *uyu-ku>uyku* sözcüğüdür.

Diğer Durumlar: Yukarıda verilen düzenli durumlar yanında ünlülerin sıfırla nöbetleştiği başka örnekler de vardır. Bunlar kısaca şöyle özetlenebilir.

Konuşma dilinde *-ArI* eki ile kurulmuş yer zarflarına, *-DA*, *-DAn* ve *-sI* eklerinin eklenmesi sırasında da sıfırla nöbetleşme gerçekleşir:

dışarıda ~ *dışarda*

dışarıstı ~ *dışarsı*

içeriden ~ *içerden*

içerisi ~ *içersi*

ileriden ~ *ilerden*

ilerisi ~ *ilersi*

yukarıda ~ *yukarda*

yukarıstı ~ *yukarsı*

Yine konuşma dilinde, işaret zamirlerinden türeyen ve iki heceleri de açık olan *bura*, *şura*, *ora*, *nere* zarflarının ikinci hecesindeki geniş /a/ ve /e/ ünlüleri, ilk hecenin vurgulu olmasından ötürü, *-DA* ve *-DAn* eklerinden önce sıfırla nöbetleşir:

burada ~ *burda*

şurada ~ *şurda*

orada ~ *orda*

nerede ~ *nerde*

Güncel Türkçe Sözlük her iki biçime de yer vermekte ancak *Yazım Kılavuzu*'nda sadece üç heceli biçimler bulunmaktadır.

Sıfırla nöbetleşme, sözcük yapımı sırasında söz sonunda da gerçekleşir. Ünlüyle biten üç heceli ad köklerine addan eylem türeten *-IA-* eki getirildiğinde, sözcüğün sonundaki ünlü, sıfırla nöbetleşebilir:

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>içeri</i>	<i>içerle-</i>
<i>ileri</i>	<i>ilerle-</i>
<i>tasarı</i>	<i>tasarla-</i>
<i>yumurta</i>	<i>yumurtla-</i>
<i>bileği</i>	<i>bileyle-</i>

Tablo 6.16
-IA Eki Getirildiğinde Nöbetleşme.

Tekin *yumurtla-* eyleminin *yumurt* adından geldiğini düşünmektedir ki böyle olması durumunda nöbetleşme söz konusu değildir (2005a: 493).

Üç heceli olmayan *koku* adında da *-la* ekinden önce sıfırla nöbetleşme gerçekleşmiştir: *kokula>kokla-*

Eski Türkçedeki *er-* eyleminden gelişen *-i* ek eylemi de eklenmede sıfırla nöbetleşebilir: *güzel* idi ~ *güzeldi*
geliyor idi ~ *geliyordu*

Ünsüzle biten sözcüklere ünsüzle başlayan bir ek geldiğinde eğer iki ses Türkçede son-
da bulunamayan bir ünsüz çifti oluşturuyorsa arada bir ünlü türer:

ev-i-m
bil-i-m
okul-u-n
gel-i-ş-
kaz-ı-l- vb.

Bu sesler Türkçede *bağlama ünlüsü*, *yardımcı ses* gibi adlarla anılır (bk. *Yardımcı Sesler*).

İkilemelerde veya birleşik sözcüklerde de ilgi çekici nöbetleşme örnekleri buluruz:

koyu vermek ~ *koyvermek*
biri birine ~ *birbirine*
gide gide ~ *gitgide*

Kimi örneklerde sıfırla nöbetleşme anlam farkı yaratır: *koyuvermek/koyvermek* örneklerinin her ikisi de standart dilde kullanılmaktadır. Ancak *koyuvermek*, “koymak, bırakmak”, *koyvermek* ise “oluruna bırakmak, salmak, ipin ucunu kaçırmak, boş vermek vb.” anlamlara gelir ve *makaraları koyvermek*, *kendini koyvermek* gibi birleşik sözcüklerde de kullanılır. *Gitgide* örneği ise *gide gide*'den farklı bir sözlüksel anlam kazanmıştır:

gide gide “giderek, gitmek suretiyle”
gitgide “gittikçe, artan oranda”

Biribiri/birbiri örneklerinde ise yeni bir anlam yoktur. Standart dilde ölçünlü biçim *birbirine*'dir. Ancak standart yazıma özenilmeyen metinlerde eski biçime de rastlanmaktadır.

Eklenme sürecinde nedeni açıklanamayan sıfırla nöbetleşmeler de görülür. Bunlardan biri pekiştirici hece ile pekiştirilen sözcük arasında gerçekleşir. Bilindiği gibi Türkçede, sıfatlarda pekiştirme yapılırken, sözcük ünlüyle başlıyorsa, sözcüğün başındaki ünlünün sonuna /p/ sesi getirilerek kapalı bir hece oluşturulur ve sıfatın başına getirilir: *ap-ak*, *ap-acı*, *ep-eski*, *ip-ince*. Sözcük ünsüzle başlıyorsa, sözcüğün ilk iki sesi, yani baştaki ünsüzle sonraki ünlü alınır, sonuna /m/, /p/, /r/, /s/ ünsüzlerinden biri getirilir ve oluşan hece sözcüğün başına eklenir (ayrıntılar için bk. Müller 2004):

kap-kara
sap-sarı
mos-mor vb.

Ancak kimi durumlarda /p/ ile biten bu pekiştirici hece ile asıl sözcük arasında bir ünlü türer ve bu ünlü sıfırla nöbetleşir:

düp-e-düz ~ düp-düz (dümdüz!)
sap-a-sağlam ~ sap-sağlam
yap-a-yalnız ~ yap-yalnız
güp-e-gündüz ~ güp-gündüz

Kimi sözcüklerde -cXk küçültme ekinde önce de nedeni açıklanamayan bir sıfırla nöbetleşme örneği görülür:

bir-i-cık
dar-a-cık
az-ı-cık vb.

Bunların standart dışı kullanımlarda ünlüsüz biçimlerine de rastlanır. Ancak araya bir ünlü girmesi için hecelemeden kaynaklanan bir neden yoktur.

Uzunluk-Kısalık Nöbetleşmesi

Türkçe sözcüklerde bulunan birincil uzun ünlüler Türkiye Türkçesinde kısalmıştır. Ancak *yarın* sözcüğünde iştilen *yārın* telaffuzu bu uzunluğu yansıtır. Ayrıca *yād el* deyimi içinde kullandığımız *yad* sözcüğünde de birincil uzun ünlü vardır. Aynı sözcükten türemiş olan *yadırga-* eyleminde ise ünlü kısadır (bk. Tekin 1995).

Arapça ve Farsçadan alınmış bir grup sözcükte, kapalı son hecede bulunan uzun /a/, /u/, /i/ ünlüleri Türkçedeki uzun ünlülerden kaçınma eğilimine bağlı olarak kısalmışlardır. İlgili sözcükler yalın hâlde veya ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında ünlüleri kısa söylenmektedir. Ancak bu kısa ünlü, ünlüyle başlayan bir ek aldığı veya yardımcı eylemden önce uzun ünlüye dönüşebilir:

Tablo 6.17
 Alıntı Sözcüklerde
 Uzunluk-Kısalık
 Nöbetleşmesi.

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>emin</i>	<i>emīnim, emīn ol- ~ emin ol- vb.</i>
<i>hal</i>	<i>hālī</i>
<i>hayat</i>	<i>hayātım</i>
<i>hukuk</i>	<i>hukūken</i>
<i>merak</i>	<i>merākī, merāk et-</i>
<i>meram</i>	<i>merāmı</i>
<i>yar</i>	<i>yāri</i>
<i>zaman</i>	<i>zamānında</i>
<i>zemin</i>	<i>zemīni</i>

İkizleşme ve vurgusuz orta hece düşmesi örneklerinin bir kısmında olduğu gibi, eklenmede kısa ünlünün uzaması da Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerle ilgilidir. Bu sözcüklerin orijinal biçimlerinde zaten uzun ünlü bulunur.

Aynı sözcükler özel ad olarak kullanıldıklarında, bir ünlüden önce ünlü uzamasına rastlanmaz:

murat > *murādı* fakat *Murat* > *Murat*'ı

Ancak aynı kökenden gelen sözcüklerde, farklı anlam veya bağlamlarda uzun ve kısa ünlüler arasında nöbetleşme gerçekleşebilmektedir. Örnek olarak *kitap* sözcüğünün ünlüsü bir ünlüden önce de kısa kalır: *kitabı*. Ancak *hesābı kitabı* deyimi içinde *hesābı* söyleyi-

şinin de etkisiyle uzun söylenmektedir. Yine uzun biçimlerle kısa biçimler arasında anlam farkları ortaya çıkabilmektedir:

hukūkun üstünlüğü “yasanın üstünlüğü”

hukuğa gitmek “hukuk fakültesinde okumak”

Bazı alıntı sözcüklerin sonundaki uzun ünlüler de bir ünsüzle başlayan eklerden önce söyleyişte kısalabilmektedir:

umumî > *umumilik/umumîlik*

menfî > *menfilik*

şahsî > *şahsiyet*

Türkiye Türkçesinin genelini anlamak açısından uzunluk-kısalık nöbetleşmesiyle ilgili olarak Güney Doğu Anadolu, Kıbrıs ve Trakya ağızlarında, alıntı sözcüklerdeki uzun ünlülerin kısalmasının standart dildekinden çok daha ileri olduğunu söylemekte yarar vardır.

Ünsüzlerdeki nöbetleşmeleri de şöyle inceleyebiliriz:

Ötümlülük-Ötümsüzlük Nöbetleşmesi

Ötümlülük, bir sesin oluşumu sırasında ses tellerinin titreşmesi, ötümsüzlük ise titreşmesi anlamındadır (bk. *Ötümlülük-Ötümsüzlük Uyumu*, *Ötümlüleşme*, *Ötümsüzleşme*). Ötümlülük-ötümsüzlük konusunda yaygın görüş, Türkçe sözcüklerde söz sonunda ötümlü ünsüz bulunmadığı biçimindedir. Türkçede bu yönde bir eğilim vardır, ancak istisnasız değildir. Sağlıklı bir açıklama için her şeyden önce tek ve çok heceli sözcükler, Türkçe kökenlilerle alıntı sözcükler arasında belli ayrımlar yapmak gerekir.

Tek Heceli Türkçe Sözcüklerde: Tek heceli sözcüklerde söz sonunda ötümlülük-ötümsüzlük karmaşık bir konudur ve bazı durumlar ancak tarihi dönemlerin yardımıyla açıklanabilir. Yapılan araştırmalar, milat sıralarına tarihlenen Ana Türkçe döneminde sözcüklerin ilk hecesinde uzun ünlüler bulunduğunu ortaya çıkarmıştır (bk. Tekin 1995). Yukarıda da değinildiği gibi, bugün Türkiye Türkçesinde sadece *yârin* ve *yâd el* deyişimi içindeki *yad* “yabancı” sözcüklerinde uzunluk korunmuş, geri kalanlarda kısalmış, kısalırken seslik izler bırakmışlardır (bk. *Uzunluk-Kısalık Nöbetleşmesi*). Bunlardan biri de ötümlüleşmedir ve şu şekillerde gerçekleşir.

Bir grup tek heceli sözcükte eklenme olmadan da söz sonundaki ünsüz ötümlüdür. Bunun nedeni ünlülerinin Ana Türkçe döneminde uzun olmasıdır. Buna karşılık benzer hece yapısında olan ancak ünlüsü Ana Türkçede kısa olan tek heceli sözcüklerde söz sonundaki ünsüzler ötümsüz kalır:

Ana Türkçe	Yeni biçim	Ana Türkçe	Yeni biçim
<i>ât</i>	<i>ad</i>	<i>at</i>	<i>at</i>
* <i>sāç</i>	<i>sac</i>	<i>saç</i>	<i>saç</i>
* <i>ôt</i>	<i>od</i>	<i>ot</i>	<i>ot</i>
* <i>sīk</i>	<i>sığ</i>	<i>sık-</i>	<i>sık-</i>
* <i>sōk-</i>	<i>söğ-</i>	<i>sök-</i>	<i>sök-</i>

Tablo 6.18
Ana Türkçe Dönemi ve
Yeni Biçim.

Ana Türkçede ünlüsü uzun olan çok sayıda tek heceli sözcük ise söz sonunda ötümsüz ünsüz bulundurulur; ancak bu ünsüz, ünlüyle başlayan bir ek gelmesi durumunda ötümlüleşir. Tek heceli sözcüklerin sonundaki ünsüzlerin eklenmede ötümlüleşmesi uzun ünlülerin bıraktığı seslik izlerdir:

Tablo 6.19
Ötümlüleşme.

Ana Türkçe	Yeni biçim	Ekli yeni biçim
*āk	ak	ağar-
*āt-	*at-	adım
*kōk	gök	gög-ü
*tūp	dip	dib-i
*ūç	uç	uc-u

Bir kısım sözcükte ise ötümlüleşme gerçekleşmez. Çünkü bu sözcüklerin ünlüleri Ana Türkçede kısadır. Kaynaklarda, bu farklılığın benzer iki biçimin karışacak olmasıyla açıklandığı da görülmektedir. Ancak bu yaklaşım doğru değildir. Doğal dilde eşsesli başka sözcüklerde de vardır, ama kullanımları sırasında karışma görülmez:

Tablo 6.20
Ötümlüleşmenin Gerçekleşmesi.

Ana Türkçe	Yeni biçim	Ekli yeni biçim
ak-	ak-	ak-ar
at-	at-	at-ım
kök	kök	kök-ü
sap	sap	sap-ı
üç	sap	üç-ü

Ötümlüleşme, uzun ünlüleri takip eden /nt/, /rt/, /nç/ gibi Türkçede sonda bulunabilen ünsüz çiftlerinde de gerçekleşir:

Tablo 6.21
/nt/, /rt/, /nç/ ünsüz çiftlerinde ötümlüleşme.

Ana Türkçe	Yalın biçim	Ekli biçim
*tört	dört	dördü
*ārt	art	ardı
*ānt	ant	andı
*sānç-	*sanç-	sancı

Çok Heceli Türkçe Sözcüklerde: Çok heceli Türkçe sözcüklerde söz sonu ötümsüz /ç/, /t/, /k/ ünsüzlerinin eklenmede ünlüden önce ötümlüleşmesi genel bir kuraldır ve tek heceli sözcüklerdeki durumun aksine, ünlü uzunluğuyla ilgisi yoktur:

Tablo 6.22
Söz sonu /ç/, /t/, /k/ ünsüzlerinin ötümlüleşmesi.

Yalın biçim	Ekli biçim
ağaç	ağacı
bıyık	bıyığı
kanat	kanadı
sevinç	sevinci
bilinç	bilinci

Ancak ötümlüleşme düzenli değildir; özellikle eylemden ad yapan -t ekiyle yeni türetilmiş adlarda ötümlüleşme olmaz:

Tablo 6.23
-t ekiyle yeni türetilmiş Adlar.

Yalın biçim	Ekli biçim
yapıt	yapıtı
anıt	anıtı

Çok heceli sözcüklerin sonunda eklenmede gerçekleşen ötümlüleşme, kaynaklarda ad ve eylem ayrımı yapılmadan genelleştirilir. Eş sesli *gerek-/gerek* örneklerinde görülebileceği gibi, çok heceli sözcüklerin sonundaki ötümlüleşme adlarla ilgilidir, eylemlerle değil: *gerekir* fakat *gereğ-i*.

Çok heceli eylemlerin sonunda /ç/ ve /p/ ünsüzleri bulunmaz; /k/, /t/ ünsüzleri de ünlüden önce standart dilde ötümlüleşmez:

abartı
acıkr
acıtır
ağartı
ağlatan
aksatan
aldatan
avutur
bırakan
birikim
gecikir
gerekir
gözükür

Ancak bu durumun standart dille ilgili olduğu, eski metinlerde ve yerel ağızlarda ötümlüleşmiş biçimlere de rastlandığı göz ardı edilmemelidir. Örneğin Eski Anadolu Türkçesinde *biragur*, *ağladan* biçimleri normaldir. Aynı şekilde *birār*, *āladan* gibi biçimler bazı ağızlar için de alışılmıştır.

Alıntı Sözcüklerde: Eklenmede ötümsüz ünsüzlerin ötümlüleşmesi Türkçenin baskın yapısal özelliklerinden biri olduğundan, alıntı sözcüklerin sonundaki ötümsüz ünsüzler de eklenmede iki ünlü arasında kalınca çoğunlukla bu eğilime uyarlar:

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>felek</i>	<i>feleği</i>
<i>sokak</i>	<i>sokağı</i>
<i>grup</i>	<i>grubu</i>
<i>prensip</i>	<i>prensibi</i>
<i>eşarp</i>	<i>eşarbi</i>
<i>ekip</i>	<i>ekibi</i>

Tablo 6.24
Alıntı Sözcüklerde.

Yine Türkçede, söz sonunda bulunabilen /lt/, /nç/, /nt/, /rt/ gibi ünsüz çiftleriyle biten alıntı sözcüklerde de ünlü öncesinde ötümlüleşme gerçekleşir:

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>cilt</i>	<i>cildi</i>
<i>fent</i>	<i>fendi</i>

Tablo 6.25
/t/, /nç/, /nt/, /rt/ Ünsüz Çiftleriyle Biten Alıntı Sözcükler.

Ötümlüleşmenin görüldüğü alıntı sözcüklerin bir kısmında söz sonundaki ses kaynak dilde zaten ötümlüdür:

Orijinal biçim	Yalın biçim	Ekli biçim
<i>ceb</i>	<i>cep</i>	<i>cebi</i>
<i>kitāb</i>	<i>kitap</i>	<i>kitabı</i>
<i>cild</i>	<i>cilt</i>	<i>cildi</i>

Tablo 6.26
Kaynak Dilde Söz Sonu Sesin Ötümlü Olması.

Bu durumda eklenmede sözcüğün asli biçiminde olan ötümlü ünsüzün tekrar ortaya çıktığı söylenebilir. Ancak *hacc>hac* ve *hadd>had* örneklerinde bu ötümsüzleşme gerçekleşmez. Bunun nedeni olarak, *haç* ve *hat* “yazı” sözcükleriyle karışma ihtimalinden kaçınma gösterilmektedir (Lewis 1986: 11). Ancak burada Osmanlı dönemi yazı dilinin etkisi olduğu unutulmamalıdır. Bilindiği üzere bu sözcükler Osmanlıca da farklı yazılmaktaydı. Bu alışkanlık yeni alfabenin kabulünden sonra da devam etmiş görünüyor.

Kaynak dilde söz sonunda ötümlü olan ünsüz Türkçede ünlüden önce ötümsüz de kalabilir:

Tablo 6.27

Kaynak Dilde Söz Sonunda Ötümlü Olan Ünsüzün Ötümsüz Kalması.

Orijinal biçim	Yalın biçim	Ekli biçim
<i>habb</i>	<i>hap</i>	<i>hapı</i>
<i>seped</i>	<i>sepet</i>	<i>sepeti</i>

Özel adların sonundaki ötümsüz ünsüzler de söyleyişte ötümlülebilir, ancak ötümlüleşme yazımda gösterilmez:

Ahmet'in /Ahmedin/

Irak'a /İrağa/

Bülent'i /Bülendi/ vb.

Ancak yazımın etkisiyle bu sözcüklerin sonundaki ötümsüz ünsüzlerin söyleyişte de artan oranda korunabildiği görülmektedir (bk. 8. Ünite):

Irak'a

Ahmet'e

Bülent'e

/nk/ ünsüz çifti de bir ünlü öncesinde, asli biçimi olan /ng/'ye döner:

Tablo 6.28

/nk/ Ünsüz Çiftinin /ng/ Olması

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>renk</i>	<i>reng-i</i>
<i>denk</i>	<i>deng-i</i>
<i>ahenk</i>	<i>aheng-i</i>
<i>gonk</i>	<i>gong-u</i>

Kaynak dilde söz sonunda ötümsüz olan ünsüz, Türkçede her durumda ötümsüzlüğünü koruyabilir:

merāk-ı

helāk-ı

hayāt-ı

cumhuriyet-i

milliyet-i

niyet-i

eziyet-i

type>tip>tip-i vb.

Uzun ünlü+ötümsüz ünsüz ile biten kimi alıntı sözcüklerde ötümlüleşmiş biçimlerle ötümsüz biçimler nöbetleşebilir:

Tablo 6.29

Uzun Ünlü+Ötümsüz Ünsüz ile Biten kimi Alıntı Sözcükler.

Orijinal biçim	Yalın biçim	Ekli biçim
<i>evrāk</i>	<i>evrak</i>	<i>evrāk-ı ~ evrağ-ı</i>
<i>hukūk</i>	<i>hukuk</i>	<i>hukūk-un ~ hukuğ-un</i>

Yeni alıntılarda ise, ön ünlülü sözcüklerde, bir ünlü öncesinde /g/ korunurken, art ünlülü sözcüklerde ötümlü sızıcı /ğ/ye değişir:

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>miting</i>	<i>mitinge</i>
<i>brifing</i>	<i>brifingi</i>
<i>lig</i>	<i>lige</i>
<i>katalog</i>	<i>kataloğu</i>
<i>sosyolog</i>	<i>sosyoloğu</i>

Tablo 6.30
Yeni Alıntılar.

Gerek Türkçe kökenli gerekse alıntı sözcüklerde, ötümlü biçimlerle ötümsüz biçimler arasında anlam farkı ortaya çıkabilmektedir:

Ötümsüz biçim	Ötümlü biçim
<i>yaratan</i> “var eden, ortaya çıkaran”	<i>yaradan</i> “Tanrı”
<i>hukûka</i> “yasaya”	<i>hukuğa</i> “hukuk fakültesine”

Tablo 6.31
Ötümlü Biçimler ile
Ötümsüz Biçimler
Arasında Anlam Farkı.

Söz Sonunda Tek Ünsüz ~ İkiz Ünsüz Nöbetleşmesi

Kaynak dilde, sonda ikiz ünsüz bulunan tek heceli alıntılar, Türkçede yalın durumda veya ünsüzlerden önce tek ünsüzle kullanılır ancak eklenme veya birleşme sırasında, bir ünlüden önce bu söz sonu ünsüz yeniden ikizleşir. Bu ses olayı /b/, /c/, /d/, /t/, /k/, /l/, /m/, /n/, /s/, /z/ ünsüzleriyle biten sözcüklerde ortaya çıkar:

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>rab</i>	<i>rabbi</i>
<i>hac</i>	<i>hacca</i>
<i>had</i>	<i>haddi</i>
<i>hat</i>	<i>hattı</i>
<i>hak</i>	<i>hakkı</i>
<i>hall</i>	<i>hallet-</i>
<i>zan</i>	<i>zannet-</i>
<i>his</i>	<i>hissi</i>
<i>haz</i>	<i>hazrı</i>

Tablo 6.32
Söz Sonunda Tek
Ünsüz~İkiz Ünsüz
Nöbetleşmesi.

İkizleşme örneği olarak verilebilecek çok heceli *mühim* ~ *mühimmat* sözcükleri varsa da bu örnekte ikizleşme Türkçe bir ekten önce gerçekleşmediği için (*mühim-i*) *mühim* ve *mühimmat* örneklerini iki ayrı alıntı olarak görmek yanlış olmaz.

Arapça kökenli alıntı sözcüklerde, söz sonundaki ikizleşmenin nedeni şöyle açıklanabilir: Arapçadan kopyalanmış tek heceli sözcüklerin sonundaki ikiz ünsüzler, Türkçenin “söz sonunda ikiz ünsüz bulunmaz” şeklinde özetleyebileceğimiz yapısal özelliğine uyarlanarak tek ünsüze dönüşürler: *redd*>*ret*, *hakk*>*hak*. Bu kural, *-fv* ünsüz çiftinin, ilerleyici benzeşme sonucu *-ff* olduğu *afv*>*af* (>*aff-i*) örneği için de geçerlidir.

Tekleşme sırasında, Arapça asıllarında ötümlü olan ünsüzler, Türkçenin söz sonunda ötümlü ünsüzlerden kaçınması nedeniyle ötümsüzleşebilir:

Tablo 6.33
Türkçenin Söz Sonunda
Ötümlü Ünsüzlerden
Kaçınması.

Orijinal biçim	Türkçe biçim
<i>redd</i>	<i>ret</i>
<i>zidd</i>	<i>zit</i>
<i>habb</i>	<i>hap</i>

(ayrıntılar için bk. *Ötümlülük-Ötümsüzlük Nöbetleşmesi*.)

Kaynak dilde ikiz ünsüzle sonlanan bu tek heceli sözcükler, Türkçede yalın durumda veya ünsüzle başlayan bir ek veya yardımcı eylemden önce tek ünsüzle kullanılırlar:

af, aftan, af çıkar-
hak, haktan, hak ver-
his, hisli vb.

Buna karşılık ünlüyle başlayan bir ek veya yardımcı eylem aldıklarında sondaki ünsüzler yeniden ikizleşir:

Tablo 6.34
Ünsüzlerin Tekrar
İkizleşmesi.

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>af</i>	<i>aff-ı</i>
<i>ret</i>	<i>redd-i</i>
<i>hat</i>	<i>hatt-ı</i>
<i>had</i>	<i>hadd-i</i>

Konuşma dilinde veya standart yazıma dikkat edilmeyen metinlerde *retti* ve *zıttı* biçimlerine de rastlanır. Söz sonundaki ünsüzleri ikizleşen sözcükler, *et-*, *ol-* gibi ünlüyle başlayan yardımcı eylemlerle birlikte kullanıldıklarında, Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu*'na göre, sonda ses olayı olduğu için bitişik yazılırlar:

hallet-
hallol-
hisset-
zannet-

Aslında ikiz ünsüz bulunduğu hâlde Türkçede yalın hâlde ünsüzü tekleşmiş olan az sayıda sözcüğe, bir ünlüden önce ikizleşme görülmez:

Tablo 6.35
Ünsüz İkizleşmesinin
Gerçekleşmemesi.

Orijinal biçim	Türkçe biçim	Ekli biçim
<i>habb</i>	<i>hap</i>	<i>hap-ı</i>
<i>hakk</i>	<i>hak</i>	<i>hak etmek, (ama eklenmede hakk-ı)</i>

Bu sözcükler Türkçe kökenli sözcükler gibi davranır ve sonlarındaki ünsüzler ikizleşmez. Konuşma dilinde, bir ünlüden önce ünsüzün ikizleşmediği başka örneklere de rastlanabilir:

afedersiniz ~ affedersiniz gibi.

Ünsüzlerin Sıfırla Nöbetleşmesi

Türkçede eklenme sonucu ortaya çıkan ünsüz türemesi büyük ölçüde, bazı dil bilgisi kitaplarında *yardımcı ünsüz* olarak tanımlanan /y/, /ş/, /s/, /n/ ünsüzlerinin çekimde ortaya çıkan görünüşleriyle ilgilidir. Artzamanlı bakış açısıyla Türkçenin tek yardımcı ünsüzünün /y/ olduğu, diğerlerinin farklı işlevlerden geliştiği bilinmektedir. Yine de eşzamanlı bakış açısıyla, bu sesler, sadece çekimde ortaya çıktıkları için yardımcı ses gibi davranışları kabul edilebilir (kaynaştırma ünsüzleri için bk. Tekin 2005b). Bunlar, çekimsiz durumda görünmedikleri için aynı zamanda sıfırla nöbetleşme örneğidirler. Bu ünsüzlerin görünüşleri şöyle özetlenebilir:

y ~ ø nöbetleşmesi: Ünlüyle biten bir sözcüğe, ünlüyle başlayan ek gelmesi durumunda, Türkçedeki ikiz ünlüden kaçınma eğilimi nedeniyle araya bir /y/ sesi girer:

biri ile>biri-y-ile>biriyle (bk. *Büzülme*).

dünya-y-a

kapı-y-a

kızı ile>kızı-y-ıla>kızıyla

tepe-y-e

Türkçede ünlüyle biten sözcüklere iyelik eki, sırasıyla $-(X)m$, $-(X)n$, $-(s)X$, $-mXz$, $-nXz$, $-lArX$ şeklinde gelir. *Su* sözcüğü iyelik ve ilgi eki aldığı arada bir /y/ türer:

su-y-um, *su-y-un*, *su-y-u* (*su-m*, *su-n*, *su-su*, *su-nun* değil!)

Burada ortaya çıkan /y/ sesi eklenmede iki ünlünün yan yana gelmesi durumunda araya giren yardımcı ünsüz ile aynıdır ancak sözcüğün eski biçiminde yer alan söz sonu /b/ ünsüzünden geliştiği sanılmaktadır: *subı>suwı>suyı* gibi. İyelik eki bu sözcüğe ünsüzlerden sonraki biçimiyle eklenmektedir.

İyelik ve ilgi ekinden önce *ne* sözcüğünde de benzer bir durum vardır:

ne-y-im, *ne-y-in*, *ne-y-i* gibi.

Ancak *su* sözcüğünden farklı olarak *ne* sözcüğünün *ne-m*, *ne-n*, *ne-si* biçimleri de kullanılmaktadır. Aynı hece yapısına sahip *şu* ve *bu* zamirlerinde ise biraz daha farklı bir kullanım görülür. Bu zamirlerde, birinci ve ikinci kişi iyelik ekleri öncesinde /y/ ünsüzü tüerken üçüncü kişi iyelik eki öncesinde, *ne*'de olduğu gibi ikili bir kullanım vardır:

şu-y-um, *bu-y-um*

şu-y-un, *bu-y-un*

şu-y-u bu-y-u ~ şu-s-u bu-s-u.

Bu zamirlerin çekiminde /y/ ünsüzünün neden belirlediği bilinmemekle birlikte, *ne*, *şu*, *bu* gibi *ünsüz+ünlü* yapısına sahip tek heceli Türkçe adlara pek rastlanmadığı ve *ne-m*, *şu-m*, *bu-m* gibi çekimlerin sesçe çok zayıf hissedildiği düşünülebilir.

ş ~ ø nöbetleşmesi: Ünlü ile biten sayı adlarına üleştirme eki *-Ar* eklendiğinde arada bir /ş/ sesi türer:

altı-ş-ar

iki-ş-er

Bu /ş/ sesinin, *beşer* sözcüğünün *be-şer* biçiminde yanlış çözümlenmesi sonucu ortaya çıktığı düşünülmektedir. Ayrıca örnekseme yoluyla, ünsüzle biten *yarım* sözcüğüne de eklenmiştir: *yarım-ş-ar*.

s ~ ø nöbetleşmesi: Ünlüyle biten adlara üçüncü tekil kişi iyelik eki eklenirken arada bir /s/ sesi türer:

arka-sı

cümle-si

ütü-sü

Tarihsel bakış açısıyla bu sesin bir yardımcı ses olmayıp Ana Altayca dönemine ait bir çoğul ekinin kalıntısı olduğu biliniyorsa da bugünkü Türkçe açısından bir sıfırla nöbetleşmedir.

n ~ ø nöbetleşmesi: *Bu*, *şu*, *o* ve *kendi* zamirlerinin çekiminde, üçüncü kişi iyelik eki almış sözcükler durum eki aldıklarında, ilgi ekinin başında ve aitlik eki *-ki*'den sonra *za-mir n*'si olarak bilinen bir ses türer:

anne-leri-ni

bu-n-a

evdeki-n-de

kapı-sı-n-da

kendi-n-de

masa-nın

o-n-dan

şu-n-u

Kendi zamiri ve *-ki* aitlik eki, çoğul ekinden önce zamir *n*'si almaz:

seninki-ler, kendi-leri fakat *onlar, bunlar* vb.

Örneklere /n/ sesi kaynaklarda *yardımcı ses* olarak nitelenmektedir, fakat /n/ sesi *bu-n-dan, kendi-n-de, evdeki-n-den* gibi örneklerde bir ünsüzden önce ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi ünlüyle biten sözcüklere ünsüzle başlayan ekler getirildiğinde yardımcı ögeye gerek yoktur:

kapı-da

tepe-ye

Ünlüyle başlayan bir ek getirilmesi durumunda da eklenen sesin /n/ değil /y/ olması beklenirdi (Zamir *n*'sinin kökeni ile ilgili görüşler için bk. Tekin 2003b, Aslan 2006: 548).

k ~ ø nöbetleşmesi: Standart Türkçede, eklenme sırasında, yardımcı ses olarak nitelenenler dışında, ünsüzlerin sıfırla nöbetleşmesinin en bilinen örneği /k/ ile biten sözcüklerin *-cAk, -cXk, -rAk* gibi yapım ekleri öncesinde bu sesi yitirmeleridir.

Tablo 6.36

k~ø Nöbetleşmesi.

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>alçak</i>	<i>alça-cık</i>
<i>küçük</i>	<i>küçü-cük, kücü-cek, küçürek</i>
<i>ufak</i>	<i>ufa-cık, ufa-rak</i>
<i>yumuşak</i>	<i>yumuşa-cık</i>

Dikkat edilirse bu nöbetleşmenin görüldüğü örneklerde sadece söz sonunda değil, ekin sonunda da bir /k/ sesi vardır. Tek örnekte *-mAn* eki öncesinde de gerçekleşen bu olay örneksene yoluyla ortaya çıkmış olmalıdır: *küçü-men*. Aynı sözcükler başka ekleri aldıkları zaman sonlarındaki /k/ sesi düşmez:

büyükçe, alçaktan vb.

Bu nedenle bu tür örneklerde sıfırla nöbetleşmenin nedeni, benzer seslerin tekrarı sonucu ortaya çıkan kakofoniden kaçınmak olmalıdır.

t ~ ø nöbetleşmesi: Arapça kökenli olup Türkçede /e/ ünlüsü ile biten bazı sözcükler Arapça zarf yapım eki *-An* aldıklarında arada bir /t/ sesi türer. Bu /t/ sesi Arapçada söz sonunda /e/ okunan /te/ harfidir. Eklenme sırasında yeniden ortaya çıkmaktadır.

Tablo 6.37

t~ø Nöbetleşmesi.

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>cümle</i>	<i>cümle-t-en</i>
<i>madde</i>	<i>madde-t-en</i>
<i>ilave</i>	<i>ilave-t-en</i>

v ~ ø nöbetleşmesi: Yine ünlü ile biten Arapça ve Farsça kökenli sözcüklere Arapça *nispet -i:*si denilen ünlü eklendiğinde arada /v/ ünsüzü türer.

Tablo 6.38

v~ø Nöbetleşmesi.

Yalın biçim	Ekli biçim
<i>aile</i>	<i>ailevî</i>
<i>mana</i>	<i>manevî</i>
<i>Ankara</i>	<i>Ankaravi</i>

Özet

Ünlülerdeki ve ünsüzlerdeki nöbetleşmeleri analiz edebilmek.

Açık Ünlü ~ Kapalı Ünlü Nöbetleşmesi

Türkçede kapalı hecelerdeki /açık e/ sesi eklenme sırasında hecenin açık heceye dönüşmesi durumunda /kapalı e/ ile nöbetleşir. Bu nöbetleşme yazıda gösterilmez.

Geniş Ünlü ~ Dar Ünlü Nöbetleşmesi

Türkçede, geniş /a/, /e/ ünlüleri belli koşullar altında dar /ı/, /i/, /u/, /ü/ ünlüleriyle nöbetleşir. Bazıları yazıya yansıyan, bazıları da konuşma diliyle sınırlı olan bu nöbetleşme, ad ve eylem tabanlarında farklı gerçekleşir.

Yuvarlak Ünlü ~ Düz Ünlü Nöbetleşmesi

Dokuz on ve *sekiz on* sözcüklerinin birleşmesinden ortaya çıkmış olan *doksan* ve *seksen* sayılarından *on* sözcüğünün ünlüsü düzleşerek /a/, /e/ olmuştur. Bugün düz ünlü biçimleri standarttır. Ağızlarda *dokuzan*, *sekizen* gibi biçimleri de kullanılmaktadır. Bu düzleşmede Türkçenin yapısal özelliklerinden ünlü uyumları ve Türkçe kökenli sözcüklerde ilk hece dışında /o/ ve /ö/ ünlülerinin bulunmaması etkili olmuştur. İki sözcükte de birleşimin ikinci kısmı unutulmuş, ünlü uyumu sözcüğün tamamını kapsayacak biçimde gelişmiştir.

Eylem tabanlarının sonundaki dar-yuvarlak /u/, /ü/ ünlüleri konuşma dilinde, ünlüyle başlayan ve bu nedenle /y/ yardımcı ünsüzünü alan eklerin önünde düzleşerek /ı/, /i/ olur.

Ön Ünlü ~ Art Ünlü Nöbetleşmesi

Standart Türkçede, eklenme sırasında köke ait ön ünlünün art ünlüye değiştiği tek örnek *ben* ve *sen* zamirlerinin yönelme eki -(y)A aldıklarında görülür.

Ünlülerin Sıfırla Nöbetleşmesi

Türkçede çok sayıda kök ve gövde, hem çekim hem de yapım eklerinin bir bölümünden önce ikinci veya son hecedeki ünlülerini yitirebilmektedir. Bunların büyük bir bölümü ikinci hecedeki dar ünlüyle ilgilidir.

Ünlülerin sıfırla nöbetleşmesi hem Türkçe kökenli sözcüklerde hem de alıntı sözcüklerde görülür. Ancak Türkçe sözcüklerde ve alıntılarda farklı gelişmeler söz konusudur.

Uzunluk-Kısalık Nöbetleşmesi

Türkçe sözcüklerde bulunan birincil uzun ünlüler Türkiye Türkçesinde kısalmıştır. Arapça ve Farsçadan alınmış bir grup sözcüğe, kapalı son hecede bulunan uzun /a/, /u/, /i/ ünlüleri Türkçedeki uzun ünlülerden kaçınma eğilimine bağlı olarak kısalmışlardır. İlgili sözcükler yalın hâlde veya ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında ünlüleri kısa söylenmektedir.

Ünsüzlerdeki nöbetleşmeleri de şöyle inceleyebiliriz:

Ötümlülük-Ötümsüzlük Nöbetleşmesi

Ötümlülük, bir sesin oluşumu sırasında ses tellerinin titreşmesi, ötümsüzlük ise titreşmemesi anlamındadır. Ötümlülük-ötümsüzlük konusunda yaygın görüş, Türkçe sözcüklerde söz sonunda ötümlü ünsüz bulunmadığı biçimindedir. Türkçede bu yönde bir eğilim vardır, ancak istisnasız değildir. Sağlıklı bir açıklama için her şeyden önce tek ve çok heceli sözcükler, Türkçe kökenlilerle alıntı sözcükler arasında belli ayrımlar yapmak gerekir.

Söz Sonunda Tek Ünsüz ~ İkiz Ünsüz Nöbetleşmesi

Kaynak dilde sonda ikiz ünsüz bulundurunca Türkçede yalınken veya ünsülerden önce tek ünsüzle kullanılan tek heceli alıntılarda, söz sonu ünsüzü eklenme veya birleşme sırasında ikizleşir. Bu ses olayı /b/, /c/, /d/, /t/, /k/, /l/, /m/, /n/, /s/, /z/ ünsüzleriyle biten sözcüklerde ortaya çıkar.

Ünsüzlerin Sıfırla Nöbetleşmesi

Türkçede eklenme sonucu ortaya çıkan ünsüz türemesi büyük ölçüde, bazı dil bilgisi kitaplarında *yardımcı ünsüz* olarak tanımlanan /y/, /ş/, /s/, /n/ ünsüzlerinin çekimde ortaya çıkan görünümleriyle ilgilidir. Artzamanlı bakış açısıyla Türkçenin tek yardımcı ünsüzünün /y/ olduğu, diğerlerinin farklı işlevlerden geliştiği bilinmektedir. Yine de eşzamanlı bakış açısıyla, bu sesler, sadece çekimde ortaya çıktıkları için yardımcı ses gibi davrandıkları kabul edilebilir. Bunlar, çekimsiz durumda görünmedikleri için aynı zamanda sıfırla nöbetleşme örneğidirler. Bu ünsüzlerin görünümleri şöyledir:

- y ~ ø nöbetleşmesi
- ş ~ ø nöbetleşmesi
- s ~ ø nöbetleşmesi
- n ~ ø nöbetleşmesi
- t ~ ø nöbetleşmesi
- v ~ ø nöbetleşmesi

Kendimizi Sınavalım

1. *çürüyecek ~ çürüyecek* örneği aşağıdakilerden hangisiyle açıklanabilir?
 - a. yuvarlak ünlü ~ düz ünlü nöbetleşmesi
 - b. uzunluk ~ kısalık nöbetleşmesi
 - c. açık ünlü ~ kapalı ünlü nöbetleşmesi
 - d. ön ünlü ~ art ünlü nöbetleşmesi
 - e. ünlünün sıfırla nöbetleşmesi
2. *bekleyerek ~ beklileyerek* örneği aşağıdakilerden hangisiyle açıklanabilir?
 - a. uzunluk ~ kısalık nöbetleşmesi
 - b. açık ünlü ~ kapalı ünlü nöbetleşmesi
 - c. ön ünlü ~ art ünlü nöbetleşmesi
 - d. geniş ünlü ~ dar ünlü nöbetleşmesi
 - e. ünlünün sıfırla nöbetleşmesi
3. *ben+e>bana* örneği aşağıdakilerden hangisiyle açıklanabilir?
 - a. uzunluk ~ kısalık nöbetleşmesi
 - b. açık ünlü ~ kapalı ünlü nöbetleşmesi
 - c. ön ünlü ~ art ünlü nöbetleşmesi
 - d. geniş ünlü ~ dar ünlü nöbetleşmesi
 - e. ünlünün sıfırla nöbetleşmesi
4. *ağız ~ ağzı* örneği aşağıdakilerden hangisiyle açıklanabilir?
 - a. uzunluk ~ kısalık nöbetleşmesi
 - b. açık ünlü ~ kapalı ünlü nöbetleşmesi
 - c. ön ünlü ~ art ünlü nöbetleşmesi
 - d. geniş ünlü ~ dar ünlü nöbetleşmesi
 - e. dar ünlünün sıfırla nöbetleşmesi
5. *ceviz ~ cevizi* örneği aşağıdakilerden hangisiyle açıklanabilir?
 - a. uzunluk ~ kısalık nöbetleşmesi
 - b. ötümlülük-ötümsüzlük nöbetleşmesi
 - c. geniş ünlü ~ dar ünlü nöbetleşmesi
 - d. ünsüzün sıfırla nöbetleşmesi
 - e. Nöbetleşme yoktur.
6. *yar~ yâri* örneği aşağıdakilerden hangisiyle açıklanabilir?
 - a. uzunluk ~ kısalık nöbetleşmesi
 - b. açık ünlü ~ kapalı ünlü nöbetleşmesi
 - c. ön ünlü ~ art ünlü nöbetleşmesi
 - d. geniş ünlü ~ dar ünlü nöbetleşmesi
 - e. dar ünlünün sıfırla nöbetleşmesi
7. **öt~od* örneği aşağıdakilerden hangisiyle açıklanabilir?
 - a. ön ünlü ~ art ünlü nöbetleşmesi
 - b. geniş ünlü ~ dar ünlü nöbetleşmesi
 - c. ünsüzün sıfırla nöbetleşmesi
 - d. ötümlülük ~ ötümsüzlük nöbetleşmesi
 - e. ünlünün sıfırla nöbetleşmesi
8. *hat~hattı* örneği aşağıdakilerden hangisiyle açıklanabilir?
 - a. ön ünlü ~ art ünlü nöbetleşmesi
 - b. geniş ünlü ~ dar ünlü nöbetleşmesi
 - c. ünsüzün sıfırla nöbetleşmesi
 - d. tek ünsüz ~ ikiz ünsüz nöbetleşmesi
 - e. ünlünün sıfırla nöbetleşmesi
9. *redd~ret* örneği aşağıdakilerden hangisiyle açıklanabilir?
 - a. ön ünlü ~ art ünlü nöbetleşmesi
 - b. geniş ünlü ~ dar ünlü nöbetleşmesi
 - c. ünsüzün sıfırla nöbetleşmesi
 - d. ünlünün sıfırla nöbetleşmesi
 - e. tek ünsüz ~ ikiz ünsüz nöbetleşmesi
10. *küçük~küçücük* örneği aşağıdakilerden hangisiyle açıklanabilir?
 - a. ön ünlü ~ art ünlü nöbetleşmesi
 - b. geniş ünlü ~ dar ünlü nöbetleşmesi
 - c. ünsüzün sıfırla nöbetleşmesi
 - d. ünlünün sıfırla nöbetleşmesi
 - e. tek ünsüz ~ ikiz ünsüz nöbetleşmesi

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. a Yanıtınız yanlış ise “Ünlülerdeki Nöbetleşmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise “Ünlülerdeki Nöbetleşmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlış ise “Ünlülerdeki Nöbetleşmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. e Yanıtınız yanlış ise “Ünlülerdeki Nöbetleşmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e Yanıtınız yanlış ise “Ünlülerdeki Nöbetleşmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise “Ünlülerdeki Nöbetleşmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlış ise “Ünsüzlerdeki Nöbetleşmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. d Yanıtınız yanlış ise “Ünsüzlerdeki Nöbetleşmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. e Yanıtınız yanlış ise “Ünsüzlerdeki Nöbetleşmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise “Ünsüzlerdeki Nöbetleşmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Bu konuyla ilgili olarak ilgi çekici bir görüş Deny tarafından dile getirilmiştir (1941). Deny ünlü gramerinde Türkçe adlardaki *deniz*, *beniz* gibi aynı ses yapısına sahip sözcüklerin eklenmede *benzi* ama *denizi* biçiminde farklı davranmalarını sözcüklerin asli biçimlerinin farklı olmasıyla ilişkili olup olmadığını sorar. Buna göre *beniz* sözcüğünün asli biçimi *benz* olduğu için eklenmede *benzi* biçimi ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık asli biçimi iki heceli olan *deniz* değişmiyor. Bu görüşü sorgulayan Dybo, söz konusu nöbetleşmenin özellikle Azerice ve Türkiye Türkçesinde ortaya çıkan bir durum olduğunu, Genel Türkçeyi de Ana Türkçeyi de ilgilendirmedini belirterek bu özelliğin sözlüksel değil ses bilimsel bir süreç olduğunu dile getirir (2005).

Yararlanılan Kaynaklar

- Aslan, Sema-Demir** (2006). “Türkiye Türkçesinin Morfolojisi Üzerine”, *Türk Dili* 654: 546-557.
- Dybo, Anna V.** (2005). “On the problems of Oghuz morphophonology”, *Turkic Languages* 9: 199-204.
- Göksel, Aslı, Celia Kerslake** (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*, London and New York: Routledge.
- Lewis, Geoffrey L.** (1986). *Turkish Grammar*, Oxford: At the Clarendon Press.
- Müller, Hans-Georg** (2004). *Reduplikationen im Türkischen. Morphonologische Untersuchungen*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Tekin, Talat** (2003b). “Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine”, *Makaleler* 1, Altayistik, Emine Yılmaz, Nurettin Demir (yay. haz.), Ankara: Grafiker, 131-138.
- Tekin, Talat** (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Simurg.
- Tekin, Talat** (2005a). “Türkçede Morfonemik Değişmeler Dar Ünlü ~ ø Nöbetleşmesi”, *Makaleler* 3, *Çağdaş Türk Dilleri*, Emine Yılmaz, Nurettin Demir (yay. haz.), Ankara: Grafiker, 487-493.
- Tekin, Talat** (2005b). “Kentleşme ve Türkçe”, *Makaleler* 3, *Çağdaş Türk Dilleri*, Emine Yılmaz, Nurettin Demir (yay. haz.), Ankara, Grafiker, 499-504.
- Uzun, N. Engin** (2006). *Biçimbilim, Temel Kavramlar*, Papatya Yayıncılık, İstanbul.

7

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

Yabancı dillerin, Türkçeye etkilerini ve Türkçede bunlara karşı gelişen eğilimleri açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Standart Alfabe
- Alıntı Sözcükler
- Yabancı Sözcükler

İçindekiler

Çağdaş Türkçede Eğilimler I: Yabancı Dillerin Etkisi

GİRİŞ

Yabancı dillerin, Türkçeye etkilerini ve Türkçede bunlara karşı gelişen eğilimleri açıklamak.

Her doğal dil gibi Türkçe de tarih içinde sürekli olarak farklı dillerle ilişki içinde olmuş, onları etkilemiş, kendisi de onlardan etkilenmiştir. Konuyla ilgili çalışmalarda daha çok sözcük alışverişleri öne çıkarılır. Ancak uzun süreli yoğun ilişki sonucunda dilin bütün alanları etkiye açıktır (ayrıntılar için bk. Johanson 2007). Bu kitabın konusu olan ses bilgisinin ilgi alanında yabancı dillerin etkisi sonucu ortaya çıkan pek çok gelişme görülmektedir. Gelişmelerin bir bölümü yazıma yansırken bir kısmı sadece söyleyişle sınırlı kalır. Bu çalışmada, kitabın amacına uygun olarak günümüz Türkçesi açısından da önem taşıyan bu gelişmelerin en önemlileri üzerinde duracağız.

Başka dillerden doğrudan doğruya sesler alınmaz. Alınan sözcüğün söylenişini koruma sonucu dilde yeni sesler, sesbirimler ortaya çıkabilir. Örnek olarak /j/ sesi Türkçe sözcüklerde bulunmaz, ama dilimizde *bej, jandarma, müjde, ruj* gibi sözcüklerde görülür ve alfabemizde bir harf ile temsil edilir. Yine /g/, /k/ ve /l/ seslerinin ön ve art biçimleri Türkçe sözcüklerde bağımsız sesbirimler olmamalarına rağmen, alıntı sözcüklerde sesbirimdirler. Anck /j/ ünsüzünden farklı olarak alfabede farklı bir harfle gösterilmezler (bk. *Sesbirim*).

HARFLERİN OKUNUŞU

Türk alfabesinde yer alan harfler, 1 Kasım 1928 tarih ve 1353 sayılı *Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun* ile belirlenmiştir. *Yazım Kılavuzu*'na göre bütün ünsüzler kendilerinden sonra gelen /e/ sesi ile seslendirilmelidir. Bu, özellikle söz dizimi açısından sözcük gibi işlem gören kısaltmalar için de geçerlidir: *TDK te-de-ke, SGK se-ge-ke* gibi. Ancak bu kuraldan sapmalar da görülmekte, /h/ ve /k/ ünsüzlerinin söylenişinde sözcüğün ilk hecesi esas alınarak *ha* ve *ka* biçiminde söyleyişlere de rastlanmaktadır: *TDK te-de-ka, CHP ce-ha-pe* gibi.

Yabancı dillerle ilişki sonucu ortaya çıkan ve günümüz Türkçesi açısından en güncel eğilimlerden ve tartışma konularından biri, harflerin İngilizce söylenişinin gittikçe yaygınlık kazanmasıdır.

NTV en-ti-vi

CNN si-en-en

HTML eyç-ti-em-el

DVD di-vi-di
CD si-di
IMF ay-em-ef
FM ef-em
TURKCELL turksel

İngilizce söyleyiş etkisi sözcüklerin okunuşunda da kendini gösterebilmektedir. Örnek olarak /c/ harfinin Türkçedeki normal söylenişi de esas alırsak /c/, /s/ ve /k/ olmak üzere üç farklı biçimde seslendirildiği, daha doğrusu üç farklı sesi işaretlediği görülebilmektedir.

can/can/
Center/senter/
Campus/kampüs/

STANDART ALFABEDE BULUNMAYAN HARFLER VE SES DEĞERLERİ

Latin kökenli alfabede bulunan ama Latin kökenli Türk alfabesinde kullanılmayan /x/, /ç/, /w/ ve /sh/ harflerinin kullanımı hem yazım hem söyleyiş açısından önem taşır. Yabancı özel adların ve kısaltmaların yazılışlarıyla *www* gibi uluslararası örneklerle sınırlı kalması gereken bu kullanım *taxi*, *show*, *ex*, *fax* gibi örneklerle genişlemektedir. Aynı şekilde Türkçede /ş/ harfiyle gösterilen sesi ifade etmek için /sh/ harflerine ihtiyaç olmadığı hâlde *show*, *off shore* gibi yeni alıntılarda orijinal yazım korunabilmektedir.

Bu konunun ayrıntısına girmeden, iki durumu birbirinden ayırmak gerektiğini vurgulamalıyız: *alıntı sözcükler* ile *yabancı sözcükler*. Alıntı sözcükler Türkçenin sözcük varlığının bir parçasıdır ve Türkçe kökenli sözcükler gibi Türkçenin yapısal kurallarına bağlıdır. Bir sözcük Türkçeye ne kadar erken girmiş ise Türkçenin ses sistemine uyarlanması da o kadar ileridir. Türkçe kökenli sözcüklerde görülen her tür gelişme bunlar için geçerlidir:

Tablo 7.1
Alıntı Sözcükler

Orijinal biçim	Türkçe biçim
<i>câmeşüy</i>	<i>çamaşır</i>
<i>dürbîn</i>	<i>dürbün</i>
<i>Tri polis</i>	<i>Tirebolu</i>

Buna karşılık her doğal dil gibi Türkçede de farklı nedenlerle başka dillere ait, Türkçenin söz varlığında yer almayan bir sözcük, örneğin bir özel ad kullanılabilmektedir:

Benetton
Marks & Spencer
Nine West
Nescafe

İlk grupta yer alanlar söyleyişte Türkçeye uyarlanır. Bu uyarlama, Türkçe açısından önemli olan ses özelliklerinin eklenmesi, önemsiz olanların atılması şeklinde ortaya çıkar. Uyarlama sırasında, kaynak dilde olup da Türkçede kullanılmayan sesler varsa kaynak dildekine en yakın olan Türkçe ses ile değiştirilir. Bunların bir kısmı yazıya da yansır:

Orijinal biçim	Türkçe biçim
<i>câmeşüy</i>	<i>çamaşır</i>
<i>dossier</i>	<i>dosya</i>
<i>function</i>	<i>fonksiyon</i>
<i>station</i>	<i>istasyon</i>

Tablo 7.2
Alıntı Sözcükler

Bir kısmı ise söyleyişte kalabilir. Örnek olarak aşağıdaki örneklerde konuşma dilinde standart söyleyişin yanında Türkçeye uyarlanmış söyleyişler de görülür:

Orijinal biçim	Türkçe söyleyiş
<i>gendarme</i>	<i>jandarma ~ candarma</i>
<i>Gilette (özel ad)</i>	<i>jilet ~ cilet</i>
<i>jury</i>	<i>jüri ~ cüri</i>

Tablo 7.3
Alıntı Sözcüklerde Söyleyiş

Standart söyleyişte orijinal biçimlere daha yakın bir söyleyiş görülmekle birlikte yine de Türkçedeki biçimler Fransızca orijinallerinden farklıdır.

Dilin söz varlığında yer almayan ve sadece belli bir bağlamda kullanılan sözcüklerde ise durum farklıdır. Burada sözcüğün hangi dile ait olduğu ve hangi alfabeyle yazıldığı da önemlidir. Yabancı sözcük eğer Latin alfabesiyle yazılmayan, baskın olmayan bir dilden alınmış ise, sözcüğü okunduğu gibi yazmak, varsa uluslararası geçerli Latin harfli biçimini kullanmak, transkripsiyonunu yapmak gibi farklı yollar izlenebilmektedir. Buna karşılık aynı alfabeyle kullanan dillere ait sözcüklerde iş daha da karışıktır. Eğer sözcük bir özel ad ise, genel eğilimin aslına göre yazmak yönünde olduğu söylenebilir:

New York /niv york/

Van Gogh /van gog/

Picasso /pikasso/

Ne var ki alıntı sözcükler ile yabancı sözcükler arasındaki sınır sanıldığı kadar keskin değildir. Arada geçişler mümkün olduğu gibi her alıntı sözcük söyleyişe göre yazılmayabilir. Bir konuşur için yabancı söz durumunda olan ve anlaşılmayan bir sözcük, o yabancı dile aşina biri için son derece alışılmış olabilir. Özellikle özel ad olmadığı hâlde Türkçede kullanılan bazı sözlerin yazımında söyleyişe göre yazmak, *Yazım Kılavuzu*'nun bu yönündeki telkinlerine rağmen yaygınlaşmamıştır. Aynı alfabeyle kullanan prestijli dil durumundaki bir dilden, günümüzde İngilizceden, alınmış sözcüklerde aslına göre yazma eğilimi vardır:

by-pass

center

check-up

fuel-oil

pizza gibi.

Bu durum zaman zaman söyleyişe de yansiyabilmektedir:

master /mestır/ ~ /master/

Bu gelişme Türkçenin tarihi dönemlerinde de yaşanmıştır. Örnek olarak Osmanlıca-da başka alfabeleri kullanan dillerden alınan sözcükler söylendiği gibi yazılırken aynı alfabeyle kullanan Arapça ve Farsça sözcükler aslına göre yazılmaktaydı (ayrıntılar için bk. Demir 2010).

TÜRKÇE SÖZCÜKLERDE BULUNMAYAN SES BİRİMLER

Günümüzde Türkçe kökenli sözcüklerde bulunmayan ama yabancı sözcüklerde görülen ses olayları ilgili bölümlerde ele alınmıştır. Bu bölümde yazım ve söyleyiş açısından sorun yaratan bazı özellikler üzerinde durulacaktır.

Arapça, Farsça ve batı dillerinden Türkçeye girmiş olan sözcüklerde karşılaştığımız, art ünlülerin yanında bulunan ince /g/, /k/, /l/ ünsüzleri Türkçenin yazımında ve söylenişinde her zaman sorun olmuşlardır. Bu seslerden /g/ ve /k/ Arap alfabesinde ayrı harflerle gösterilmektedir. Ancak alıntı sözcüklerde sesbirim, yani anlam ayırıcı öge oldukları hâlde (*sol* “nota”-*sol* “sağın zıddı”; *kar* “kar”- *kar* “kazanç”), Türkçe sözcüklerde bulunmadıkları ve okunuşta da ünlü belirleyici olduğu için Latin kökenli Türk alfabesinde bunlar için ayrı harfler belirlenmemiştir. Söylenişlerindeki farklılığı yansıtmak üzere yanında bulunan ünlünün üzerine şapka işareti konulmaya başlanmıştır (bk. *Harf, Sesbirim*).

evlât
ahlâk
hikâye
dükkân
tezgâh
yadıgâr
hâk “toprak” vb.

“^” işareti, birden fazla işlevi olması, düzenli gösterilmemesi, ünsüze ilişkin bir özelliğin ünlüye işaret konularak gösterilmesi gibi nedenlerle yazımda sürekli olarak sorun olagelmıştır. Sürekli tartışılan yazım sorunlarının başında da bu işaretin kullanımı gelmektedir. Tartışmalarda Osmanlıcadaki yazım alışkanlıklarını yeni alfabeyle yansıtmaya çalışırken, uyum sağlamış biçimlerin standart dışı sayılması dikkat çekicidir.

Söz sonunda bulunan ince /l/ ünsüzünün ise, kendisinden sonra bir ünlü bulunmadığı için, şapka ile de gösterilemiyor olması ise ayrı bir sorun kaynağıdır:

gol
rol
sol

Düzeltilme işareti 1965 ile 1985 yılları arasında TDK tarafından yayımlanmış olan yazım kılavuzlarında Batı kökenli sözcüklerdeki ince /l/ sesini göstermek için /a/ ve /u/ ünlülerinin üzerine konulmuştur, *nispet* *i*’sinde bulunan işaret ise kaldırılmıştır. Şu an kullanılan *Yazım Kılavuzu*’na göre:

1. İşaret olmadığı zaman eşyazılışlı olan sözcüklerde anlam karışmasının önüne geçmek için uzun ünlü düzeltme işaretiyle gösterilmelidir:

Tablo 7.4
 “^” İşareti

uzun ünlülü biçim	kısa ünlülü biçim
<i>âdem</i> “insan”	<i>adem</i> “yokluk”
<i>âlem</i> “dünya, evren”	<i>alem</i> “bayrak”

2. *Nispet* *i*’si her zaman düzeltme işareti ile gösterilmelidir:

dinî
fikrî vb.

3. Ön damak sesleri olan /g/, /k/, art damak ünlüleriyle hece oluşturduğunda düzeltme işareti kullanılmalıdır:

kâğıt

sükût

ordugâh vb.

Ancak *sükût*, *felâket*, *ilâve* gibi bazı sözcüklerde hem ünlü uzunluğu hem ünsüz inceliği söz konusu olduğundan öğretimde incelik ve uzunluğun farklı olarak algılanması didaktik açıdan zor olmakta, öğrenci uzunluğu duyduğu her yerde şapka koymayı tercih edebilmektedir.

Düzeltilme işaretinin kullanımı konusunda ayrıca farklı yaş ve meslek grupları arasında da dikkat çekici ayrımlar görülür. Örnek olarak Osmanlı edebiyatı uzmanlarının veya dil eğitimi 30 yıl önce almış olanların yazılarında düzeltme işareti yaygın olarak kullanılırken dilbilim yazılarında hiç kullanılmaz.

ÜNLÜ UZUNLUĞUNUN ANLAM FARKI YARATTIĞI DURUMLAR

Başka dillerle ilişki sonucu Türkçenin ses bilgisinde ortaya çıkan bir başka durum da uzun ünlü ve kısa ünlülerin karışmasıdır. Aşağıdaki örneklerde görüleceği gibi ünlü uzunluğunun yanlış kullanılması anlamı da etkilemektedir. Ünlü uzunluğu ile ayrılan küçük sözcük çiftlerinin kısa bir listesi şöyledir:

Uzun ünlülü biçim	Kısa ünlülü biçim
<i>âciz</i> “güçsüz”	<i>aciz</i> “güçsüzlük”
<i>âdem</i> “insan”	<i>adem</i> “yokluk”
<i>âdet</i> “gelenek”	<i>adet</i> “sayı”
<i>âdil</i> “adaletli”	<i>adil</i> “adalet”
<i>âlem</i> “evren”	<i>alem</i> “bayrak”
<i>âli</i> “yüce, yüksek”	<i>Ali</i> “özel ad”
<i>âşık</i> “seven”	<i>aşık</i> “ayak bileğindeki küçük kemiklerden biri”
<i>âyan</i> “ileri gelenler”	<i>ayan</i> “açık, belli”
<i>bâtın</i> “iç yüz”	<i>batın</i> “karın”
<i>dâhi</i> “üstün zekalı”	<i>dahi</i> “dahi bağlacı”
<i>hakîm</i> “filozof”	<i>hâkim</i> “yargıç”
<i>kâtil</i> “öldüren”	<i>katil</i> “öldürme”
<i>yâd</i> “anımsama”	<i>yad</i> “yabancı eller, gurbet”
<i>yâkut</i> “değerli bir taş”	<i>Yakut</i> “bir Türk halkı”

Tablo 7.5
Ünlü Uzunluğu ile
Ayrılan Sözcük Çiftleri

Dilimizdeki alıntı sözcüklerle ilgili bir önemli husus da özellikle söyleyişte ünlü uzunluğunun yanlış kullanılmasıdır. Ünlü uzunluğu veya kısalığı anlam ayırıcı olmasa bile aşağıdaki örneklerde standart söyleyişten sapma söz konusudur ve bunlar söyleyiş kusuru olarak görülmektedir. Aşağıda uzunluğun yanlış olarak kullanıldığı yaygın sözcüklerden küçük bir liste verilmiştir. Listedeki örneklerde görülen söyleyiş kusurlarının, asli biçimi koruma, benzer yapıdaki sözcükleri örnekseyerek kısa olan bir ünlüyü uzatma, standarttan daha ileri bir Türkçeleşme eğilimi gibi farklı nedenleri vardır:

Tablo 7.6
Uzunluğun Yanlış Olarak
Kullanıldığı Sözcükler

Doğru	Yanlış
<i>adale</i>	<i>adāle, adele</i>
<i>āhize</i>	<i>ahīze</i>
<i>akraba</i>	<i>akrāba</i>
<i>alfabe</i>	<i>alfābe</i>
<i>ayar</i>	<i>āyar</i>
<i>benzeri</i>	<i>benzerī</i>
<i>defile</i>	<i>defīle</i>
<i>hayır</i>	<i>hāyır</i>
<i>hibe</i>	<i>hībe</i>
<i>hulāsa</i>	<i>hulasā</i>
<i>kelime</i>	<i>kelīme</i>
<i>kesin</i>	<i>kesīn</i>
<i>lisan</i>	<i>līsan</i>
<i>lise</i>	<i>līse</i>
<i>makam</i>	<i>mākam</i>
<i>mantıkī</i>	<i>mantikī</i>
<i>marul</i>	<i>mārul</i>
<i>mizah</i>	<i>mīzah</i>
<i>muhāfaza</i>	<i>muhafaza</i>
<i>muhālefet</i>	<i>muhalefet</i>
<i>muhālif</i>	<i>muhalif</i>
<i>sunī</i>	<i>sūnī</i>
<i>şaki</i> “haydut”	<i>şāki</i>
<i>tarīkat</i>	<i>tārikat</i>
<i>umud-u</i>	<i>umūd-u</i>
<i>zafer</i>	<i>zāfer</i>
<i>zarif</i>	<i>zārif</i>

AYIN VE HEMZE

Ses bilgisinin yabancı dillerin etkisinden kaynaklanan sorunları ele alırken, Türkçe’de gerek yazım ve gerekse söyleyişte en fazla sorun çıkaran gırtlak sesleri olan *ayın* ve *hemze*’den de söz etmek gerekir. Bu ünsüzler söz içinde buldukları yere göre farklı davranırlar ve Türkçenin çözümlenememiş temel yazım ve söyleyiş sorunlarından bazılarının ortaya çıkmasına neden olurlar:

1. Ayın ve hemze söz başındaysa iz bırakmadan kaybolur:

Tablo 7.7
Söz Başında Ayın ve
Hemze

Asıl biçim	Türkçe biçim
<i>‘aşk</i>	<i>aşk</i>
<i>‘ilim</i>	<i>ilim</i>
<i>‘afv</i>	<i>af</i>

2. Tek heceli sözcüklerde söz içinde buldukları durumlarda bu ünsüzlerin yerinde bir ünlü türer:

Asıl biçim	Türkçe biçim
şî'r	şîir
fî'l	fiil

Tablo 7.8
Tek Heceli Sözcüklerde Söz İçinde Ayın ve Hemze

Bu düşme sonucunda, Türkçenin yapısal özellikleri arasında yer alan ikiz ünlüden kaçınma kuralı zedelenmiş olur. Ancak yazımda yan yana gelen iki ünlü, söyleyişte ya uzun ünlüye dönüşür ya da ikinci hecenin başında gırtlak ünsüzünün yer aldığı iki farklı hece söz konusu olur:

fîl ~ fi'il
şîr ~ şî'ir gibi.

3. Bu ünsüzler söz içinde, hece başındaysalar, *Kur'an* dışında, yazımda gösterilmezler. Buna karşılık söyleyişte, korunma ve düşme biçiminde ikili durumlar iştilir:

meşale ~ meş'ale
suni ~ sun'î
vaka ~ vak'a.

İkinci söyleyiş daha çok eğitilmiş kesimde, özellikle Arapçaya aşına olanlarda daha baskındır.

Gırtlak sesinin söylenmesi durumunda önceki ünsüzün sonraki ünlüyle değil, önceki ünlüyle hece kurmasına neden olduklarından Türkçenin heceleme kuralına aykırı bir kullanım ortaya çıkmış olur:

Yazım	Söyleyiş
me-şa-le	meş-â-le
su-ni	sun-î
va-ka	vak-â

Tablo 7.9
Gırtlak Sesinin Söylenmesi Durumunda

Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu*'nun önceki baskılarında, düşen *ayın* ve *hemze* yerine kesme işareti kullanılması önerilmekteydi. Ancak uygulamada çoğunlukla bu tip sözcükler kesme işareti kullanılmadan yazılmakta ve Türkçe heceleme kurallarına göre *Ku-ran*, *me-şa-le*, *su-ni*, *va-ka* gibi söylenmektedirler. Şu anda kullanımda olan *Yazım Kılavuzu*'na göre ise *Kur'an* dışındaki sözcüklerde *hemze* kesme işaretiyle gösterilmemektedir.

4. Çok heceli sözcüklerde ünlüyle biten hecelerden sonra yazımda kesme işareti kullanılmadığı için ikiz ünlü ortaya çıkar. Ancak bu durum, söyleyişte farklı biçimlere neden olur:

Yazım	Söyleyiş
facia	faci'â
iddia	iddia ~ idda
camia	cami'â

Tablo 7.10
İkiz Ünlünün Ortaya Çıkması

Böylece yazımdaki ikiz ünlünün aslında söyleyişte iki farklı heceyi temsil etmiş olduğu görülür.

5. *Ayın* ve *hemze* söz içinde hece sonunda ise düşer ve kendinden önceki ünlüyü uzatır:

dāva
māmur
māna
mēmur
tēsir vb.

6. Bu ünsüzlerin sözcük sonunda buldukları durumlardaki söylenişleri konusunda birlik olmadığı söylenebilir:

a. *Ayin* ve *hemze* ile biten sözcükler, *ayın* ve *hemze*'den önce bir ünsüz varsa, yalın durumdayken, söz başında olduğu gibi bu ünsüzlerini düşürürler:

cüz
def
kat
men vb.

Sözcükler iyelik eki alınca düşmüş olan *ayın* ve *hemze* söyleyişte ortaya çıkar ve bu bazen yazıma da yansır:

cüz'ü
def'i
hal'i
kat'i
men'i vb.

b. *Ayin* ve *hemze* ile biten sözcükler *ayın* ve *hemze*'den önce bir ünlü varsa, yine bir üst maddede belirtildiği gibi bu ünsüzlerini düşürürler:

bayi
cami
sanayi
mısra
memba vb.

Ancak eklenmede, geçerli *Yazım Kılavuzu*'na göre bu sözcüklere iyelik eki geldiğinde Türkçenin eklenme kuralına göre iyelik ekini *-sX* olarak alırlar:

bayi-si
memba-sı
mısra-sı vb.

Daha önceki yazım kılavuzlarında bu durumda, ünsüzlerden sonra kullanılan *-X* eki doğru kabul edilmekteydi. Bugün *cami* sözcüğünde *cami'i* ve *cami-si* şeklinde ikili biçim vardır. Ancak bu örnekte de iyelik eki dışında bir ek geldiğinde Türkçenin eklenme kuralına uygun olarak *cami-ye*, *cami-yi* biçimleri tercih edilmektedir.

YAZIM VE SÖYLEYİŞİ SORUNLU SÖZCÜKLER

Alıntı sözcüklerin bir kısmı hem sık sık yanlış yazılmakta hem de yanlış söylenmektedir. Buradaki doğruluk ve yanlışlıklar için ölçüt standart dil ve bu dili kodlayan Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu*'dur. Prensip olarak yazım kurallarını çok daha farklı biçimlerde düzenlemek mümkündür. Ancak yazım "doğru"-"yanlış"la ilgili değil, karar vermeye ilgili bir husustur. Bir sözcüğün "doğru" yazımının ne olacağını belirleme yetkisi Türkiye'de yasayla Türk Dil Kurumuna verilmiştir. Doğrudan yaptırım gücü olmasa da okullarda anadili eğitimi Türk Dil Kurumunun belirlediği yazım kurallarına göre yapılmaktadır. Bu nedenle, tereddütlü durumlarda Kurumun kaynaklarına bakılması gerekir.

Yazılış ve söylenişleri sıkça yanlış yapılan sözcüklerin kısa bir listesi şöyledir:

Doğru	Yanlış	Doğru	Yanlış
Azerbaycan	Azarbaycan	muvaffakiyet	muvaffakiyet
aforoz	afaroz	müteahhit	mütayit vb.
aksesuar	aksesuvar	laboratuvar	labaratuvar
alerji	allerji	lanet	nalet
alüminyum	aliminyum	lohusa	loğusa
arabesk	arabeks	nüfuz “etkileme”	nüfus
asfalt	asvalt	orijinal	orjinal
ataşe	ateşe	panorama	panaroma
dalavere	dalevera	pantolon	pantolon
dedektif	detektif	pardösü	pardesü
devalüasyon	develüasyon	parlamento	parlamento
dinozor	dinazor	perhiz	pehriz
direkt	direk	pili “kıvrım”	pile
doküman	döküman	program	proğram
egzoz	eksos vb.	röportaj	röpörtaj
eleman	elaman	salep	sahlep
emlakçı	emlakçi	sandviç	sandaviç
enstitü	enstütü	seyahat	seyehat
entelektüel	entellektüel	silüet	siluet
eşkıya	eşkiya	Sivas	Sivas
eşofman	eşortman vb	sömestir	sömestre
farenjit	faranjit	sürpriz	süpriz
floresan	flüoresan	şalter	şarter
folklor	folklör	şefkat	şevkat
gardırop	gardolap	şofben	şohben
gazete	gaste	şoför	şöför
ıstırap	ızdırap	tasfiye	tasviye
inkılap	inkilap	tercihen	tercihan
inisiyatif	insiyatif	terör	teror
kampüs	kampus	terörist	terorist
koleksiyon	kolleksiyon	tripleks	tribleks
kolektif	kollektif	trolleybüs	treleybus
komünizm	kominizm	virtüöz	virtüöz
kopya	kopye	voleybol	veleybol
korniş	kornej	zanaat	zenaat
küpür	küpür	Zelanda	Zellanda
mahzur	mahsur	ziraatçı	ziraatçi
mekanizma	makanizma	zücaciye	züccaciye
menü	mönü		

Tablo 7.11
Yazılış ve Söylenişlerinde
Yanlış Yapılan Sözcükler

ÖDÜNÇ SÖZCÜKLERİN TÜRKÇEDE YAZIMI SORUNLARI

1. Dilimize mal olmuş yabancı kökenli sözcüklerin bir bölümü söylendikleri gibi yazılırlar:

inci

kent

kamu

Buna aykırı olarak söylenişi yazıdan farklılaştığı hâlde söylenişin değil yazımın esas alındığı sözcükler de vardır:

beysbol

blender

iskonto

kampüs

master

pound vb.

2. İki ünsüzle biten Arapça ve Farsça sözcüklerde, yalın durumda bu ünsüzler arasında bir ünlü türer:

bahs>bahis

emr>emir

sabr>sabır

nutk>nutuk

zehr>zehir vb.

3. İki ünsüzle başlayan batı kökenli sözcüklerde bu ünsüz çifti korunur:

gram

grup

kral

Hristiyan

kredi vb.

Bazen başta veya iki ünsüz arasında ünlü türeyebilir.

SIRA SİZDE

İki ünsüzle başlayan Batı kökenli sözcüklerde bu ünsüz çifti korunur. Bazen başta veya iki ünsüz arasında ünlü türeyebilir. Türkçe sözlükten bu konuya örnekler araştırın.

4. Batı kökenli sözcüklerde, söz içinde veya sonundaki ünsüz çiftleri veya daha fazla sayıdaki ünsüz yazımda korunur:

elektrik

kilogram

orkestra

biyografi

film

form

lüks vb.

5. Batı kökenli sözcüklerde söz içi ve sonundaki /g/ ünsüzü korunur:

biyografi

diyagram

dogma

filolog vb.

Ancak *coğrafya*, *fotoğraf* ve *topoğraf* sözcüklerinde /g/>/ğ/ değişimi gerçekleşmiştir.

Özet

Yabancı dillerin, Türkçeye etkilerini ve Türkçede bunlara karşı gelişen eğilimleri kavramak

ÇAĞDAŞ TÜRKÇEDE EĞİLİMLER I: YABANCI DİLLERİN ETKİSİ

Her doğal dil gibi Türkçe de tarih içinde sürekli olarak farklı dillerle ilişki içinde olmuş, onları etkilemiş, kendisi de onlardan etkilenmiştir. Çalışmalarda daha çok sözcük alışverişleri öne çıkarılır. Ancak uzun süreli yoğun ilişki sonucunda dilin bütün alanları etkiye açıktır. Başka dillerden doğrudan doğruya sesler alınmaz. Alınan sözcüğün söylenişini koruma sonucu dilde yeni sesler, sesbirimler ortaya çıkabilir.

HARFLERİN OKUNUŞU

Türk alfabesinde yer alan harfler 1 Kasım 1928 tarih ve 1353 sayılı kanunla belirlenmiştir. Harfler söylenirken ünsüzler kendilerinden sonra gelen bir /e/ ünlüsü ile seslendirilir: *be, ce, de* gibi. Ancak bu kuraldan sapmalar da görülmekte, /h/ ve /k/ ünsüzlerinin söylenişinde sözcüğün ilk hecesi esas alınarak *ha* ve *ka* biçiminde söyleyişlere de rastlanmaktadır.

Yabancı dillerle ilişki sonucu ortaya çıkan ve günümüz Türkçesi açısından en güncel eğilimlerden biri harflerin İngilizce söylenişinin gittikçe yaygınlık kazanmasıdır. İngilizce söyleyiş etkisi sözcüklerin okunuşunda da kendini gösterebilmektedir.

STANDART ALFABEDE BULUNMAYAN HARFLER VE SES DEĞERLERİ

Latin kökenli alfabede bulunan ama Latin kökenli Türk alfabesinde kullanılmayan /x/, /q/, /w/ ve /sh/ harflerinin kullanımı hem yazım hem söyleyiş açısından önem taşır.

Bu konuyla ilgili olarak iki durumu birbirinden ayırmak gerekir: *alıntı sözcükler* ile *yabancı sözcükler*. Alıntı sözcükler Türkçe kökenli sözcükler gibi Türkçenin yapısal kurallarına bağlıdır. Bir sözcük Türkçeye ne kadar erken girmiş ise Türkçenin ses düzenine uyarlanması da o kadar ileridir. Türkçe kökenli sözcüklerde görülen her tür gelişme bunlar için geçerlidir. Buna karşılık her doğal dil gibi Türkçede de farklı nedenlerle başka dillere ait, Türkçenin söz varlığında yer almayan bir sözcük, örneğin bir özel ad kullanılabilir.

Dilin söz varlığında yer almayan ve sadece belli bir bağlamda kullanılan sözcüklerde ise durum farklıdır. Burada sözcüğün aslında hangi dile ait olduğu ve hangi alfabeyle yazıldığı önemlidir. Yabancı sözcük eğer Latin alfabesiyle yazılmayan, baskın olmayan bir dilden alınmış

ise, sözcüğü okunduğu gibi yazmak, varsa uluslararası geçerli Latin harfli biçimini kullanmak, transkripsiyonunu yapmak gibi farklı yollar izlenebilmektedir. Buna karşılık aynı alfabeyle kullanılan dillere ait sözcüklerde iş daha karışıktır. Eğer sözcük bir özel ad ise, genel eğilimin aslına göre yazmak yönünde olduğu söylenebilir. Ne var ki alıntı sözcükler ile yabancı sözcükler arasındaki sınır sanıldığı kadar keskin değildir. Arada geçişler mümkün olduğu gibi her alıntı sözcük söyleyişe göre yazılmayabilir. Bir konuşur için yabancı söz durumunda olan ve anlaşılmayan bir sözcük, o yabancı dile aşına biri için son derece alışılmış olabilir. Özellikle özel ad olmadığı hâlde Türkçede kullanılan bazı sözlerin yazımında söyleyişe göre yazmak, *Yazım Kılavuzu*'nun bu yöndeki telkinlerine rağmen yaygınlaşmamıştır.

TÜRKÇE SÖZCÜKLERDE BULUNMAYAN SES BİRİMLER

Arapça, Farsça ve batı dillerinden Türkçeye girmiş olan sözcüklerde karşılaştığımız, art ünlülerin yanında bulunan ince /g/, /k/, /l/ ünsüzleri Türkçenin yazımında ve söylenişinde her zaman sorun olmuşlardır. Düzeltme işareti 1965 ile 1985 yılları arasında TDK tarafından yayımlanmış olan yazım kılavuzlarında Batı kökenli sözcüklerdeki ince /l/ sesini göstermek için *a* ve *u* ünlülerinin üzerine konulmuştur, *nispət i*'sinde bulunan işaret ise kaldırılmıştır. Şu an kullanılan *Yazım Kılavuzu*'na göre:

1. İşaret olmadığı zaman eşyazılışı olan sözcüklerde anlam karışmasının önüne geçmek için uzun ünlü düzeltme işaretiyle gösterilmektedir.
2. *Nispət i*'si her zaman düzeltme ile gösterilecektir.
3. Ön damak sesi olan /g/, /k/, art damak ünlüleriyle hece oluşturduğunda şapka işareti kullanılmaktadır.

ÜNLÜ UZUNLUĞUNUN ANLAM FARKI YARATTIĞI DURUMLAR

Ünlü uzunluğunun yanlış kullanılması anlamı da etkilemektedir. Dilimizdeki alıntı sözcüklerle ilgili bir önemli husus da özellikle söyleyişte ünlü uzunluğunun yanlış kullanılmasıdır. Ünlü uzunluğu veya kısalığı anlam ayırıcı olmasa bazı örneklerde standart söyleyişten sapma söz konusudur ve bunlar söyleyiş kusuru olarak görülmektedir. Söyleyişe yansıyan kusurların, asli biçimi koruma, benzer yapıdaki sözcükleri örnekseyerek kısa olan bir ünlüyü uzatma, standarttan daha ileri bir Türkçeleşme eğilimi gibi farklı nedenleri vardır.

AYIN VE HEMZE

Bu ünsüzler söz içinde buldukları yere göre farklı davranırlar ve Türkçenin çözümlenememiş temel yazım ve söyleyiş sorunlarından bazılarının ortaya çıkmasına neden olurlar:

1. Bu ünsüzler söz başındaysalar iz bırakmadan kaybolurlar.
2. Tek heceli sözcüklerde söz içinde buldukları durumlarda bu ünsüzlerin yerinde bir ünlü türer. Bu düşme sonucunda, Türkçenin yapısal özellikleri arasında yer alan ikiz ünlüden kaçınma kuralı zedelenmiş olur. Ancak yazımda yan yana gelen iki ünlü, söyleyişte ya uzun ünlüye dönüşür ya da ikinci hecenin başında gırtlak ünsüzünün yer aldığı iki farklı hece söz konusu olur.
3. Bu ünsüzler söz içinde, hece başındaysalar, *Kur'an* dışında, yazımda düşer ve yazıda gösterilmezler. Buna karşılık söyleyişte, korunma ve düşme biçiminde ikili durumlar iştilir.

Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu*'nun önceki baskılarında, düşen *ayın* ve *hemze* yerine kesme işareti kullanılması önerilmekteydi. Ancak uygulamada çoğunlukla bu tip sözcükler kesme işareti kullanılmadan yazılmakta ve Türkçe heceleme kurallarına göre *Ku-ran*, *me-şa-le*, *su-ni*, *va-ka* gibi söylenmektedirler. Şu anda kullanımda olan *Yazım Kılavuzu*'na göre ise sadece *Kur'an* sözcüğünde hemze kesme işaretiyle gösterilmektedir.

4. Çok heceli sözcüklerde ünlüyle biten hecelerden sonra yazımda kesme işareti kullanılmadığı için ikiz ünlü ortaya çıkar. Ancak bu durumda söyleyişte farklı biçimlere neden olur.

5. Söz içinde hece sonunda düşer ve kendinden önceki ünlüyü uzatır.

6. Bu ünsüzlerin sözcük sonunda buldukları durumlardaki yazım ve söylenişleri konusunda birlik sağlanamadığı söylenebilir:

a. *Ayın* ve *hemze* ile biten sözcükler *ayın* ve *hemze*'den önce bir ünsüz varsa, yalnız durumdayken, söz başında olduğu gibi bu ünsüzlerini düşürürler. Bu sözcükler iyelik eki alınca düşmüş olan *ayın* ve *hemze* söyleyişte ortaya çıkar ve yazıda da *kesme* ile gösterilir.

b. *Ayın* ve *hemze* ile biten sözcükler *ayın* ve *hemze*'den önce bir ünlü varsa, yine bir üst maddede belirtildiği gibi bu ünsüzlerini düşürürler. Ancak eklenmede, geçerli *Yazım Kılavuzu*'na göre bu sözcüklere iyelik eki geldiğinde Türkçenin eklenme kuralına göre iyelik ekini -sX olarak alırlar.

Daha önceki kılavuzlarda bu durumda -X eki doğru kabul edilmekteydi. Bugün sadece *cami* sözcüğünde *cami*'i ve *cami-si* şeklinde ikili biçim vardır. Ancak bu örnekte de iyelik eki dışında bir ek geldiğinde Türkçenin eklenme kuralına uygun olarak *cami-ye*, *cami-yi* biçimleri tercih edilmektedir.

YAZIM VE SÖYLEYİŞİ SORUNLU SÖZCÜKLER

Alıntı sözcüklerin bir kısmı hem sık sık yanlış yazılmakta hem de yanlış söylenmektedir. Buradaki doğruluk ve yanlışlıklar için ölçüt standart dil ve bu dili kodlayan Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu*'dur.

ÖDÜNÇ SÖZCÜKLERİN TÜRKÇEDE YAZIM SORUNLARI

1. Dilimize mal olmuş yabancı kökenli sözcüklerin bir bölümü söylendikleri gibi yazılırlar. Buna aykırı olarak söyleniş yazıdan farklılaştığı hâlde söylenişin değil yazımın esas alındığı sözcükler de vardır.
2. İki ünsüzle biten Arapça ve Farsça sözcüklerde, yalnız durumda bu ünsüzler arasında bir ünlü türer. Ancak yeni bir eğilim olarak bu sözcükler Türkçede Arapça ve Farsça biçimlerini gösterecek biçimde yazılıp söylenmektedirler.
3. İki ünsüzle başlayan batı kökenli sözcüklerde bu ünsüz çifti korunur. Bazen başta veya iki ünsüz arasında ünlü türeyebilir.
4. Batı kökenli sözcüklerde, söz içinde veya sonunda ünsüz çiftleri veya daha fazla sayıdaki ünsüz birleşikleri korunur.
5. Batı kökenli sözcüklerde söz içi ve sonundaki *g* ünsüzü korunur. Ancak *coğrafya*, *fotoğraf* ve *topoğraf* sözcüklerinde /g/ > /ğ/ değişimi gerçekleşmiştir.

Kendimizi Sınavalım

1. Aşağıdaki sözcüklerden hangisinde ünlü uzunluğu yanlış gösterilmiştir?
 - a. adale
 - b. âhize
 - c. akraba
 - d. alfabe
 - e. âyar
2. Aşağıdaki sözcüklerden hangisinde ünlü uzunluğu yanlış gösterilmiştir?
 - a. hulâsa
 - b. kelime
 - c. mâkam
 - d. kesin
 - e. lisan
3. Aşağıdaki sözcüklerden hangisinde ünlü uzunluğu yanlış gösterilmiştir?
 - a. mârul
 - b. mizah
 - c. muhâfaza
 - d. muhâlefet
 - e. muhâlif
4. Aşağıdaki sözcüklerden hangisinde ünlü uzunluğu yanlış gösterilmiştir?
 - a. şaki
 - b. umud
 - c. zafer
 - d. zarif
 - e. alfâbe
5. Aşağıdaki sözcüklerin hangisinin yazımı **yanlıştır**?
 - a. Azerbaycan
 - b. aforoz
 - c. aliminyum
 - d. aksesuar
 - e. alerji
6. Aşağıdaki sözcüklerin hangisinin yazımı **yanlıştır**?
 - a. devalüasyon
 - b. dinozor
 - c. doküman
 - d. egzoz
 - e. elaman
7. Aşağıdaki sözcüklerin hangisinin yazımı **yanlıştır**?
 - a. emlakçı
 - b. enstitü
 - c. entellektüel
 - d. eşkıya
 - e. eşofman
8. Aşağıdaki sözcüklerin hangisinin yazımı **yanlıştır**?
 - a. insiyatif
 - b. kampus
 - c. koleksiyon
 - d. kolektif
 - e. komünizm
9. Aşağıdaki sözcüklerin hangisinin yazımı **yanlıştır**?
 - a. kopya
 - b. korniş
 - c. mütayit
 - d. mekanizma
 - e. menü
10. Aşağıdaki sözcüklerin hangisinin yazımı doğrudur?
 - a. pantalon
 - b. pardesü
 - c. parlamento
 - d. pehriz
 - e. program

Yaşamın İçinden

“Nereye Gitti Onca Dil?

Birkaç yıl önce, dilbilimciler Tevfik Esenç'in sesini almak üzere Türk köyü Hacı Osman'a akın ediyordu. Esenç, zayıf, nahif bir çiftçiydi. Vaktiyle Kuzeybatı Kafkaslar'da konuşulan Ubihça'nın bilinen son konuşucusu olduğu kabul ediliyordu. O sıralarda kabilenin ancak dört beş yaşlısı Ubihça birkaç söz hatırlıyordu, akıcı konuşabilense yalnızca Esenç'ti. Üç oğlu bile artık Türk dilli olmuştu. Babalarıyla anadillerinde konuşmıyorlardı. Esenç, mezar taşında yer almasını istediği yazıyı 1984'te çoktan yazmıştı: "Burası Tevfik Esenç'in mezarıdır. Kendisi, Ubihça adı verilen dili konuşabilenlerin sonuncusuydu." 1992'de Esenç'in ölümüyle, Ubihça da, sürekli kalabalıklaşan soyu tükenmiş diller sırasına katıldı.

Dört yıl sonra Güney Carolina'da Kızıl Fırtınabulutunu adında bir Amerika yerlisi öldü. Can çekişen bir dilin son sesiydi. Kendi topluluğunun arta kalan üyeleriyle artık ana dilinde söyleşemeyen Kızıl Fırtınabulutunu, kabilesinin dilini yanında mezara götürdü. Halkı içinde tek başınaydı ama Amerika yerlileri içinde tek değildi. Kupenyo dilinin son konuşanı, California, Palalı Roscinda Nolasquez 1987'de 94 yaşında, Vapo dilinin son konuşucularından Laura Somersal da 1990'da ölmüşlerdi.

Dünyanın bir başka yerinde, Man Adası'nda, Ned Maddrell 1974'te öldü. Onun ölümüyle, eskil Man dili, yeryüzünün yaşayan dilleri topluluğundan ayrıldı. Daha yüz yıl önce, Maddrell'in doğumuna az kala, 12 bin kişi (ada nüfusunun yaklaşık üçte biri) Man dili konuşmaya devam ediyordu. Maddrell öldüğündeyse, dilini akıcı konuşan başka kimse kalmamıştı. Maddrell'in ölümünden iki yıl önce, Avustralya'da, Kuzey Queensland'de birkaç sözcükten fazla Mbabaram bilen son insan olan Arthur Bennett ölmüştü. Mbabaram, annesinin yirmi küsur yıl önce ölmesinden beri Bennett'in de kullanmadığı bir dildi.

Tevfik Esenç, Kızıl Fırtınabulutunu, Roscinda Nolasquez, Laura Somersal, Ned Maddrell ve Arthur Bennett, birbirlerinden binlerce kilometre uzakta, kökten farklı kültürel ve ekonomik koşullar altında yaşayıp öldüler. Topluluklarını yıkan ve onları can çekişen dillerin son temsilcileri olarak barakan kesim etmenler apayrı olsa da, öyküleri arasında başka bakımlardan çarpıcı bir benzerlik var. Yazgıları, buzdağının yalnızca tepesini oluşturan ortak bir örüntüyü ortaya koyuyor, ne yazık ki: Yeryüzünün dilleri korkutucu bir hızla ölmekte. Bu kitap, dillerin nasıl ve neden yok olduğunun öyküsünü anlatıyor.

Bilinen dünya dillerinin yaklaşık yarısı, son beş yüz yıl içinde ortadan kalkmıştır. Etrüsk, Sümer, Mısır gibi kimi eskil devletlerin dilleri daha yüzyıllarca önce yok olmuştu. Yazıtları,

olsa olsa, dil ve kültürleri çoktandır ölü, kendileri de çoğunlukla unutulmuş halkların belli belirsiz izleridir. Sudan'da İÖ sekizinci yüzyıldan İS dördüncü yüzyıla değin aynı adı taşıdığı imparatorluğun resmi dili olan Meroe, bugüne dek çözülememiş yazıtlarda yaşıyor yalnızca. Britanya'nın eskil dillerinden Cumbria'nınsa yalnızca üç sözcüğü yaşıyor. Hiçbir yazılı belge bırakmayan daha birçok halk hakkındaysa hiçbir şey bilmiyoruz.

Günümüz dünyasına kısaca göz gezdirince, geçmiş birkaç yüzyılın yok oluş damlalarının artık sele dönüştüğü ortaya çıkıyor. Başlangıçtaki örneklerimiz gösteriyor ki, dil ölümleri, eskil imparatorluklarla ücra yerlere özgü, tekil olgular değil. Dünyanın her yanında, gözlerimizin önünde sürüp gitmekte. Örneğin, Batı Avrupadaki diller arasında, yok oluş eşliğinde olmak bakımından, Man dili tek başına değildir. Man dilinin ölümünden iki yüz yıl önce, 1777'de, Cornwall dilini ana dili olarak konuşan son kişi olan Dolly Pentreath, 102 yaşında öldü. İrlanda dili, İskoçya Gaelcesi, Galce, Bretonca gibi birkaç çağdaş Kelt dili de büyük tehlike altında.

İngilizce konuşanların pek azı bundan haberdar olsa da, İS yaklaşık 1000'e değin İrlanda dili savaştan önce yaygınlaşan bir dildi. Bu dil, Latince ve Yunancadan sonra Avrupa'nın en eski edebiyatına sahiptir. Ne var ki, hemen hemen bütün çocuklar tarafından okulda enine boyuna öğrenildiği hâlde, evlerde pek kullanılmıyor. Dolayısıyla, ülkenin batı kıyısında varlığını sürdüren birkaç cepteki köylülerin dili olarak gitgide yok oluyor. Bilim insanları, İrlanda dilinin uzak geleceğinin bugün altmış yıl öncesine göre daha güvenli olmadığı kanısında. Bir kestirime göre, 1990 yılında, İrlanda diline, çocuklarına dili aktarmaya yetecek kadar bağlı olan konuşucuların sayısı dokuz bin bir altındaydı. Genç kuşağa aktarılmayan diller sonuçta ölümler gider.

Dünyanın başka bölgelerine kısaca göz atmak da aynı mutsuz tabloyu doğruluyor. Avustralya'nın en eski yerlilerinin dillerinden her yıl biri ya da daha çoğu ölüyor. Avrupalılar'la ilişkiye girilmesinden önce belki 250'den çok dil varken, kimi dilbilimciler, bir şey yapılmazsa, bu kitap yayımlanıncaya dek hemen hemen bütün yerli dillerinin ölmüş olacağını tahmin ediyor. ABD tek başına yüzlerce dilin mezarlığıdır. Günümüzde Birleşik Devletler'in kapladığı bölgede, Columbus'un ayak bastığı 1492'de konuşulan, tahminen 300 dilden bugün yalnızca 175'i konuşuluyor. Ne var ki, bunlardan çoğu da ucu ucuna yaşayabiliyor. Yok oluşlarına, ola ki, yalnızca bir kuşak kalmış.

Bir süre önce, 1962'de Kuzey Amerika kıtasında yapılan bir tarama, konuşucularının çoğunluğu 50 yaşın üstünde olan (örneğin, California'nın Pomo ve Yuki dilleri gibi) 79 yerli dili olduğunu ortaya koymuştu. Maine'deki Penobskot dili

gibi, konuşucularının sayısı 10'dan az olan 51 dil vardı, 35 dilin konuşucularıyla 10 kişi ile 100 kişi arasındaydı. Yalnızca, Navaho, Çeroki ve Mohavk'in da içinde bulunduğu altı dilin 10 binin üstünde konuşucusu vardı. 79 dilden 51'inin ortadan kalkmasına ramak kaldığı kesin sayılır. Konuşucuları 100'den az olan diller yok olmaya o kadar yaklaştı ki, gündelik dil olarak yeniden yaşarlık kazanmaları beklenmez. California'da varlığını sürdüren yerli dilleri çocuklara öğretilmemektedir. Yitip gitmiş birçok Amerikan Yerli dili arasında, Mayflower gemisiyle İngiltere'den gelip New England'daki ilk kalıcı koloniyi kuran göçmenlere, Amerika'da buldukları nesnelere adlandıracak (moose [sığın ya da mus] ya da racoon [rakun] gibi) ilk sözcükleri veren diller de var. Şimdi bir bu sözcüklerde, bir de Massachusetts [Masaçusetler] gibi eyalet adlarında izlerini buluyoruz.

Kaynak:

Nettle, Daniel ve Suzanne Romaine (2002). *Kayıbolan Sesler. Dünya Dillerinin Yok Oluş Süreci*. Çev. Harun Özgür Turgan, İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar. 15-20.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

İki ünsüzle başlayan batı kökenli sözcüklerde bu ünsüz çifti korunur. Bazen başta veya iki ünsüz arasında ünlü türeyebilir.

Örnekler:

İt. <i>scala</i>	<i>iskele</i>
Fr. <i>squelette</i>	<i>iskelet</i>
Fr. <i>club</i>	<i>kulüp</i>
Fr. <i>station</i>	<i>istasyon</i>

Yararlanılan Kaynaklar

Demir, Nurettin (2010). "Yabancı Kelimeler ve Yazım Sorunları. Tarihi Dönemler ve Günümüzdeki Durum Hakkında Gözlemler". *Türk Dil Kurumu 75. Dil Bayramı*. Ankara: TDK. 218-228.

Johanson, Lars (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, çev. Nurettin Demir, Ankara: TDK.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. e Yanıtınız yanlış ise "Ünlü uzunluğunun Anlam Farkı Yarattığı Durumlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. c Yanıtınız yanlış ise "Ünlü uzunluğunun Anlam Farkı Yarattığı Durumlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise "Ünlü uzunluğunun Anlam Farkı Yarattığı Durumlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. e Yanıtınız yanlış ise "Ünlü uzunluğunun Anlam Farkı Yarattığı Durumlar" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise "Yazım ve Söyleyişi Sorunlu Sözcükler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. e Yanıtınız yanlış ise "Yazım ve Söyleyişi Sorunlu Sözcükler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. c Yanıtınız yanlış ise "Yazım ve Söyleyişi Sorunlu Sözcükler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise "Yazım ve Söyleyişi Sorunlu Sözcükler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. c Yanıtınız yanlış ise "Yazım ve Söyleyişi Sorunlu Sözcükler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise "Yazım ve Söyleyişi Sorunlu Sözcükler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

8

Amaçlarımız

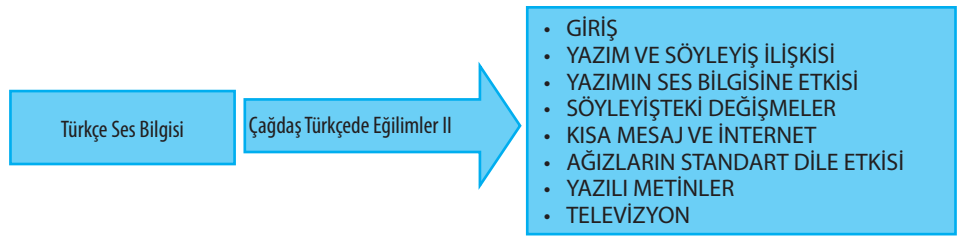
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

👁️ Standart dil-ağız ilişkisini ve standart dili etkileyen gelişmeleri açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Standart Dil
- Ağız

İçindekiler

Çağdaş Türkçede Eğilimler II

GİRİŞ

Standart dil-ağız ilişkisini ve standart dili etkileyen gelişmeleri açıklamak.

Standart Hakkında

Kendisi de bir ağza dayanan standart dil ile ağızları veya farklı ağız gruplarını kesin sınırlarla birbirinden ayıracak dil bilimi ölçütü yoktur (bk. Demir 2011). Ancak bir ağız temel alınarak geliştirilen standart dil zamanla eğitim kurumlarında öğretilmek, resmi ve yarı resmi ortamlar, basın yayın, edebiyat vb. gibi alanlarda kullanılmak suretiyle yaygınlık ve saygınlık kazanır. Böylece standart dil, asıl ağız bölgesi dışında da kullanılan ve kabul gören bölgeler üstü bir iletişim aracına dönüşür. Bunun sonucunda bölgeler üstü geçerlilik kazanan bu standart varyantı konuşan birinin nereli olduğuna karar vermek mümkün olmayabilir.

Standart Türkçenin bölgeler üstü bir geçerlilik kazanması, sanıldığı gibi aksine, oldukça yenidir. Yoğun Arapça ve Farsça öğelerle konuşma dilinden uzaklaşmış Osmanlı yazı dili, devlet idaresi, edebiyat, tarih yazıcılığı gibi, bir dilden beklenen ihtiyaçların bir kısmını karşılamakla birlikte, 19. yüzyılda ortaya çıkan, eğitimi geniş halk kitlelerine yayma isteğine ve yeni gelişen basının ihtiyaçlarına cevap verecek durumda değildi (konuyla ilgili bk. Johanson 2004). Özellikle eğitim ve basın için konuşma diline yakın, öğretimi ve öğrenmesi kolay, yazım kuralları anlaşılır biçimde belirlenmiş bir standart gerekmekteydi. Ne var ki mevcut Osmanlı yazı dili bunun tam tersi durumdaydı. Henüz iyi araştırılmamış İstanbul ağzına dayanan bir standart varyantın söz varlığı anlamında geliştirilmesi, 20. yüzyılın başlarında kısmen gerçekleşmiş olsa da standart yazım kurallarının kayıt altına alınması ancak 1940'lı yıllarda mümkün olmuştur. Yeni geliştirilen standart varyantın fark edilirliliği ise eğitim, basın yayın, iletişim ve ulaşım imkânları, iç göç gibi standart dilin yayılmasına aracılık eden özel televizyon kanallarındaki çeşitlenmeye paralel olarak artmıştır. Diğer varyantlar yerel konuşma biçimleri olarak, değişen oranlarda saygınlığa sahip olmalarına rağmen standart dil gibi başka bölgelerde de kullanılır duruma gelmemişler, özel kanalların kuruluşuna ve internetin yaygınlaşmasına kadar konuşuldukları bölgenin dışına belirgin bir biçimde çıkamamışlardır. Bu arada standart dilin “doğru” biçim olarak kendini hissettirmesiyle, kendi bölgelerinde de onunla rekabet etmek zorunda kalmışlar, zaman zaman kendi konuşurlarınca bile, hiçbir bilimsel temeli olmamakla birlikte, kaba görülmüşlerdir. Bazı ağızların standart dile göre birtakım alanlarda daha tercih edilir yönleri olmakla birlikte, standart varyantla yerel varyant arasında işlev alanla-

rında, resmî, yarı resmî durumlarda standart, diğer durumlarda, yerel varyantın kullanılması şeklinde bir ayrışma olmuştur. Bunun sonucunda “doğru” ve “güzel” dil olarak görülen standart biçim, alanını genişletirken, “kaba” görülen ağızların kullanıldığı alanlarda bir gerileme olmuştur.

Her ne olursa olsun, ne ağızlar arasında ne de ağızlarla standart dil arasında aşılmaz sınırlar vardır. Her şeyden önce muhtemel sınırları belirleyecek dil bilimi ölçütü yoktur. Standart dille ağızlar iç içe geçmiş durumdadır. Özellikle konuşma dili olarak standart biçim ağızların kullanıldığı alanlarda görüldüğü gibi standart dilin kullanılması beklenen durumlarda da ağızlarla karşılaşılabilir. Özellikle gelişen teknolojiye paralel olarak ağızlar son yıllarda yeni kullanım alanları bulmuşlardır.

YAZIM VE SÖYLEYİŞ İLİŞKİSİ

“Türkçe yazıldığı gibi konuşulur, konuşulduğu gibi yazılır.” şeklinde oldukça yaygın bir görüş vardır. Ancak vurgu, durak, ton gibi parçalarüstü öğeler başta olmak üzere, sözlü dile özgü özelliklerin önemli bir kısmı yazıda gösterilmediğinden, bu görüşün gerçek durumla ilgisi yoktur. Bu görüşün temelinde, Türkçenin oldukça genç sayılabilecek bir yazı dili olması ve alfabe düzenlenirken bir harfe bir ses ilkesine önemli ölçüde uyulması yatmaktadır. Hiçbir doğal dil konuşulduğu gibi yazılmaz, yazıldığı gibi konuşulmaz. Bu durum, Türkçe için de geçerlidir. Her şeyden önce, yukarıda sözü edilen konuşma diline özgü parçalarüstü sesbirimler yazıda gösterilmez. Bunların yazıda gösterilmeye çalışıldığı bazı araştırma alanları vardır. Örnek olarak fonetik çalışmalarında veya ağız araştırmalarında söyleneni daha ayrıntılı biçimde yazıya yansıtma çabası vardır. Ancak bunlarda bile sözlü dile ait pek çok özelliği yazıda vermek mümkün değildir. Bizim yazıda harflerle gösterdiğimiz sesler, gerçekten fiziki sesler değil, daha önceki ünitelerde gördüğümüz gibi kurgulanmış seslerdir. Farklı biçimlerde söylenen bir sözcük, standart yazımda tek biçimli yazılır. Yine standart yazımla verilmiş bir sözcüğü farklı okuyucular, farklı biçimlerde seslendirirler. Bütün doğal dillerin yazılı ve sözlü biçimleri arasında olabilecek çeşitlenmeler Türkçede de vardır:

Yazılı ve sözlü biçimlerin aynı olduğu yanılgısının nedeni Türkçenin Latin kökenli harflerle yazılmasının, diğer dillerle karşılaştırıldığında oldukça yeni olması ve bir sese bir harf denkliğine kısmen uyulmasıdır. Ancak her doğal dilde meydana gelen değişimler Türkçede de görülmektedir. Bu nedenle bugün de yazı diliyle konuşma dili arasında farklar ortaya çıkmıştır:

Tablo 8.1
Yazı Dili-Konuşma Dili

Yazı dili	Konuşma dili
<i>olacak</i>	/olucak/
<i>arayayım</i>	/arayım/
<i>yapıyorsun</i>	/yapıyorsun/
<i>bakacağım</i>	/bakıcam/
<i>değil</i>	/diil/

Ayrıca uzun yıllar süren bir eğitim sonunda öğrenilen ve konuşma diliyle arasındaki farklar yok sayılarak kullanılan standart yazım da bu görüşü destekler. Bir parça eğitim almış biri, nasıl söylenirse söylensin, bir sözcüğün yazımı konusunda öğrenilmiş bir fikre sahiptir. Ancak eğitim yoluyla öğrenilmesine rağmen yazımın sorunsuz olduğu düşünülmemeli, yazım sorunlarının sıkça tartışma ve araştırma konusu, hatta popüler dilciliğin sevdiği bir tartışma alanı olduğu unutulmamalıdır.

YAZIMIN SES BİLGİSİNE ETKİSİ

Yazım Kılavuzu'na göre *sonunda* /p/, /ç/, /t/, /k/ ünsüzlerinden biri bulunan *Meriç*, *Irak*, *Murat*, *Sinop* gibi özel adlara ünlüyle başlayan çekim eki getirildiğinden yazımda ötümlüleşme olmaz: *Meriç'i*, *Irak'a*, *Murat'ın*, *Sinop'a*. Buna karşılık bu sözcükler söylenirken iki ünlü arasındaki ötümsüz ünsüz ötümlüleşir. Ancak çok heceli sözcüklerin sonundaki ötümsüz ünsüzün, ötümlüleşmesi kuralında yazımın etkisiyle zaman zaman bozulmalar olduğu görülmektedir. Bunun sonucunda bu sözcüklerin, yazıldığı biçimde, ünsüz ötümlüleşmesi olmadan söylendikleri de görülmektedir:

Standart yazım	Standart söyleyiş	Yazımın etkisiyle söyleyiş
<i>Meriç'i</i>	/merici/	/meriçi/
<i>Irak'a</i>	/ırağa/	/ıraka/
<i>Sinop'a</i>	/sinoba/	/sinopa/
<i>Murat'ın</i>	/muradın/	/muratın/

Tablo 8.2
Yazımın Etkisi İle Söyleyiş

SÖYLEYİŞTEKİ DEĞİŞMELER

Dilin yazılı biçimleri genel olarak durağandır. Yazım kurallarını standart dille ilgili düzenlemeleri yapma yetkisi olan kurumlar belirler. Bu yetki yasayla verilmiş olabileceği gibi zaman içinde ortaya çıkmış kabullerden de kaynaklanabilir. Belirlenen yazım kuralları temel eğitimde öğrenilir. Bir dilin konuşurları öğrendikleri bu “doğru” biçimlerdeki değişmelerden hoşlanmaz. Bu nedenle yazım reformları her ülkede çok ciddi tartışmalara neden olur. Örnek olarak Türkçenin yazım kurallarındaki küçük düzenlemeler bile sürekli tartışma konusu olmuştur ve olmaktadır. Özellikle yabancı sözcüklerin yazımı, düzeltme işareti, kesme işaretinin kullanımı, bitişik ve ayrı yazımlar, gerek popüler dilcilikte gerek uzmanlar arasında her dönem sevilen bir tartışma konusu olmuştur. Ancak Türkçenin yazımında dilin temel işlevi olan iletişimi etkileyen önemli sorunlar olduğu söylenemez. Ancak bu, yazı dili eğitiminde sorun olmadığı biçiminde anlaşılmalıdır.

Her doğal dil kendi içinde çok çeşitli nedenlerle farklı biçimlerde ortaya çıkar. Bu yüzden dilde doğru biçimler deyince ilk akla gelmesi gereken yazımdır. Çünkü yazım dışında kalan alanlarda kural koymak güçtür. Örnek olarak eş anlamlı sözcüklerden hangisinin tercih edileceği, cümlenin hangi uzunlukta olacağı gibi konularda düzenleme yapılamaz. Yazım kuralları ise “doğru” ve “yanlış” olmakla değil karar vermeyeyle ilgilidir. İlke olarak sözcükleri farklı biçimlerde yazmak, söyleyişteki ayrıntıları çeşitli derecelerde göstermek mümkündür. İletişim değeri açısından aynı olan sözcükler, söyleyişi daha iyi yansıtılabilecekler bile yazım açısından yanlış olabilirler:

Doğru	Yanlış
<i>alacak</i>	<i>alıcak</i>
<i>yapıyor</i>	<i>yapıyo</i>
<i>arayayım</i>	<i>arıyım</i>

Tablo 8.3
Yazım-Söyleyiş

Yazımdaki “karar verilmiş” tek biçimlilik, standart dilin tek biçimli olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Standart dilde de pek çok çeşitlenme vardır. Dilin her alanında farklı biçimler rekabet hâlinindedirler ve birbirlerini etkilemektedirler. Ayrıca her bir üslup biçiminin kendine özgü işlevleri vardır. Basit bir örnek vermek gerekirse, bir bilimsel yazıda sözcüklerin anlamları farklı okumalara izin vermeyecek şekilde düzenlenir, buna karşılık bir edebi eserde sözcüklerin çağrışımları ne kadar geniş ise o kadar iyi olabilir.

Yazı dilinde yazımdan kaynaklanan tek biçimliliğe karşın konuşma dili, dilin kendi doğal eğilimleri, yabancı dillerin etkisi, ağızların etkisi, sosyal gruplar arasındaki dil farkları gibi nedenlere bağlı olarak sürekli bir değişim içindedir. Bu değişim zamanla o kadar ileri gider ki yazılı biçimle konuşulan biçim arasında ciddi uçurumlar oluşabilir. Yazım reformlarının önemli gerekçelerinden biri durağan yazı diliyle değişken konuşma dili arasındaki açığı giderme çabasıdır. Yazımın konuşmayı etkilediği durumlar varsa da bu çaba, sanılanın aksine, konuşma dilini yazı diline yaklaştırma yönünde değil, aksine, yazı dilini konuşma diline yaklaştırma biçiminde olur.

Günümüz Türkiye Türkçesinde ses bilgisini de ilgilendiren pek çok eğilim veya çeşitlenme gözlenmektedir. Bunların bir kısmı yazıya da yansiyabilmekte, bir kısmı ise sözlü kalmaktadır. Günümüz Türkçesindeki gelişmelerin tamamını bu kitap çerçevesinde ele almak imkânsızdır. Aşağıda en belirgin olanlar örneklendirilecektir.

/ç/>/ş/

Konuşma dilinde pek çok ortamda gözlenen gelişmelerden biri /ç/>/ş/ değişmesidir. Türkçe ünsüz uyumuna göre ötümsüz ünsüzden sonra ötümsüz ünsüz gelirken bu kural konuşma dilinde bozulmakta, yan yana gelen iki ötümsüz ünsüzden ikincisi ötümlüleşmekte birinci ünsüz ise patlamalı olmaktan çıkıp sızıcılaşılmaktadır:

Tablo 8.4
/ç/>/ş/

Yazım	Söyleyiş
<i>geçti</i>	/geşdi/
<i>açtı</i>	/aşdı/
<i>biçti</i>	/bişdi/

Dikkat edilirse burada yan yana gelen iki ötümsüz patlamalı ünsüzden ikincisi ötümsüzlüğünü kaybetmiştir. Bu, konuşma dilinde, özellikle ağızlarla ilgili araştırmalarda sıkça rastlanan bir durumdur. İkincisinin ötümlüleşmesi sonucunda ilk ünsüz de patlamalı olmaktan çıkmış, sızıcılaşılmıştır. Ancak burada üzerinde durduğumuz /ç/>/ş/ değişmesi diğer ötümlü ünsüzlerden önce de görülebilmektedir:

Tablo 8.5
Ötümlü Ünsüzlerden Önce
/ç/>/ş/

Yazım	Söyleyiş
<i>gençlik</i>	/genşlik/

/z/>/s/

Yine konuşma dilinde görülen eğilimlerden biri de söz sonunda ötümlü, sızıcı /-z/ ünsüzünün ötümsüzleşmesidir. Bu gelişme başka sözcüklerde de görülmekle birlikte özellikle birinci çoğul kişi ekinde dikkat çekmektedir:

Tablo 8.6
/z/>/s/

Yazım	Konuşma dili
<i>yapıyoruz</i>	/yapıyos/
<i>olmaz</i>	/olmas/
<i>içiyoruz</i>	/içiyos/

/s/>/z/

Daha çok ağızların etkisiyle ortaya çıkan bir ses olayıdır. Bazı ağızlarda söz başındaki ötümsüz sızıcı /s-/ ünsüzü, ötümlü sızıcı /z-/ ünsüzüne dönüşmektedir:

soba>*zoba*
sebze>*zebze*
sopa>*zopa*

Aynı değişme zaman zaman söz sonunda da görülebilmektedir:

herkes>herkez

ağustos>austoz

/a/>/ı/, /e/>/i/

Standart dilde, söyleyişte gözlenen dikkat çekici ses özelliklerinden biri de geniş ünlülerdeki daralmadır:

yapacağım>yapicim

arayayım>arayım ~ ariyim ~ arıyım

değil mi>di mi

Dikkat edilirse buradaki daralma, /y/ komşuluğundaki daralmanın daha ilerlemiş biçimidir. Ancak standart dildeki daralma ile bunun farkı, daralma sonucu burada aynı zamanda büzülmenin de ortaya çıkması ve bir hecenin kaybıdır.

/r/>/ø/

Başta Batı Anadolu ağızlarında olmak üzere sıkça görülen /r/ düşmesine günümüz konuşma dilinde seyrek de olsa rastlanmaktadır. Bu düşme söz sonunda ve ünsüz komşuluğunda görülmekte, özellikle de şimdiki zaman ekinde dikkat çekmektedir:

yapıyo

yapıyosun

Bu düşmeyi, önceleri bağımsız bir eylemken sonradan ekleşmiş olan şimdiki zaman ekinin Türkçenin yapısal özelliklerine uyum sürecinin devam ettiği biçiminde yorumlamak yanlış olmaz.

yap-a yori-r>yap-ayoru>yapayor>yapıyor>yapıyo

Öndamak /l/ Sesinin Durumu

Standart söyleyişte görülen dikkat çekici ses olaylarından biri de yabancı sözcüklerdeki artdamak ünlüleri yanında kullanılan öndamak /l/ sesinin artdamaksillaşmasıdır. Özellikle eğitimli kesim, konuşmalarında bu /l/ sesini öndamak ünsüzü olarak söyleme çabasında olsa da bu eğilim, /l/ sesini Türkçenin önemli yapısal özelliklerinden olan ses uyumlarına uyarlama sürecinin sonucudur:

Standart söyleyiş	Konuşma dili
<i>laf</i>	/laf/
<i>rol</i>	/rol/
<i>alfabe</i>	/alfabe/

Tablo 8.7
Öndamak /l/ Sesinin Durumu

Eğitimde bu /l/ sesini öndamak sesi olarak öğretme çabası vardır. Ancak Türkçenin ses uyumları çok baskındır. Bu nedenle bir dönem öndamak /l/ sesiyle söylenmesinde ısrar edilen bazı sözcüklerin zamanla artdamaksıl biçimlerinin standart biçime dönüştüğü görülmektedir. Örnek olarak Amerikan para birimi için /dolar/ ~ /dolar/ biçiminde ikili kullanım varken, eskiden sadece öndamak /l/ sesi ile söylenen *Alman* sözcüğü bugün tamamen artdamak sesi ile /Aلمان/ biçiminde sesletilmektedir.

Bu sesle ilgili dikkat çekici bir durum da Türkçe kökenli *alp* “cesur, yiğit” sözcüğü ile *Alp* dağlarının adı arasındaki karışmadır. Daha doğrusu, Batı dillerine ait *Alp* sözcüğünün etkisiyle, artdamaksıl Türkçe *alp* “cesur, yiğit” sözcüğü de öndamak /l/si ile *alp* biçiminde söylenmeye başlanmıştır. Bu örnekteki söyleyiş, “dil yanlışları” tartışmalarında ele alınan bir konudur.

KISA MESAJ VE İNTERNET

Elektronik iletişim imkânlarındaki olağanüstü gelişme dilde de etkisini göstermektedir. Diller bugün daha önce görülmemiş bir meydan okumayla karşı karşıyadır. Elektronik iletişimdeki sınırsız özgürlük, dilde çok özel çeşitlenmelere neden olmaktadır. Gerçek dünyada rastlanabilen neredeyse her tür dil ögesi elektronik ortamda görüldüğü gibi internetin kendi getirdiği yeni dilsel çeşitlenmeler de ortaya çıkmaktadır. “İnternet sadece dil içindeki mevcut varyantların depolandığı bir veri bankası değildir. Sanal dünyada dilin yepyeni varyantları ortaya çıkmış, yabancı birinin anlayamayacağı iletişim biçimleri gelişmiştir. Bunu, standart dilde bir bozulma olarak algılayanlar da vardır. Burada dilin değişmezliğinden hareket edilmektedir. Oysa dil değişkendir, standart dilin zorunlu olduğu alanlar dışında kimin hangi dili kullanacağını sınırlarını belirlemek de kullanılan dili kontrol etmek de mümkün değildir.” (ayrıntılar için bk. Demir 2010b: 32-33).

İnternette ve kısa mesajlar başta olmak üzere elektronik ortamda kullanılan dilin incelenmesi apayrı bir araştırma alanıdır. Özellikle gençlerin yazışmalarında görülen biçimlerin konuşma diline daha yakın olduğu söylenebilir:

iyi>ii
oluyor>oluo
bilmiyorum>bilmiom

Ancak internet ve Türkçe hakkındaki çalışmalar henüz yetersizdir. Bu nedenle standart yazımdan zaman zaman ciddi bir kopma olabilmektedir. Ancak bunun dilin yapısını, bu arada kitabın konusu olan ses bilgisini ne kadar etkilediği ilerideki çalışmalarla ortaya çıkarılacaktır.

Kısa mesajlarda ünlülerin yazılmayışı da dil sorunu; dilin bozulması, yanlış kullanılması olarak algılanmaktadır. Burada yine dil ve yazının aynı olduğuna dair bir yanlış algı söz konusudur. Kısa mesaj farklı bir iletişim biçimidir ve elektronik ortamın koşullarında az harfle çok şey anlatmak hedeflenmektedir.

VURGU SAPMALARİ

Parçalarüstü birimler bölümünde de ayrıntılı olarak üzerinde durulduğu gibi Türkçenin vurgulama sistemi henüz iyi araştırılmamıştır. Ancak yine de standart vurgulamadan sapmalar konusunda Doğan Aksan, aşağıdaki örneklerde, İstanbul ağızı ile öteki ağızlar arasındaki vurgu farkına işaret etmiştir (2004: 265):

Tablo 8.8

İstanbul ağızı	Diğer ağızlar
<i>soPA</i>	<i>SOpa</i>
<i>maŞA</i>	<i>MAşa</i>
<i>piDE</i>	<i>Pİde</i>
<i>mankaFA</i>	<i>MANkafa</i>
<i>ZONguldak</i>	<i>ZonGULDak</i>
<i>ERzincan</i>	<i>ErZİNcan</i>

AĞIZLARIN STANDART DİLE ETKİSİ

Her doğal dil çeşitli nedenlerle ortaya çıkmış bir varyantlar yığınınından oluşur. Değişkenliğin olmadığı, tek biçimli bir doğal dil yoktur. Her varyant, dil içinde belli işlevleri yerine getirir ve işlevleri başka varyantlar veya diller tarafından karşılanmadığı sürece varlığını devam ettirir.

Doğal dillerde varyantlaşma nedenlerinden biri coğrafyadır. Bir dilin konuşulduğu coğrafyada bir istikametten başka bir istikamete doğru gidilince konuşmada farklılaşma-

lar olduğu kolayca gözlenebilir. Bazı konuşma biçimleri o kadar yoğun yerel iz taşıyor ki bunları belirlemek için uzman olmaya bile gerek yoktur. Dilde coğrafya temelli varyantlaşmayla ağız araştırmaları ilgilenir.

En kısa tanımıyla dilin yerel konuşma biçimleri olan, okullarda öğretilmeyen, gelecek nesillere sözlü olarak aktarılan ağızları; konuşurlar doğup büyüdüğü çevrede edinir. Ancak ağızlar, ait oldukları bölgenin dışında da kullanılır.

Ağızların yaygın görüşe göre daha çok kırsal kesimde, o bölgede doğup büyümüş ve bölge dışına uzun süre için çıkmamış, okuryazarlığı olmayan veya eğitim seviyesi düşük, yaşlı kimselerce konuşulduğu düşünülmektedir. Ancak şehirleşme, iletişim ve ulaşım imkânlarındaki gelişmeler sonucunda bu durum değişmiştir. İç göç, dilin yerine getirdiği işlevlerin karmaşıklaşması, teknolojik gelişmeler gibi nedenler, gerek ağızların kullanıldığı alanın, gerekse ağızların yerine getirdiği işlevlerin genişlemesine neden olmuştur. Bazı bölgelerde hâlâ konuşma dili olarak kullanılan ağızlar, günlük hayatta bir dilden beklenen bütün ihtiyaçları karşılayabilmektedir.

Standart Türkçe de İstanbul ağzına dayandığından, ilke olarak her anadili konuşurunun aynı zamanda ağız konuşuru olduğunu söylemek yanlış olmaz. Ancak eğitimi, görevi, sosyal ilişkileri, başka biçimlerle karşılaşma derecesi, konuya ilgisi, dile ve ağızlarla karşı tutumu gibi nedenlere bağlı olarak insanlar kendi ağızlarını konuşmaktan vazgeçip daha yansız, ama standart Türkçeyi veya standarda yaklaşan prestijli varyantları tercih edebilmektedir. Ancak bu tür tercihler, konuşurun standart biçimi her durumda kullanacağı anlamına gelmez. İşleri gereği standart dili kullanmak durumunda olanlar da bağlama, muhataba, yere göre ağız konuşabilir. Burada meslekle ilgili bir sınırlama yapmak da imkânsızdır. Standart dili aktarmak durumunda olan meslek gruplarındaki insanların, öğretmenlerin bile ağız kullanabildiğinin yeterince örneği bulunmaktadır.

Ağızların dile ses bilgisi açısından nasıl bir etkide bulunduğu popüler dilciliğin çok sevdiği bir tartışma konusudur. Özellikle iletişim araçlarında ağız kullanımı, dilde bozulma ve dil yanlışlığı olarak algılanır. Bu nedenle ağızların kullanımına karşı mücadele edilir.

Ağızlar ve standart dil ilişkisi akademik çalışmalarda da konu edilmiştir. Bunlardan kentleşme ve dil konusunun ele alındığı bir yazıda Tekin, köyden kente göçün bir sonucu olarak Standart Türkçede başlayan ve yaygınlaşma eğilimi gösteren ve “söyleyiş yanlışlığı” olarak gördüğü değişimleri beş başlık altında incelemiştir: 1. Kapalı /e/ ve açık /e/, 2. artdamaksıl /k/ yerine hırıltılı gırtlak sızıcısı /h/, 3. /j/ yerine /c/, 4. ünlü kısaltması, 5. kısa ünlülerin uzatılması.

Kapalı /e/ - Açık /e

İstanbul ağzıyla ilgili görüş bildirenlerin ünlüler açısından dikkatini çeken hususlardan biri kapalı /e/ olmuştur (bk. Aksan 2004: 265, Tekin 2005: 499-504). Standart İstanbul ağzında sesbirim olarak kapalı /e/ yoktur. Buna karşılık Anadolu ağızlarında kök hecedeki kapalı /e/, önceki ünitelerde gösterildiği gibi, sesbirim olarak kullanılmaktadır. Eski Türkçede sözcüklerin kök hecesindeki kapalı /è/ ünlüsü standart Türkiye Türkçesinde ya daralıp /i/ olmuş ya da açık /e/ye gelişmiştir:

iki
işit-
giy-
de-
el “yabancı”
erken
ver-
yer

Anadolu ağızlarının çoğunda ise kök hecedeki kapalı /e/ bazı sözcüklerde /i/ olmuş, bazılarında ise korunmuştur:

Tablo 8.9
Kapalı e

Eski Türkçe é	Ağızlar é	Ağızlar i
kéd-	géy -	giy -
té-	dé-	di-
bér-	vér-	vir-
yér	yér	yir

Bu korunma iç göç sonucu şehirlere, bu arada en fazla göç alan İstanbul'a da taşınmıştır. Ancak şehirlerde standart söyleyişten farklı olan /i/'li biçimler, standart söyleyişten daha uzak olduğu için standart Türkçe konuşma çabasında kendine yer bulma şansına sahip değildir. Buna karşılık standart biçime çok daha yakın olan kapalı /e/li biçimler standart dilin kullanıldığı durumlarda da işitilir olmuştur. "Şimdi köyden kente göçün doğal bir sonucu olarak kapalı /e/li bu söyleyişler de köyden kente taşınmış, yalnız İstanbul sokaklarında değil, Meclis kürsüsünde ve televizyon kanallarında da her gün işitilir olmuştur." (Tekin 2005c). Aslında açık /e/'li olan bazı sözcüklerin İstanbul ağızında kapalı /e/ ile söylendiği bilinmektedir.

ét

év

sévgi

Yine günümüzde, başta İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük şehirlerin dilinde olmak üzere konuşmada dar ünlülerin genişlemesi, geniş ünlülerin daralması yönünde bir eğilim görülmektedir: Bunun sonucunda /a/ sesi /ı/'ya yaklaşmakta, buna karşılık /ı/ ve /i/ ünlülerinde genişleme olmaktadır. Böylece *kapı*, *yaptım*, *dedi* örneklerindeki ünlüler birbirine yaklaşmaktadır.

Artdamaksıl /k/ Yerine Hırıltılı Gırtlak Sızıcısı /ħ/

Özellikle Doğu Anadolu ağızlarına özgü söyleyiş özelliklerinden biri de artdamaksıl /k/ ünsüzünün gırtlak sızıcısı /ħ/ olarak söylenmesidir:

aħ-

baħ-

biħ-

çiħ-

çoħ

yaħ-

yoħ vb.

Bu söyleyiş biçimi ağız etkisini koruyan konuşurlarda gözlenir (Tekin 2005c).

/j/ Yerine /c/

Türkçe sözcüklerde /j/ sesinin bulunmadığı daha önce dile getirilmişti. Bu nedenle yabancı dillerden alınan sözcüklerde bulunan /j/ sesi, yabancı sözcükleri Türkçeye uyarlama sürecinin bir sonucu olarak ona en yakın ses durumundaki /c/'ye değişir. Buna daha çok Batı kökenli sözcüklerde, söz başında rastlanır:

Standart biçim	Standart dışı biçim
<i>jandarma</i>	<i>candarma</i>
<i>jet</i>	<i>cet</i>
<i>jeton</i>	<i>ceton</i>
<i>jüri</i>	<i>cüri</i>

Tablo 8.10
/j/ yerine /c/

Buradaki söyleyiş şehirleşme sonucu ortaya çıkmıştır (bk. Tekin 2005c).

Ünlü Kısalması

Ağızların etkisiyle ortaya çıkmış olan dikkat çekici bir ses olayı da Arapça ve Farsça kökenli bazı sözcüklerdeki uzun ünlülerin kısa söylenmesidir. Bu özellikle uzun ünlülerin kısalması olduğu Doğu Anadolu ağızları ile Kıbrıs ağızlarının etkisiyle ortaya çıkmaktadır:

Standart biçim	Standart dışı biçim
<i>alem</i> /âlem/	/alem/
<i>aşık</i> /âşık/	/aşık/
<i>dünya</i> /dünyâ/	/dünya/
<i>rica</i> /ricâ/	/rica/

Tablo 8.11
Ünlü Kısalması

Daha önceki bölümlerde görüldüğü üzere günümüz Türkçesinde Türkçe kökenli sözcüklerde uzun ünlü yoktur ve Türkçe, uzun ünlüleri kısaltma eğilimindedir. Doğu Anadolu ağızları ile Kıbrıs ağızlarında ise bu konuda daha ileri gidilmekte ve standart söyleyişteki uzun ünlüler de kısa söylenmektedir.

Ünlü Uzaması

Ağızların etkisi veya Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin söylenişindeki tereddütten kaynaklı olarak standart söyleyişte kısa ünlülü olan bazı sözcüklerin uzun ünlüyle söylendiği görülmektedir:

Standart söyleyiş	Standart dışı
/hakem/	/hâkem/
/zafer/	/zâfer/
/resm-i geçit/	/resmî geçit/
/tarikat/	/târikat/
/laik/	/lâik/
/lider/	/lîder/

Tablo 8.12
Ünlü Uzaması

YAZILI METİNLER

Yazı dilinin tek biçimli, “doğru” dil olduğu görüşü bir hayli yaygındır. Ne var ki yazı dilinin tek biçimliliği düşüncesi, önceki bölümlerde dile getirildiği gibi, temelsizdir. Yazı dilindeki standart, işaret edildiği gibi, daha çok yazımla ilgilidir. Yazı dilinde konu, bağlam, yazarların sosyal ve psikolojik durumları, eğitim seviyeleri gibi çeşitli nedenlerle ortaya çıkan varyantlaşmalar vardır (ayrıntılar için bk. Demir 2010c: 20 vd., 2011b).

En geniş anlaşılabilirlik seviyesine ulaşma amacı güttükleri için en iyi biçimde ders kitapları ve günlük gazetelerde temsil edilen standart yazı dilinin kullanıldığı bazı alanlar, standart dışı kullanıma açık, bazıları tamamıyla kapalıdır. Örnek olarak ders kitapları, yasa metinleri, standart dilin sözlükleri, yazım kılavuzları gibi türler standart dışı kullanıma kapalıyken edebi metinler açıktır. Özellikle roman ve öykülerdeki diyaloglarda ağız kulla-

nımı alışılmıştır (Demir 2009). Örnek olarak Haldun Taner'in "Ay Işığında Çalışkur", Orhan Kemal'in *Murtaza* (İstanbul 1952) adlı çalışması başta olmak üzere edebi metinlerden hareketle edebiyatta ağız kullanımını hakkındaki bir çalışmada ses özelliklerine de yer verildiği gösterilmeye çalışılmıştır (Demir 2009). Yine ağızların yazılı olarak kullanılmasyla ilgili dikkat çekici bir örnek olarak *Yeni Alanya* gazetesindeki *Amat Bilir* köşesine bakılabilir (www.yenialanya.com.tr).

SIRA SİZDE

Sosyal sınıflara özgü konuşma biçimlerine yer veren roman ve öyküleri araştırınız.

TELEVİZYON

Dil içindeki farklı biçimlerin yaygınlaşmasında televizyon başta olmak üzere medyanın önemli bir yeri vardır. Eğitim kurumları, basın yayın gibi yaygınlaştırılmaya çalışılan standart yazı dili yanında bölgeler üstü geçerliliği olan, yazı diline oldukça yakın bir konuşma dilinin yaygınlaşmasında en etkili araç televizyon, bunlar içinde de "uzun yıllar özel diksiyon eğitimi almış spikerlerin görev yaptığı ve başka varyantlara izin verilmeyen TRT olmuştur. 1990'lı yıllarda özel televizyon kanallarının kurulmasını takiben, standart dille ağızlar ve diğer varyantlar arasında çok daha yoğun bir etkileşim ortaya çıkmıştır. Ayrıca iç göç dışına çıkan insanların da okullardan ve televizyondan tanıdıkları İstanbul ağzına yaklaşan biçimleri tercih etme eğiliminde olduğu gözlenmektedir.

Özel televizyon kanallarının kurulmasıyla standart dilin en etkili aracı olan televizyon, dil içindeki diğer varyantların daha geniş kesimlerce fark edilmesinde en önemli araç durumuna gelmiştir. Gerek sosyal sınıflara özgü konuşma biçimleri, gerekse ağızlar bir taraftan standart dilin etkisiyle standarda yaklaşırken diğer taraftan standart dilin yayılma araçlarını kullanarak onunla rekabete girmişlerdir. "İstanbul ağzına dayalı konuşma dilinin en güçlü kanalı olan televizyonlarda; dizilerde, bazı kanalların eğlence programlarında, yerel kanallarda ağza bolca yer verilmektedir. Başlı başına bir araştırma konusu olan bu gelişmeden standart konuşma biçiminin kalesi durumundaki TRT de nasibini almıştır." (Demir 2010b: 31 vd.). Bu gelişme sonucu ses bilgisini de ilgilendiren pek çok gelişme ortaya çıkmıştır. Özellikle dizilerde ve yerel yayın yapan kanallarda standart söyleyişe uymayan pek çok özellik görülmektedir.

Özet

Standart dil-ağız ilişkisini ve standart dili etkileyen gelişmeleri açıklamak.

Standart dil ile ağızları veya farklı ağız gruplarını kesin sınırlarla birbirinden ayıracak dil bilim ölçütü yoktur. Bir ağız temel alınarak geliştirilen standart dil zamanla eğitim kurumlarında öğretilmek, resmi ve yarı resmi ortamlar, basın yayın, edebiyat vb. gibi alanlarda kullanılmak suretiyle yaygınlık ve saygınlık kazanır. Böylece standart varyant, asıl ağız bölgesi dışında da kullanılan ve kabul gören bölgeler üstü bir iletişim aracına dönüşür.

Ağızlar arasında ve ağızlarla standart dil arasında aşılma sınırları yoktur. Standart dille ağızlar iç içe geçmiş durumdadır. Özellikle gelişen teknolojiye paralel olarak ağızlar son yıllarda yeni kullanım alanları bulmuşlardır.

YAZIM VE SÖYLEYİŞ İLİŞKİSİ

“Türkçe yazıldığı gibi konuşulur, konuşulduğu gibi yazılır.” şeklinde oldukça yaygın bir görüş vardır. Ancak vurgu, durak, ton gibi parçalarüstü öğeler başta olmak üzere, sözlü dile özgü özelliklerin önemli bir kısmı yazıda gösterilmediğinden, bu görüşün gerçek durumla ilgisi yoktur. Bu görüşün temelinde Türkçenin oldukça genç sayılabilecek bir yazı dili olması ve alfabe düzenlenirken bir harfe bir ses ilkesine önemli ölçüde uyulmasıdır. Hiçbir doğal dil konuşulduğu gibi yazılmaz, yazıldığı gibi konuşulmaz. Her şeyden önce, yukarıda sözü edilen konuşma diline özgü parçalarüstü sesbirimler yazıda gösterilmez.

Yazılı ve sözlü biçimlerin aynı olduğu yanlışlığının nedeni Türkçenin Latin kökenli harflerle yazılması, diğer dillerle karşılaştırıldığında alfabenin oldukça yeni olması ve bir sese bir harf denkliğine kısmen uyulmasıdır.

YAZIMIN SES BİLGİSİNE ETKİSİ

Yazım Kılavuzu’na göre sonunda /p, ç, t, k/ ünsüzlerinden biri bulunan *Meriç, Irak, Murat, Sinop* gibi özel adlara ünlüyle başlayan çekim eki getirildiğinden yazımda ötümlüleşme olmaz. *Meriç’i, Irak’a, Murat’ın, Sinop’a*. Buna karşılık bu sözcükler söylenirken iki ünlü arasındaki ötümsüz ünsüz ötümlüleşir. Ancak çok heceli sözcüklerin sonundaki ötümsüz ünsüzün ötümlüleşmesi kuralında yazımın etkisiyle zaman zaman bozulmalar olduğu görülmektedir.

SÖYLEYİŞTEKİ DEĞİŞMELER

Dilin yazılı biçimleri genel olarak durağandır. Yazım kurallarını standart dille ilgili düzenlemeleri yapma yetkisi olan kurumlar belirler. Bu yetki yasayla verilmiş olabileceği gibi zaman içinde ortaya çıkmış kabullerle de olabilir. Belirlenen yazım kuralları temel eğitimde öğrenilir. Bir dilin konuşurları öğrendikleri bu “doğru” biçimlerdeki değişimlerden hoşlanmaz. Bu nedenle yazım reformları her ülkede çok ciddi tartışmalara neden olur.

Her doğal dil kendi içinde çok çeşitli nedenlerle farklı biçimlerde ortaya çıkar. Bu nedenle dilde doğru biçimler deyince ilk akla gelmesi gereken yazımdır.

Yazı dilinde başta yazımdan kaynaklanan tek biçimliliğe karşın konuşma dili, dilin kendi doğal eğilimleri, yabancı dillerin etkisi, ağızların etkisi, sosyal gruplar arasındaki dil farkları gibi nedenlere bağlı olarak sürekli bir değişim içindedir. Bu değişim zamanla o kadar ileri gider ki yazılı biçimle konuşulan biçim arasında ciddi uçurumlar oluşabilir. Yazım reformlarının önemli gerekçelerinden biri durağan yazı diliyle değişken konuşma dili arasındaki açığı giderme çabasıdır.

Günümüz Türkiye Türkçesinde de ses bilgisini de ilgilendiren pek çok eğilim veya çeşitlenmeler gözlenmektedir. Bunların bir kısmı yazıya da yansiyabilmekte, bir kısmı ise sözlü kalmaktadır.

/ç/ > /ş/: Konuşma dilinde pek çok ortamda gözlenen gelişmelerden biri /ç/ > /ş/ değişmesidir.

/-z/ > /-s/: Konuşma dilinde görülen eğilimlerden biri de söz sonunda ötümlü, sızıcı /-z/ ünsüzünün ötümsüzleşmesidir.

/s/ > /z/: Daha çok ağızların etkisiyle ortaya çıkan bir ses gelişmesidir. Bazı ağızlarda söz başındaki ötümsüz sızıcı /s-/ ünsüzü, ötümlü sızıcı /z-/ ünsüzüne dönüşmektedir. Aynı değişim zaman zaman söz sonunda da görülebilmektedir.

/a/ > /ı/, /e/ > /i/: Standart dilde, söyleyişte gözlenen dikkat çekici ses özelliklerinden biri de dar geniş ünlülerdeki daralmadır.

/r/ > /ø/: Başta Batı Anadolu ağızlarında olmak üzere sıkça görülen /r/ düşmesine günümüz konuşma dilinde seyrek de olsa rastlanmaktadır. Bu düşme söz sonunda ve ünsüz komşuluğunda görülmektedir. Bu durumu, önceleri bağımsız bir eylemken sonradan ekleşmiş olan şimdiki zaman ekinin Türkçenin yapısal özelliklerine uyum sürecinin devam ettiği biçiminde yorumlamak yanlış olmaz.

Öndamak /l/ sesinin durumu: Standart söyleyişte görülen dikkat çekici ses olaylarından biri de yabancı sözcüklerdeki artdamak ünlüleri yanında kullanılan öndamak /l/ sesinin artdamaksillaşmasıdır. Özellikle eğitilmiş kesim, konuşmalarında bu /l/ sesini öndamak ünsüzü olarak söyleme çabasında olsa da bu eğilim, /l/ sesini Türkçenin en önemli yapısal özelliklerinden biri olan ses uyumlarına uyarlama sürecinin sonucudur.

KISA MESAJ VE İNTERNET

Elektronik iletişimdeki sınırsız özgürlük, dilde çok özel çeşitlenmelere neden olmaktadır. Gerçek dünyada rastlanabilen neredeyse her tür dil ögesi elektronik ortamda görüldüğü gibi internetin kendi getirdiği yeni çeşitlenmeler de ortaya çıkmaktadır. Sanal dünyada dil içinde aynı zamanda yepyeni varyantlar ortaya çıkmış, yabancı birinin anlayamayacağı iletişim imkânları gelişmiştir. Bunu, standart dilde bir bozulma olarak algılayanlar da vardır. Burada dilin değişmezliğinden hareket edilmektedir. Oysa dil değişkendir, standart dilin zorunlu olduğu alanlar dışında kimin hangi dili kullanacağını sınırlarını belirlemek de kullanılan dili kontrol etmek de mümkün değildir.

VURGU SAPMALARINI

Parçalarüstü birimler bölümünde de ayrıntılı olarak üzerinde durulduğu gibi Türkçenin vurgulama sistemi henüz iyi araştırılmamıştır.

AĞIZLARIN STANDART DİLE ETKİSİ

Her doğal dil çeşitli nedenlerle ortaya çıkmış bir varyantlar yığınının oluşur. Değişkenliğin olmadığı, tek biçimli bir doğal dil yoktur. Her varyant, dil içinde belli işlevleri yerine getirir ve işlevleri başka varyantlar veya diller tarafından karşılanmadığı sürece varlığını devam ettirir.

Ağızların yaygın görüşe göre daha çok kırsal kesimde, o bölgede doğup büyümüş ve bölge dışına uzun süre için çıkmamış, okuryazarlığı olmayan veya eğitim seviyesi düşük, yaşlı kimselerce konuşulduğu düşünülmeğe ydi. Ancak şehirleşme, iletişim ve ulaşım imkânlarındaki gelişmeler sonucunda bu durum değişmiştir. İç göç, dilin yerine getirdiği işlevlerin karmaşıklaşması, teknolojik gelişmeler gibi nedenler, gerek ağızların kullanıldığı alanın, gerekse ağızların yerine getirdiği işlevlerin genişlemesine neden olmuştur. Standart Türkçe de İstanbul ağzına dayandığından, prensip olarak her anadili konuşurunun aynı zamanda ağız konuşuru olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Ancak eğitimi, görevi, ilişkileri, başka biçimlerle karşılaşma derecesi, ilgisi, dile ve ağızlara karşı tutumu gibi nedenlere bağlı olarak insanlar kendi ağızlarını konuşmaktan vazgeçip daha yansız, ama standart Türkçeyi veya standarda yaklaşan prestijli varyantlarını tercih edebilmektedir. Ancak bu tür tercihler, konuşurun standart biçimi her durumda kullanacağı anlamına gelmez. İşleri gereği standart dili kullanmak durumunda olanlar da bağlama, muhabata, yere göre ağız konuşabilir.

Kentleşme ve dil konusunun ele alındığı bir yazısında Tekin, köyden kente göçün bir sonucu olarak Standart Türkçede başlayan ve yaygınlaşma eğilimi gösteren ve “söyleyiş yanlış” olarak gördüğü değişimleri beş başlık altında incelemiştir:

Kapalı /e/ - Açık /e/: İstanbul ağzıyla ilgili görüş bildirenlerin ünlüler açısından dikkatini çeken hususlardan biri kapalı /e/ olmuştur. Standart İstanbul ağzında sesbirim olarak kapalı /e/ yoktur. Buna karşılık Anadolu ağızlarında kök hecedeki kapalı /e/ sesbirim olarak kullanılmaktadır.

Artdamaksıl /k/ Yerine Hırıltılı Gırtlak Sızıcısı /h/: Özellikle Doğu Anadolu ağızlarına özgü söyleyiş özelliklerinden biri de artdamaksıl /k/ ünsüzünün gırtlak sızıcısı /h/ olarak söylenmesidir.

/j/ Yerine /c/: Yabancı dillerden alınan sözcüklerde bulunan /j/ sesi, yabancı sözcükleri Türkçeye uyarlama sürecinin bir sonucu olarak ona en yakın ses durumundaki /c/ye değişir. Buna daha çok Batı kökenli sözcüklerde, söz başında rastlanır.

Ünlü Kısalması: Ağızların etkisiyle ortaya çıkmış olan dikkat çekici bir ses olayı da Arapça ve Farsça kökenli bazı sözcüklerdeki uzun ünlülerin kısa söylenmesidir. Bu, özellikle, uzun ünlülerin kısalması olduğu Doğu Anadolu ağızları ile Kıbrıs ağızlarının etkisiyle ortaya çıkmaktadır.

Ünlü Uzaması: Ağızların etkisi veya Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin söylenişindeki tereddütten kaynaklı olarak standart söyleyişte kısa ünlülü olan bazı sözcüklerin uzun ünlüyle söylendiği görülmektedir.

YAZILI METİNLER

Yazı dilinin tek biçimli, “doğru” dil olduğu görüşü bir hayli yaygındır. Ne var ki yazı dilinin tek biçimliliği düşüncesi temelsizdir. Yazı dilindeki standart, daha çok yazımla ilgilidir. Söz dizimi, sözcük seçimi, cümlelerin uzunluğu gibi hususlarda, dilin yapısal sınırları dışında, genelgeçer standartlar belirlemek güç, hatta imkânsızdır. Bu nedenle yazı dilinde de konu, bağlam, yazarların sosyal ve psikolojik durumları, eğitim seviyeleri gibi çeşitli nedenlerle ortaya çıkan varyantlaşmalar vardır.

TELEVİZYON

Dil içindeki farklı biçimlerin yaygınlaşmasında televizyon başta olmak üzere medyanın önemli bir yeri vardır. Eğitim kurumları, basın yayın gibi yaygınlaştırılmaya çalışılan standart yazı dili yanında bölgeler üstü geçerliliği olan, yazı diline oldukça yakın bir konuşma dilinin yaygınlaşmasında en etkili araç televizyon, bunlar içinde de “uzun yıllar özel diksiyon eğitimi almış spikerlerin görev yaptığı ve başka varyantlara izin verilmeyen TRT olmuştur. 1990’lı yıllarda özel televizyon kanallarının kurulmasını takiben, standart dille ağızlar ve diğer varyantlar arasında çok daha yoğun bir etkileşim ortaya çıkmıştır. Ayrıca iç göç dışına çıkan insanların da okullardan ve televizyondan tanıdıkları İstanbul ağzına yaklaşan biçimleri tercih etme eğiliminde olduğu gözlenmektedir.

Kendimizi Sıyalım

1. Aşağıdaki sözcüklerin hangisinin yazımı **yanlıştır**?
 - a. olacak
 - b. arayayım
 - c. gidiyorum
 - d. gelmiyeceğim
 - e. gidiyor
2. Aşağıdakilerden hangisi İstanbul ağzına uygun bir vurgu taşımaktadır?
 - a. **SO**pa
 - b. **MA**şa
 - c. **Pİ**de
 - d. **MAN**kafa
 - e. **ZON**guldak
3. Aşağıdakilerden hangisi İstanbul ağzına uygun bir vurgu taşımaktadır?
 - a. **MA**şa
 - b. **MAN**kafa
 - c. Zon**GUL**dak
 - d. Pi**DE**
 - e. Er**ZİN**can
4. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi standart söyleyişe uygundur?
 - a. hâkem
 - b. zâfer
 - c. resm geçit
 - d. târikat
 - e. lider
5. Standart dille ilgili olarak aşağıdakilerden hangisi **söylenemez**?
 - a. Standart dil bir ağza dayalıdır.
 - b. Her konuşurun kendine özgü bir standart dili vardır.
 - c. Standart dil, asıl ağız bölgesi dışında da kullanılan ve kabul gören bölgelerüstü bir iletişim aracıdır.
 - d. Standart dil, bölgeler üstü geçerlilik taşır.
 - e. Standart dil, eğitim kurumlarında öğretilerek, resmî ve yarı resmî ortamlarda, basın yayın, edebiyat vb. gibi alanlarda kullanılarak yaygınlık kazanır.
6. İstanbul ağzına dayanan standart Türkçenin yazım kurallarının kayıt altına alınması aşağıdaki tarihlerden hangisinde olmuştur?
 - a. 1990'lı yıllar
 - b. 1920'li yıllar
 - c. 1930'lu yıllar
 - d. 1940'lı yıllar
 - e. 1950'li yıllar
7. Aşağıdakilerden hangisi standart dilin yayılmasına aracılık **etmez**?
 - a. iletişim imkânları
 - b. ulaşım imkânları
 - c. ağız araştırmaları
 - d. iç göç
 - e. eğitim
8. Aşağıdaki sözcüklerin hangisinin yazımı **yanlıştır**?
 - a. ne yapayım
 - b. nasılsın
 - c. meraba
 - d. aşağı
 - e. ileri
9. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde yanlış yazılmış bir sözcük vardır?
 - a. Çabuk buraya gel!
 - b. Hoşça kalın.
 - c. Yine yalnız kaldık.
 - d. Öyle işten konuştu ki...
 - e. Kirpiklerin top top olmuş.
10. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde yanlış yazılmış bir sözcük vardır?
 - a. Soba hemen ısıttı odayı.
 - b. Sopayı görünce kaçarsın.
 - c. Herkez sana bakıyor.
 - d. Geleceksin öyle değil mi?
 - e. Uyanıncaya kadar öğlen oldu.

Yaşamın İçinden

TÜRK HARFLERİNİN KABUL VE TATBİKİ HAKKINDA KANUN

Kanun Numarası : 1353

Kabul Tarihi : 01/11/1928

Resmî Gazete : 03.11.1928/1030

Madde 1 - Şimdiye kadar Türkçeyi yazmak için kullanılan Arap harfleri yerine Latin esasından alınan ve merbut cetvelde şekilleri gösterilen harfler (Türk harfleri) unvan ve hukuğu ile kabul edilmiştir.

Madde 2 - Bu Kanunun neşri tarihinden itibaren Devletin bütün daire ve müesseselerinde ve bilcümle şirket, cemiyet ve hususi müesseselerde Türk harfleriyle yazılmış olan yazıların kabulü ve muameleye konulması mecburidir.

Madde 3 - Devlet dairelerinin her birinde Türk harflerinin Devlet muametına tatbiki tarihi 1929 Kanunusanisinin birinci gününü geçemez. Şu kadarki evrakı tahkikiye ve fezlekelelerinin ve ilamların ve matbu muamelat cetvel ve defterlerinin 1929 Haziran iptidasına kadar eski usulde yazılması caizdir. Verilecek tapu kayıtları ve senetleri ve nüfus ve evlenme cüzdanları ve kayıtları ve askeri hüviyet ve terhis cüzdanları 1929 Haziranı iptidasından itibaren Türk harfleriyle yazılacaktır.

Madde 4 - Halk tarafından vakı müracaatlardan eski Arap harfleriyle yazılı olanlarının kabulü 1929 Haziranının birinci gününe kadar caizdir. 1928 senesi Kanunuevvelinin iptidasından itibaren Türkçe hususi veya resmi levha, tabela, ilan, reklam ve sinema yazıları ile kezalik Türkçe hususi, resmi bilcümle mevkut, gayrı mevkut gazete, risale ve mecmuaların Türk harfleriyle basılması ve yazılması mecburidir.

Madde 5 - 1929 Kanunusanisi iptidasından itibaren Türkçe basılacak kitapların Türk harfleriyle basılması mecburidir.

Madde 6 - Resmi ve hususi bütün zabıtlarda 1930 Haziranı iptidasına kadar eski Arap harflerinin stenografi makamında istimali caizdir. Devletin bütün daire müesseselerinde kullanılan kitap, kanun, talimatname, defter, cetvel kayıt ve sicil gibi matbuaların 1930 Haziranı iptidasına kadar kullanılması caizdir.

Madde 7 - Para ve hisse senetleri ve bonolar ve esham ve tahvilat ve pul ve sair kıymetli evrak ile hukuki mahiyeti haiz bilcümle eski vesikalar değiştirilmedikleri müddetçe muteberdirler.

Madde 8 - Bilümm bankalar, imtiyazlı ve imtiyazsız şirketler, cemiyetler ve müesseselerin bütün Türkçe muamelatına Türk harflerinin tatbiki 1929 Kanunu sanisinin birinci gününü geçemez. Şukadar ki halk tarafından mezkür müesseselere 1929 Haziranı iptidasına kadar eski Arap harfleriyle müracaat vakı olduğu takdirde kabul olunur. Bu müesseselerin ellerinde mevcut eski Arap harfleriyle basılmış defter, cetvel,

katalog, nizamname ve talimatname gibi matbuaların 1930 Haziranı iptidasına kadar kullanılması caizdir.

Madde 9 - Bütün mekteplerin Türkçe yapılan tedrisatında Türk harfleri kullanılır. Eski harflerle matbu kitaplarla tedrisat icrası memnudur.

Madde 10 - Bu Kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde 11 - Bu Kanunun ahkâmını icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

Kaynak: Resmî Gazete, 03.11.1928.

Kendimizi Sınavım Yanıt Anahtarı

1. d	Yanıtınız yanlış ise “Yazım ve Söyleyiş İlişkisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. e	Yanıtınız yanlış ise “Vurgu Sapmaları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. d	Yanıtınız yanlış ise “Vurgu Sapmaları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. e	Yanıtınız yanlış ise “Ağızların Standart Dile Etkisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. b	Yanıtınız yanlış ise “Giriş” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. d	Yanıtınız yanlış ise “Giriş” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. c	Yanıtınız yanlış ise “Giriş” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c	Yanıtınız yanlış ise “Söyleyişteki Değişmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. d	Yanıtınız yanlış ise “Söyleyişteki Değişmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c	Yanıtınız yanlış ise “Söyleyişteki Değişmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Metin Kaçan'ın *Ağır Roman*, Osman Cemal Kaygılı'nın *Çingene*ler adlı eserleri gibi pek çok roman ve öyküde sosyal sınıflara özgü konuşma biçimlerine yer verilmiştir. Diğer örnekleri de siz araştırın.

Yararlanılan Kaynaklar

- Aksan, Doğan** (2004). “İstanbul Ağız Üzerine Gözlemler”, *Dilbilim ve Türkçe Yazıları. İstanbul: Multilingual. 264-269.*
- Demir, Nurettin** (2009). “Edebi Metinlerde Ağız Kullanımı Hakkında Bir Ön Çalışma”. *Turcological Letters to Bernt Brendemoen*. Edited by Éva Á. Csató vd. (The Institute to Comparative Research in Human Culture.). Oslo: Novus forlag. 97-108.
- Demir, Nurettin** (2010b). “Dil ve İşlevleri”. *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*. Ed. Nurettin Demir, Emine Yılmaz. 3. Baskı. Ankara: Nobel: 25-34.
- Demir, Nurettin** (2010c). “Dil ve Varyasyon”. *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*. Ed. Nurettin Demir, Emine Yılmaz. 3. Baskı. Ankara: Nobel: 15-24.
- Demir, Nurettin** (2011). “Türkçede Varyasyon Üzerine”, *Türkoğlu Dergisi* 17/2 (2010), 93-106.
- Johanson, Lars** (2004), “Türkisch”, *Variationstypologie / Variation typology*, Roelcke, Thorsten (ed.), Berlin-New York: de Gruyter, 919-944.
- Tekin, Talat** (2005c). “Kentlileşme ve Türkçe”, *Makaleler 3, Çağdaş Türk Dilleri*, Emine Yılmaz, Nurettin Demir (yay. haz.), Ankara, Grafiker, 499-504.